2021-22

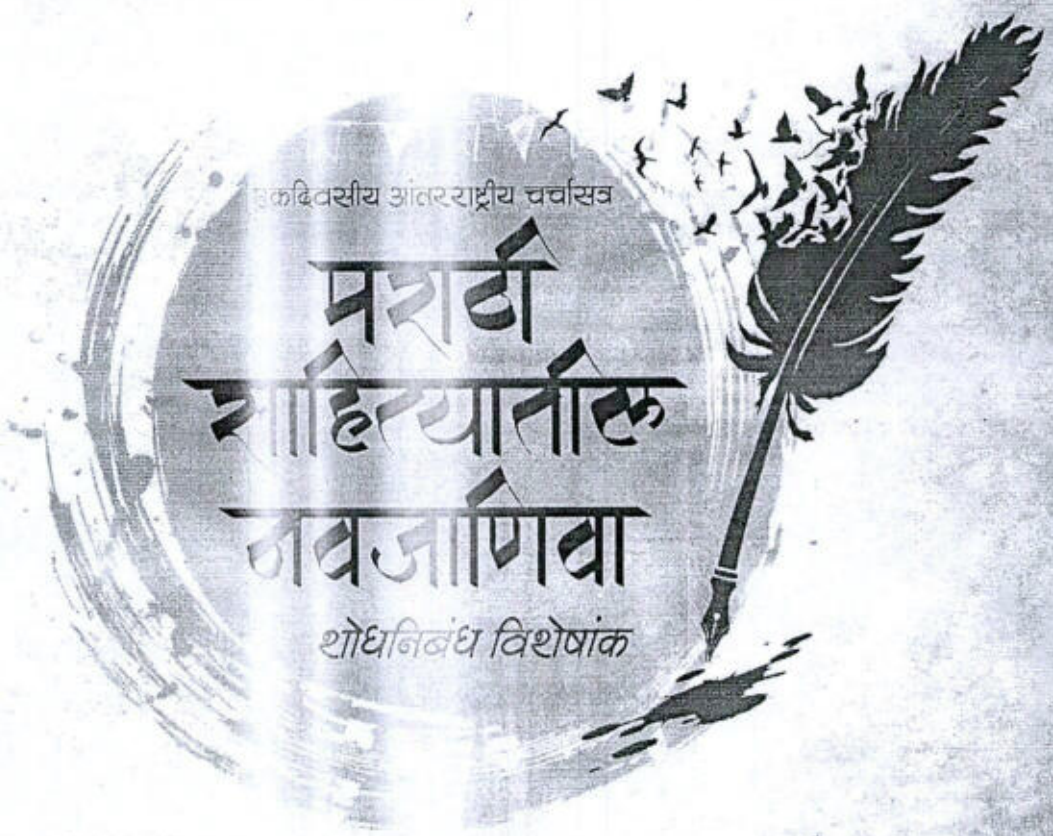
Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

द्विदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठी साहित्याचे नवजागरण

शोधनिबंध विशेषांक

संपादक

डॉ. जगदीश साबू | डॉ.शिवाजी नागरे | डॉ.श्रीकृष्ण काकडे

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

41	गोरबंजारा लोकसाहित्यातील जीवनमूल्ये आणि जाणीवा नेमीचंद चव्हाण	201
42	नवजाणिवांच्या साहित्यातील वेगळेपणा: बंजारा स्त्रीउर्जेची हेळसांड डॉ. विजय जाधव	209
43	रक्त आटवणाऱ्या शेतकरी व शेतमजुरांची परवड : मास्तर मातीचे प्रा.डॉ. राजकुमार मुसणे	214
44	नवोदोत्तर मराठी ग्रामीण कवितेचे बदलते स्वरूप प्रा. डॉ.शरद वाघोळे	220
45	मराठी साहित्य प्रवाहात जनसाहित्याचे योगदान प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत	223
46	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण समाजव्यवस्था डॉ. अनंता सूर	227
47	मराठीतील निवडक नव्वदोत्तरी स्त्री लेखिकांची कथासृष्टी : एक चिकित्सक अभ्यास. प्रा डॉ स्वाती दीपक दामोदरे	233
48	स्त्रीवादी साहित्याचे नव्याने आकलन प्रा. डॉ मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	238
49	२००० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेतील बदलते जीवन संदर्भ प्रा. डॉ. सुर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	242
50	एकविसाव्या शतकातील मराठी कथा प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	247
51	संत ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयातील 'स्त्री' प्रतिमांचे वैशिष्ट्ये श्री. संदिप कडूभाऊ तांबे	253
52	संत साहित्यातील समाज प्रबोधन व नवमूल्यजाणिवा : एक शोध प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे	258
53	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन डॉ.सुवर्णा रा. गाडगे	262
54	स्त्रीवादी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन प्रा. नितेश रा. थोरात / प्रा. डॉ. माधुरी म पाटील	268
55	नवजाणिवांचा साहित्यातील आविष्कार प्रा.डॉ. गजानन गोपळराव हेरोळे	272
56	संत चोखामेळा यांचे साहित्यातील समाजदर्शन डॉ.विनोद अवधूतराव कोकणे	275
57	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील बदललेल्या मूल्यांचा प्रभाव (दलित भटक्या–विमुक्त आणि आदिवासी) प्रा.डॉ.कल्पना गोरले	278
58	बदलत्या कृषी संस्कृतीचा आलेख : सदानंद देशमुख यांची कादंबरी प्रा. दिलीप ज्ञानोबाराव भिसे	281
59	२१ व्या शतकाच्या बदलत्या परिप्रेक्षातील ग्रामीण कादंबरी प्रा.डॉ.विनोद नामदेव इंगळे	284

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -5.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन

डॉ.सुवर्णा रा. गाडगे
सहयोगी प्राध्यापक मराठी श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती. ,९४२३१ ५२९१२ ,srgadge.1@gmail.com

एकविसाव्या शतकात मानवी प्रगतीचा आलेख उंचावला आहे. साहित्य, कला, संस्कृती इ. सर्वच क्षेत्रामध्ये बदल घडतो आहे. मानवाच्या नित्य परिवर्तनीय जीवनशैलीचे पळसाद साहित्यामध्ये उमटतांना दिसत आहेत. सामाजिक सांस्कृतिक, वैधानिक बदल प्रकर्षाने जाणवू लागले आहे. मराठी साहित्य व साहित्यिक या परिवर्तनाला नवनिर्मितीला आपल्या कवेत सामावून घेत आहे. पाश्चात्य देशामधील स्त्रीवादाचे वारे जगभर पसरले. १७८९ मध्ये मेरी बुलस्टोटने आवाज उठविला 'स्त्री ही मानव नाही का? स्त्रिया जर प्राणी नसतील तर त्या मनुष्यच असल्या पाहिजेत' या मेरी बुलस्टोनच्या आवाजाला बुलंद करण्याचे काम जॉन स्टूअर्ट मिल, व्हर्जिनिया वुल्फ, सिमॉन द बोव्हा, केट मिलेट, हेलेन सिक्सस यांनी सुरु ठेवले. १९६० नंतर भारतातही स्त्रीमुक्तीच्या चळवळी उभ्या राहिल्या. दुसऱ्या महायुध्दाच्या नंतरच्या काळातील स्त्री उंबरठ्याबाहेर पडण्यास सिध्द झाली होती. परंपरेच्या चक्रव्यूहातून तिला बाहेर काढण्यासाठी स्त्री मुक्तीची वाटचाल सुरु झाली. यात भारतीय कर्ते समाजसुधारक राजा राममोहन राय, महात्मा फुले इ.नी स्त्रीला माणूस म्हणून ओळख दिली. आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये वैदिक, बुध्द काळात पुरूषांबरोबर स्त्रियांनाही अधिकार दिलेले दिसतात. स्त्रीमुक्तीची, स्त्रीवादाची बीजे खरे तर भारतीय भूमीतच रूजलेली होती. स्त्री ही लग्नापूर्वीच्या व लग्नानंतरच्या मुलगी—बहिण, पत्नी—आई इ. नात्यांनी बांधली गेली होती. 'अबला, माता, दासी किंवा देवता म्हणून जी स्त्रीरूपे साहित्यात येतात ती पुरूषप्रधान संस्कृतीचा आविष्कार असतात.'[१] त्यातच 'मनुस्मृती' ने तिला बाप—भाऊ, पती—मुलगा यांची चौकट आखून दिली होती. 'वैदिक काळापासून विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत धर्म नामक सत्तेचा वापर करून धर्माचा आडोसा घेवून पुरूषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीला अपार दुःख दिल.'[२] परिणामी तिच्या या बंदिवासाला धर्ममान्यताच मिळालेली असल्यामुळे स्त्रियांनी देखिल हे स्विकारले होते. निवृत्ती—ज्ञानेश्वरांच्या शिकवणीने तयार झालेल्या मुक्ताबाईने चांगदेवासारख्या योग्याची परीक्षा घेवून त्याला कोरा ठरविले आणि संत नामदेवाला कच्चा म्हणण्यापर्यंत मजल मारली होती. महानुभावीय व वारकरी स्त्रीसंतानी घेतलेली स्त्रीवादी भूमिका व कार्य या सर्व पार्श्वभूमीमुळेच खरे तर अन्य प्रांताच्या तुलनेत महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या हक्कासाठी फार मोठी चळवळ उभी राहिली. म. फुले आणि सावित्रीबाई फुलेंनी दिलेले स्त्रीशिक्षण अवघ्या स्त्री—शुद्रादिकांचे जगणे उध्दारणारे ठरले. त्याच काळात स्त्रीपुरूष तुलना ग्रंथातून ताराबाई शिंदेंनी मोठ्या तडफेने स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अजिबात कमी नाहीत हे सोदाहरण पटवून दिले; मात्र तरीही स्त्रियांच्या स्थितीत बदल होत नव्हता. 'फ्रेंचराज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती, हिंदुस्थानातील चलेजावची चळवळ यांचे नेतृत्व स्त्रियांनी घेतले नसेल, पण त्यातील त्यांचा सहभाग त्यांची स्वातंत्र्याची भूक दाखविणाराच आहे.'[३] 'काळाच्या प्रवाहात झालेल्या बदलांमध्ये मुक्त असलेली स्त्री पुन्हा परंपरेने लादलेल्या बंधनानी जखडली गेली. मराठीमध्ये निर्माण होणारे साहित्य हे अनेक बदल, स्थित्यंतरे व प्रभावातून आलेले आहे. जगभरातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थिती ही साहित्याच्या बदलावर परिणाम करीत असते. म्हणजे साहित्यातून होणारा बदल हा केवळ परिस्थितीनुरुप नसतो तर अनेक घटकाने युक्त असतो.

भारतीय साहित्यामध्ये पुरुष लेखकांबरोबरच स्त्री लेखिकांनी आपल्या व्यथा–वेदना, संघर्ष शब्दबध्द करुन स्त्रीत्वाची ओळख करुन दिलेली असून, त्यांच्या लेखनाचे प्रतिबिंब विविध कलाअविष्कारातून तसेच विविध साहित्यप्रकारामध्ये आढळते. सव्वाशे वर्षापूर्वी शांताबाई जोशी लिखित 'बिचारी आनंदीबाई' आणि जानकी मराठे यांची 'अभागी यमुना' या कथा वाचतांना स्त्रियांच्या 'पुरुषाधारित' जगण्याची सत्यता लक्षात येते. तत्कालीन समाजात स्त्रियांना स्वत:चे वेगळे अस्थित्व नव्हते. 'स्त्रीचे शरीर विशिष्टत्व, तिचे मानसविश्व, भाषिक वेगळेपण आणि संस्कृती विशिष्टता या विविध अंगानी जो स्त्री विशिष्ट अनुभव असतो, तो लक्षात न घेता केलेले स्त्री चित्रण हे विकृत व स्त्रियांवर अन्याय करणारे असते.'[४] म्हणूनच स्त्रीत्वाच्या भूमिकेतील मुक्त लेखनाचे स्वागत केले जात आहे. स्त्रीची स्वत:कडे बघण्याची दृष्टीही अधिक आत्मविश्वासपूर्ण होत आहे. हा बदल सर्वच क्षेत्रात संदगतीने का होईना होत आहे व त्याचे प्रतिबिंब स्त्रियांनी लिहिलेल्या कथा, कविता, कादंबरीतून उमटत आहे.

शंभरसव्वाशे वर्षापूर्वीच्या स्त्रीला भारतीय समाजसुधारकांनी शिक्षणाची संधी दिली. संधीचे तिने सोने केले. हे 'उंच माझा झोका' मधील रमाबाई रानडेंच्या चित्रणातून जाणवते. आज आईच मुलीला शिक्षणाचा वसा देण्यासाठी उत्सुक आहे हे आजच्या काळातील अनेक स्त्री आत्मचरित्रांतून लक्षात येऊ लागले आहे. हंसा वाडकर ह्यांचे 'सांगते ऐका' मधील अनुभव वाचतांना वाचक विलक्षण अस्वस्थ होतो, आनंदीबाई विजापुरे ह्यांचे 'अजून चालतेची वाट' ह्यात एका बेधुंद आणि संवेदनक्षम प्रेयसीच्या मनाची तडफड व्यक्त झालेली आहे. माधवी देसाई ह्यांचे 'नाच गं घुमा' हे आत्मचरित्र स्त्रिच्या मनातील व जीवनातील असहाय्यतेचे चित्रण करतांना दिसते. तर सुनिता देशपांडे ह्यांचे 'आहे मनोहर तरी' या आत्मवृत्तात 'स्त्री' म्हणून त्यांची होणारी घुसमट आहे. पण त्यानंतरच्या स्नेहप्रभा प्रधान ह्यांचे 'स्नेहांकिता' आणि सिंधूताई सपकाळ ह्यांचे 'मी वनवासी', 'माझ्या जल्माची चितरकथा' (शांता कांबळे), 'जिणं आमुचं' (बेबी कांबळे), मल्लिका अमरशेख ह्यांचे 'मला उद्ध्वस्त व्हायचयं' यासारख्या दलित स्त्री लेखिकांच्या आत्मचरित्रातून या सर्व स्त्रिया आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी आणि आकांक्षेसाठी वेदना, विद्रोह, नकार आणि संघर्ष व्यक्त करतात. या सर्व स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांमधून घरसंसार, संगीत, सिनेमा, समाजसेवा, नृत्यनाटय आणि शिक्षण उदयोग ह्या क्षेत्रातील स्त्रियांच्या अनुभवाचा ठसा वाचकांच्या मनावर उमटत जातो. तर सिंधुताई सपकाळांची आत्मकहाणी या सर्वांचे प्रातिनिधिक रुप म्हणता येईल. कथा–कादंबरीच्या क्षेत्रातही 'एकेक पान गळावया' (गौरी देशपांडे), 'जावे त्यांच्या वंशा' (प्रिया तेंडुलकर), अहमदनगर येथील थोर समाजसेविका जानकीबाई आपटे यांच्या जीवनावरील 'आपट्याचे पान' ही अरुण मांडे यांनी लिहिलेली चरित्रात्मक कादंबरी राजकारणी, समाजकारणी व कौटुंबिक स्त्रीची प्रतिमा समाजासमोर ठेवणारे लेखन म्हणून लक्षात घेता येते. सानिया, अंबिका सरकार, आशा बगे, कविता महाजन अशा कितीतरी लेखिकांचे साहित्य लक्ष वेधून घेण्यासारखे आहे. या सर्व स्त्रिया आपले हे जीवनविषयक विचार मांडतांना आपली कौटुंबिक भूमिका नाकारत नाही हे सत्य या लेखनातून जाणवते. स्त्री लेखिकांनी कादंबरी लेखनामध्येही ठसा उमटवला आहे. कमल देसाई, गौरी देशपांडे, मेघना पेठे यांनी स्त्री प्रश्नांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रामुख्याने लेखन करणाऱ्या लेखिका आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या कारावासातून पत्रे, एकेक पान गळावया, विरगाठी काही दुर पर्यंत चंद्रिके गं सारिगे गं, दुस्तर हा घाट या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येईल. अंबिका सरकार यांची एक श्वासाचं अंतर व चाहूल, आशा बगे यांची त्रिदल शांता गोखले यांची रियवेलणकर, सानिया यांच्या स्थलांतर व आवर्तन या कादंबऱ्या स्त्रियाभोवती फिरणाऱ्या आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर काळातील लोकप्रिय लेखिका म्हणून नयना आचार्य, सुमती क्षेत्रमाडे, कुसूम अभ्यंकर, शैलजा राजे, शकुंतला गोगटे, योगिनी जोगळेकर, योस्ना देवधर, मृणालिनी जोशी,

निर्मला देशपांडे, लिला श्रीवास्तव, कुमुदिनी रागणेकर, या लेखिकांचा उल्लेख करावा लागेल. मराठी साहित्यात विभावरी शिरुरकर, वसुंधरा पटवर्धन, कमल देसाई आदी कथा लेखिकांनी स्त्रियांचे अंतरंग खूप चांगल्या पध्दतीने उकलून दाखविले आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या पुरुषी दृष्टिकोनातून होणाऱ्या चित्रणापेक्षा वेगळे स्त्रीदर्शन घडू लागले. पुढे विजया राजाध्यक्ष, अरुणा ढेरे, आशा बगे किंवा रोहिणी कुलकर्णी सारख्या सशक्त अभिव्यक्तीच्या लेखिकांनी अशी काही मुसंडी मारली की सगळे वाङ्मयविश्व अवाक् झाले. सानिया, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडूलकर, कविता महाजन, मेघना पेठे, कल्पना दुधाळ यांनी तर लाजेच्या नावाखाली उभी राहीलेली भोंगळ तटबंदी आपल्या शब्दप्रहाराने उखडून फेकली. त्यामुळे आज मराठी लेखिकांना त्यांच्या भावविश्वाला मान मिळू लागलाय. मराठी साहित्यात 'हुमान' सारखे स्त्रीकेंद्रित लिखाण फार कमी वाचायला मिळते. तसे नजमा हुरजुक यांची 'चाकाची खुर्ची' असो वा गोदुताई परुळेकर यांचे 'जेव्हा माणूस जागा होतो', तसेच अनुताई वाघ यांचे कोसबाडच्या टेकडीवरुन' किंवा प्रथम महिला फौजदार कुसुम देव यांचे 'ड्युटी फर्स्ट' असो या साहित्यकृती वाचतांना स्त्रियांच्या संघर्षाचे जे विविध पापुद्रे समोर उलगडत जातात, तसे कोणत्याच 'पुरुषी' लिखाणात वाचावयास मिळत नाही. उपेक्षित जगण्याचा सर्वकष अनुभव घेऊन यांच्या लिखाणाने सामाजिक उत्थानाचे स्वप्न पाहिले त्या सगळ्याच लेखिका म्हणून मोठ्या ठरतात. 'आयदान' लिहितांना उर्मिला पवारांनी आपल्यासमोर आणलेली उद्ध्वस्तता नवे आत्मभाव सहजपणे देऊन जाते. भटकंतीच्या आयुष्याला शब्दात पकडणाऱ्या जनाबाई गिऱ्हे यांचे 'मरणकळा' तर वाचणाऱ्यालाही जगण्याचे वरदान देते. स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून वाळूचा प्रियकर—मल्लिका अमर शेख, दिगंत—अनुराधा पाटील, विवर्त—प्रभा गणोरकर, एकोल—संजीवनी खोजे, अरुपायी गंधगीते—विजया संगवई, अंतरंग—हेमा लेले, मनस्वी—अंजली कुलकर्णी, मी एक स्त्री जातीय अस्वस्थ आत्मा—अंजली कुलकर्णी, लाहो—आसावरी काकडे यांच्या कविता संग्रहाचा विचार करता येईल. अलिकडच्या कालखंडात लेखन करणाऱ्या निरजा, प्रज्ञा पवार, कविता महाजन या लेखिका गंभीरपणाने लेखन करुन अत्यंत टोकाचा स्त्रीवाद मराठी साहित्यात आणत आहेत. मराठी साहित्यामध्ये स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून लेखन करणाऱ्या लेखिकांचा उल्लेख करण्यात येतो. या लेखिकांच्या लेखनाची भूमिका जरी एक असली तरी त्यांच्या लेखनाचे विशेष खुप वेगळे आहेत. मलिका अमर शेख, रजनी परुळेकर या लेखिकांनी स्वत:च्या भावनांना वाट मोकळी करुन दिली बाईचा माणूसपणा पर्यंतचा प्रवास अधोरेखित केला. आत्मचरित्राच्या क्षेत्रात सुनिता देशपांडे, मलिका अमर शेख, उर्मिला पवार यांची आत्मचरित्रे ठळकपणे समोर येत जातात. त्यांनी आपापल्या प्रकृती धर्माला अनुसरुन स्त्रियांमधील माणूसपणाचे भान, व्यवस्थेच्या चक्रात यांची होणारी पिळवणूक, त्याला तोंड देत त्यांना आलेली सजगता आयुष्याकडे बघण्याचा बदललेला दृष्टीकोन यांची वर्णने येतात. त्यांनी ठरवून स्त्रीवादी मूल्याचा अंगीकार केला आणि तो साहित्यातून मांडला असे म्हणता येत नाही तर स्त्रीवादामुळे आणि एकंदरीतच आधुनिक वादामुळे जागृत झालेले भान व लेखिकांच्या जगण्याचा भाग बनले एका स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगतांना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाची अनेक सुत्रे या लेखिकांच्या साहित्यातून अभिव्यक्त झाली आहेत. स्त्रीच्या माणूसपणाची प्रखर जाणिव झाल्याशिवाय स्त्रीवादी साहित्य निर्माण होवू शकत नाही. मराठी स्त्रीवादी साहित्याचा पट सतत विस्तीर्ण पावणारा आहे. "स्त्रीवाद म्हणजे लिंगभेदावर आधारलेली श्रमविभागणी पूर्णपणे नष्ट करणे होय. गृहकृत्य व शिशुसंगोपण यांच्या ओझ्यातून मुक्तता व्हायला हवी हे काम पुरुषाचे व हे स्त्रियांचे आहे असा जो पारंपारिक भेद केला जातो तो नष्ट झाला पाहीजे व घरातील सर्वच काम लिंगभेदावर आधारीत न करता दोघांनीही केली तरच खऱ्या अर्थाने स्त्री मुक्त होऊ शकेल."[५] याचाच अर्थ श्रमविभागणी व लिंगभेद टाळणे हे महत्त्वाचे सुत्र स्त्रीवाद मानतो .राजकारणाचे, संघोष्ठ्याने वा अन्य कोणतेच साहित्यविषयक क्षेत्र स्त्रीने वर्ज्य मानलेले नाही, हे एकविसाव्या

शतकातील स्त्रीच्या चौफेर प्रगतीचे निदर्शक म्हणता येईल. आज नियतकालिकांच्या संपादक क्षेत्रातही 'मिळून साऱ्याजणी', 'बायजा' यासारखी स्त्री समस्यांना केंद्रस्थानी ठेवणारी मासिके आणि 'पंचधारा' सारखे साहित्यविषयक नियतकालिक चालवण्यातही स्त्रियांचा संपादक म्हणून असलेला कार्यभाग त्यांच्या वाढत्या सक्षमतेची साक्ष देतो.

गेल्या दहा वर्षातील स्त्री–साहित्य गतकाळातल्या लेखनाचे पडसाद घेऊन तर घडले आहेच, शिवाय बदलत्या काळाचे संस्कारही त्यांच्यावर झाले आहेत. परिस्थितीच्या हतबल रडण्यापासून हे लेखन आज बंडखोरीपर्यंत गेले आहे. आजच्या लेखिकांना देखिल लेखनाची ओढ, अभिव्यक्तिचे माध्यम याबरोबरच सामाजिक जबाबदारी याचे भान आहे. स्त्री आणि पुरुष हे समाज व्यवस्थेचे दोन महत्त्वपुर्ण घटक एकमेकांना पूरक आहेत. दोहोंच्या समसमानतेचा विचार आपल्या लेखनातून, व्यवस्थेतून व्हायला हवा तो होतांना दिसत नाही, म्हणून मालतीबाई बेडेकरांनी एकेकाळी बंड पुकारुन लेखन केले. तर आजच्या लेखिका पुरुषालाच आपल्या आयुष्यातून वगळतांना दिसतात. बऱ्याच लेखिका बदलत्या काळाची परिभाषा स्विकारतांना आपल्या लेखनातून भोगवादी, निरंकुशवादी, सत्यवादी समाजव्यवस्था मांडतांना दिसतात. हा काहीसा अपवाद सोडल्यास आजही स्त्री लेखिकांकडून श्रृंगारिक लेखन झाल्यास त्या लेखनाकडे वेगळ्याच दृष्टीने पाहिले जाते. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेला आपल्या लेखनातून आव्हान देतांना या प्रकारच्या लेखनात राज्याच्या लेखिका सातत्याने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतांना दिसत आहेत ही सुध्दा अतिशय आशेची बाजू आहे. समस्त पुरुष व्यवस्थेचा नव्हे, तर पर्यायाने त्याचाच एक भाग बनलेल्या व काळानुसार आपली स्वतंत्र मते न बनवणाऱ्या महिला वर्गालाही विचारात घेऊन लेखन व्हायला हवे. 'स्त्रीविषयी पुन्हा नव्याने विचार एकीकडे सुरु झाला आणि दुसरीकडे स्त्रिया कार्यकर्तृत्वाच्या दृष्टीने सर्वच क्षेत्रात प्रगतीपथावर राहून स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचे नविन मानदंड निर्माण करीत राहिल्या.'[६] अशा वेगळ्या प्रकारचे लेखन मराठी साहित्यात क्वचितच आढळते. मराठी साहित्यात अद्यापही 'स्त्री' हा सौंदर्य, प्रेम आणि फार तर मातृप्रेमाचा विषय असतो. कथा, कविता आणि फेसबुक, व्हॉट्सअॅपवरील पोस्ट मधून ती चाकोरीबध्द पध्दतीने व्यक्त होते. आमच्या स्त्रीविषयक जाणिवा तेवढ्याच परिघात फिरत राहतात.

सध्या काळ वेगाने बदलतोय आणि या बदलांमध्ये सगळ्यात मोठी भूमिका ही तंत्रज्ञानाची आहे. तंत्रज्ञानात्मक बदलांमुळे स्त्रियांच्या भावनिक अभिव्यक्तीवर प्रचंड प्रभाव पडतो आहे. त्याची दखल इंग्रजी साहित्यात जेवढ्या प्रमाणात घेतली जाते, मल्याळम किंवा तामिळ साहित्यामधून जशी स्त्री अभिव्यक्त होते, तेवढ्या ताकदिने मराठी साहित्यात ती अभिव्यक्त होतांना दिसत नाही. आलीकडे स्त्री–पुरुष समानतेचा धोशा लावलेला असला तरी प्रत्यक्षात नोकरी करणाऱ्या बायकांना घरही सांभाळावेच लागते. कुठे मायेने, प्रेमाने तर कुठे धाकदपटशाने. डॉक्टर, इंजिनियर, प्राध्यापक, पत्रकार वा वकील म्हणून गाजणाऱ्या महिला स्वयंपाकघरात कोंडलेल्या दिसतात. त्यांचा तो कोंडमारा कधीच शब्दातून व्यक्त होत नाही तो झाला पाहिजे ही एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्याची गरज (बांधिलकी) आहे. शंभरेक वर्षापूर्वीच्या साहित्यात पत्र मैत्रीला संमती देणारी स्त्री पुढे–पुढे टेलिफोनमुळे अधिक बोलकी झाली होती. पण या दशकातील संपर्ककांतीने, इंटरनेटच्या युगामुळे विशेषत: सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या फेसबुक, ट्विटर, व्हॉटसॲप पर्यंतच्या उत्क्रांतीने तिला तथाकथित घर–संसाराच्या बंधनातही थोडे मुक्त केले आहे. ती आता मनाप्रमाणे वागू लागली आहे. काळातील धोक्यांकडे कधी दुर्लक्ष करुन तर कधी त्यांचा अंदाज घेऊन या नव्या युगातील स्त्री उभी राहू पाहतेय तिच्यात भलेही पुरुषांसारखी बेफिकीरी नसेल, बेदरकारपणा नसेल; परंतु नवतंत्रज्ञानाने ती चांगलीच बिनधास्त झालेली आहे. त्यामुळे आजची ही आधुनिक स्त्री

पारंपारिक संसाराच्या पिंजऱ्यात न राहणारी , आत्मविश्वासाचे बळ पंखामध्ये घेवून उंच भरारी घेणारी आहे.

स्त्रीवादी साहित्यावर काही आक्षेप ही घेण्यात येतात. स्त्री स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार अशी प्रतिक्रिया पुरुष वर्गातून व्यक्त झाली स्त्रीच्या वागण्या–बोलण्या आणि पेहरावात होणाऱ्या बदलामुळे पुरुषी अहंकार डिवचला जात होता. स्त्रियांच शोषण हे पुरूषसत्तेशी, जातीव्यवस्थेशी संबंधित आहे' असे फुल्यांचे मत आहे. समान हक्क, समान संधी, समान दर्जा आणि स्वातंत्र्य हा स्त्रीवादाचा गाभा आहे. स्त्रीवादाने स्त्री–पुरुष अशा भेदभावाला कठोर विरोध केलेला आहे. पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीला जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात समान दर्जाने वागविले पाहिजे. तिला रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्या पाहिजे. केवळ स्त्री म्हणून डावलले जावू नये. टेलिफोन ऑपरेटर, रिसेप्शनिस्ट, नर्स, असिस्टंट, स्टेनो आणि सेक्रेटरी अशा कामांसाठीच स्त्रियांची निवड केली जाते. स्त्रीला अधिकाराच्या जागा मिळाल्या पाहिजेत. तिला समान वेतन मिळाले पाहिजे. स्त्रीला संधी मिळाली तर ती आपल्या कर्तव्याचा ठसा उमटवू शकते. म्हणूनच व्हर्जिनिया वूल्फ म्हणते, 'तुम्ही लिहा. तुमच्या देहाचा आवाज इतरांना ऐकू गेला पाहिजे, तरच तुमच्या अबोध मनाचा प्रचंड खजिना खुला होऊन सर्वांना दीपवून टाकेल.' पुरुषाला स्त्री विषयी अनुभव मांडता येणार नाहीत अशी स्त्रीवादाची भूमिका आहे. दलितांचा जातिविशिष्ट अनुभव कल्पनेने मांडता येणार नाही, अशी दलित लेखकांची भूमिका आहे. दलितांचा जातिविशिष्ट अनुभव असो, नीग्रोसा वंशविशिष्ट अनुभव असो किंवा स्त्रीचा शरीरनिष्ट अनुभव असो हा अनुभवाला प्रत्यक्ष जगण्याचा आधार आहे. त्यामुळे हे अनुभव कल्पनेने जसेच्या तसे अनुभवता येणार नाहीत. त्याचप्रमाणे स्त्रीचा देहनिष्ठ अनुभव हा तिचा स्वत:चा आहे. स्त्रीचे शरीर आणि मन पुरुषापेक्षा वेगळे आणि भिन्न आहे.

जागतिकरणाची दिशा व चंगळवादाची प्रवृत्तीला बळी पडणारा समाज स्त्रीला पुन्हा भोगवादी उपभोग्य वस्तुच बनवू पाहतो आहे कारण जागतिकरणाच्या दिशेने पाश्चात्य जगाचे अनुकरण करण्यात धन्यता वाटत आहे. आज प्रसारमाध्यमातील मोहक स्त्री प्रतिमा बघून स्त्रियांचा लढा हा तिच्या अस्तित्वाचा माणुसपणासाठी आहे का? याबाबत साशंकता निर्माण होते. पुरुषाच्या नजरेतील स्त्री व हक्कासाठी लढणारी स्त्री आजची बदललेली प्रतिमा कशी बरे निर्माण होणार? या बाबत विचार करायला हवा.जागतिक चंगळवादाच्या फसव्या रुपावरच भाळून स्त्री स्वत:चे अस्तित्व व योग्य त्या मर्यादाच विसरली तर पती–पत्नीतील निष्ठाप्रेम पवित्रस्वरुपात राहून विश्वासाच्या ऐवजी फक्त लिंगदेही नर–मादी निर्माण होण्याची भितीही त्यातून निर्माण होऊ शकते याकडे लक्ष द्यायला हवे. समाजजीवनातील लिंगभेद, पितृसत्ता, लैंगिकता, अपत्य संगोपन, स्त्रियांचे शोषण, संस्कृती, अर्थव्यवस्था, धर्म या बाबतच्या नव्या जाणीवा व मानवी जीवन या दृष्टीकोनातून पुन्हा स्त्री जीवनाजवळच येऊन थांबतो. स्त्रियांचे अधिकार, राजकारण स्त्रियांचे स्थान आणि प्रत्यक्षात अधिकार मात्र नवरोबांच्या हातात असतात हे विदारक चित्र बदलले तरच स्त्रीवादाली नवी दिशा सापडली असे म्हणता येईल. प्रसार माध्यमात केला जाणारा स्त्रीदेहाचा वापर जर विचारात घेतला तर तंत्रज्ञानाच्या प्रकाशात माहिती जालात स्त्री प्रश्नाला वाचा फोडता येऊ शकते. स्त्री पुरुष संबंधाचे होणारे विकृत दर्शन घडविणाऱ्या जाहिराती वा चित्रफिती प्रसारीत होत आहेत. हे पाहून स्त्रीवादाची दिशा कोण व कशी ठरवत आहे यावर विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. स्त्रियांनी विकी हा फार मोठा गंभीर प्रश्न समाजापुढे निर्माण झालेला आहे. स्त्रीदेहाचा व्यापार होत आहे. गुलामगिरीतील स्त्री व आजची एकविसाव्या शतकातील स्त्री यात परिवर्तन काय झाले? तत्कालीन पुरुषसत्ताक गुलामगीरीतील स्त्री गुलाम होती परंतु आजची अस्मिता जागृत झालेली स्त्री खरचं वैचारिकदृष्टया मुक्त आहे का.स्वत:च्या स्त्रीविषयक संकल्पना व

स्त्रीवादाची दिशा लक्षात घ्यायची असेल तर त्यामागील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिकता तपासण्याशिवाय खऱ्या स्त्रीवादाचे स्वरुप समजणार नाही. स्त्रियांच्या पत्रकारितेत प्रवेश, आधुनिक तंत्रज्ञानावर अभ्यास, स्त्रियांचे अर्थविषयक लेखन, प्राचार्य, शास्त्रज्ञ, वैमानिक, डीन अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये स्त्रियांनी आधुनिक आव्हान स्विकारले आहे पण अजूनही अविकसित, मागासलेली, अशिक्षित स्त्री आहेच तिला सोडून स्त्रियांचा विकास झाला असे म्हणता येईल. विनोबांजीच्या मते,'स्त्रियांची म्हणून काम करण्याची जी खास पध्दती आहे ती करूणेची पध्दती आहे म्हणून स्त्रियांनी कुठल्याही कामात आपल्या पध्दतीने पुढे यावे.'[७]

संदर्भ सूची:-

१. डॉ.भोंगडे अश्विनी, स्त्रीवादी समीक्षा: स्वरुप आणि उपयोजना, दिलीपराज प्रकाशन पुणे पृ.क्र. ६
२. आठवलेकर मंगला,महापुरूषांच्या नजरेतून स्त्री,राजहंस प्रकाशन पुणे २०१८ पृ.क्र. १२
३. डॉ. भोंगडे अश्विनी, पृ.क्र. ८
४. तत्रैव, पृ.क्र. ६
५. खांडे सुनंदा संपादक — स्त्रीवाद
६. कर्वे स्वाती, स्त्रीविकासाचे नवे क्षितीज, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००७, पृ.क्र. १७
७. आठवलेकर मंगला,महापुरूषांच्या नजरेतून स्त्री,राजहंस प्रकाशन पुणे २०१८पृ.क्र. ४१

MAH/MUL/03051/2012
ISBN-2319 9318

Peer Reviewed International Refreed Research Journal

Vidyawarta®

Issue-38, Vol-05, April to June 2021

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2021
Issue 38, Vol-05

Date of Publication
01 May 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post Limbaganesh,Tq Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail com, vidyawarta@gmail com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2021
Issue-38, Vol-05

010

INDEX

01) A Study on Financial Performance of New Generation .....
Dr. Krishna Kumar, Hare Ram Pandit, Bihar ||14

02) Mergers & Acquisitions in Banking Sector: An analysis of.....
Prof. (Dr.) Lakshman Singh, Ranjan Kumar, Bihar ||18

03) EFFECTS OF SOME METALLIC POLLUTANTS ON FRESHWATER FISHES
Rifat Rashid, Pragya Shrivastava, Bhopal, India ||24

04) EFFECTS OF MALNUTRITION ON CHILDREN
Shafaqat Farooq, Pragya Shrivastava, Bhopal, India ||33

05) FUNDAMENTAL RIGHT TO PRIVACY: A CRITICAL INSIGHT
SALONI SHARMA, BIKANER, RAJASTHAN ||37

06) AMALGAMATION OF PUBLIC SECTOR BANKS
Shayna Anjum, Chapra (Bihar) ||43

07) A study of quality of the institutional planning process of.....
Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane, Jalgaon. ||46

08) Feature Based distance Measurement Approach for Detection,.....
Ghuge Vijaymala Tanaji, Jalna. ||49

09) Search for Women's identity in the Novel'The Edible.....
Dr. Umesh Vithalrao Kadu, Amravati. ||54

10) Environment and Biodiversity
Dr. D. G. Mhashakhetri, Chamorshi ||56

11) A FAILURE TO REPAY A LOAN BY A BORROWER AND ITS DEEP.....
Dr. Kamalakar Baburao Gaikwad, Nampur, Dist-Nashik. ||59

12) A REVIEW PAPER ON THE EMPLOYMENT CRISES IN PUNJAB
Rajanpreet Kaur, Hoshiarpur, Punjab. ||62

13) A Study of Emotional Intelligence on Students
More Tukaram Suryabhanrao, khultabad. ||66

www.vidyawarta.com/03 http://www.printin...rca.blogspot.com

09

Search for Women's identity in the Novel'The Edible Woman' by Margaret Atwood

Dr. Umesh Vithalrao Kadu
Assistant Professor of English,
Shri Shivaji Arts And Commerce College
Amravati

Abstract

Margaret Atwood is one of the most prolific Canadian writer in the era of the 20th century known as the feminist, critic and, social and cultural activist. Atwood has written many books as well as novels, short stories, criticism, poetry and children's books. The worldwide sell of her books around shows her popularity in the literary world. George Woodcock, the most popular writer says about the popularity of Atwood that: "no other writer in Canada of Margaret Atwood's generation has so wide a command of the resources of literature, so telling a restrain in their use as Margaret Atwood" (327). Atwood has captivated the attention of readers and critics across the world. The London Review of Books credited her as, "the most distinguishing novelist, currently writing in English". The theme of her novel is "Search" the search for women's quest. Her novels contemplates a lot about feminism, the dark and bleak side of women's in society, their inner disturbances, struggle for survival, identity crises, domination in the society, and regression about the situation of women's position. Atwood received many awards and honors for her fiction, non-fiction, and poetry collection. She is the winner of the Booker prize in 2000 and 2019(joint winner). Recently in September.2020 she is honored with the Dayton Literary Peace Prize for her literary output.

Keywords: Search for self identity, Search for self respect, struggle for existence

Introduction

Atwood has written many novels, which shows the women's dark and bleak side in society, their struggle for existence, search for self identity, and search for self respect. *The* Edible Woman is Atwood's first Canadian novel, which deals with the feministic approach, published in 1969. Atwood has written it in 1965 and gave the manuscript to the publisher, Jack McClelland of McClelland and Stewart publishing house, but the original manuscript of the novel has been misplaced by the publisher. The Edible Woman depicts the struggle for self identity of the protagonist Marian McAlpin.

The novel is about the Marian McAlpin's difficult situation at the Seymour Survey where Marian is working as young researcher for the consumer office. At the workplace, she comes in the contact with the various types of male characters. She realizes the domination and the exploitation done by men and revolts against the male dominated world, she fights for the woman's rights and for the self identity. J. Brooks Bouson states about the situation of Marian, "Atwood deploys her female protagonist, Marian McAlpin, to expose and subvert the ideological constructs that have long defined and confined woman" (230). The Edible Woman is the guide for woman's self identity and self respect. It also paves the way for women to become economically independent. Atwood tries to depict the gender struggle situation in *The* Edible Woman. Christine Gomez says about the power politics in the novel:

In The Edible Woman, matrimony and motherhood as they exist in a patriarchal society are shown to be delimiting and exploitative as far as women are concerned. Women are reduced to the position of victim, though their own complicity in the process is also

acknowledged. Women may either sink into unawareness and thus deny the fact of being victims; or accept it passively or repudiate them victim role and try to reverse the victor-victim roles or come out of the gender-struggle situation by becoming creative non-victims (85). At the Seymour Survey important and major positions are occupied by the men. Men works on the top floor and perform the major jobs, main decisions are taken by the males, and women are working on the bottom floor, inferior or lower decisions can be taken by the women though they are equally qualified as men. The situation of the three floor are well describe by the M. F. Salat, "Through the imagery of three layers of Seymour Surveys, Atwood places a metaphoric parallel for woman's place/space in society. The three layers represent three roles of reality: mind, body and matter. The men are minds: The women are bodies" (95).

Marian also rejects the sexual and gender role assign to women, she doesn't wants to become the part of the patriarchal society, she also rejects the condition of the women in the male dominated society. Marriages and child bearing is banned for womenemployees in the Seymour Survey company. The company thinks that it is the disloyalty to the work of company. There are other women too, who are the part of victim position, and thoseare Ainsley, Clara, Lucy, Emmie and Millie who are also experiencing the gender discrimination. Ainsley and Marian live in the same apartment but both have the different opinion about marriage. Ainsley is against the institution of the marriage, her feelings are feminist. Her feelings about the marriage are, "the thing that ruins families these days is the husband"(40). She wants to become a mother of her child but her desire is to destroy a man for her desire of motherhood. She wants a "biological father" (94), who will do the duty of father for her child. She doesn't want the interference of man into her life; she wants to take her decision by her own. She gets her pregnant in the hands of Len (a seducer). After becoming pregnant Ainsley changes her decisions about marriage and gets married to Fischer, for giving a father to her child. She accepts the traditional role given by the society to women and becomes the part of the patriarchal society.

Other woman is Clara, Marian's college mate who also becomes the part of the male dominated society. She is not practical so she can't manage her marriage. She is seen continuously becoming pregnant and not even taking any preventive measures. She is totally dependent on her husband and become the child bearing machine. So, Clara also becomes the victim in the hands of her husband. She is exhausted because of her marriage and repeated pregnancies. She is the member of the Burial Society, which shows that she buried alive herself. Joe, Clara's husband makes the appropriate comment about the condition of women after marriage.

Her feminine role and her core are really in opposition, her feminine demands passively from her..... So she allows her core to get taken over by the husband. And when the kids come, she wakes up one morning and discovers she does not have anything left inside, and she's hollow, she does not know who she is anymore; her core has been destroyed (261).

Lucy, Emmie and Millie are the other friends of Clara who also become the victim part of the patriarchal society. Marian gets attracted to Peter, a law graduate. Peter is handsome and his hobbies are to collect guns and cameras. Marian thinks that Peter is the perfect choice for her, she says about Peter that, "he is attractive and he's bound to be successful, and also he's neat, which is a major point when you are going to be living with someone" (102). Peter wants a partner who can do the collection of his hobbies like Marian who wants to marry Marrian because she is meek and docile. He says about Marian that:

There is one thing about you, Marian; I

know I can always depend on you. Most women are pretty scatterbrained but you're such a sensible girl. You may not have known this but I've always thought that's the first thing to look for when it comes to choosing a wife (89).

Thus, Peter plays a very important role in Marian's life. She thinks that she gets the power and support when Peter lives with her. She thinks to please Peter always. In this way Marian totally devotes her to Peter. Thus, we can observe that she accepts the role of a submissive wife.

Thus, we can say that, *The* Edible Woman is the attack on the male dominated society, on male super structure and on male power and authority and it also shows woman's search for their identity. It also asks the question about female character that, who are they?, What is their place in the society? It ventures about the woman's quest. It also suggests to women like Marian to revolt against the male domination, against the system of patriotism and capitalism.

References:

1. Atwood, Margaret. The Edible Woman. Toronto: McClelland and Stewart. 1969. Print.

2. Bouson, J. Brooks. The Anxiety of Being Influenced: Reading and Responding to Character in Margaret Atwood's The Edible Woman." Style 24.2.1990.230. Print.

3. Gomez, Christin. "From Being an Unaware Victim to Become a Creative Non-Victim: A Study of Two Novels of Margaret Atwood" In Perspectives on Canadian Fiction. 1194. 73-93. Print.

4. Salat, M.F. "A Delicious Fare :Maragaret Atwood's The Edible Woman." Perspectives on Canadian Fiction.Ed. SudhakarPande. New Delhi: Prestige Books. 1994. 95-96. Print.

5. Woodcock, George. "Margaret Atwood as Novelist", The Canadian Novel in The Twentieth Century. Toronto: McClelland and Stewart. 1975. 327.Print

10

Environment and Biodiversity

Dr. D. G. Mhashakhetri
Principal & HOD Sociology Dept.,
Karmveer Dadasaheb Deotale Mahavidyalaya,
Chamorshi, Dist. Gadchiroli

Introduction :

Biodiversity is a natural resource and one of the important natural gift to the human being. Due to the biodiversity the life of human being become happier and accessible. There are number of plants and animals having various features on the earth, so it become full of varieties and extreme beauty and to which we called Biodiversity. Pioneer of this word Biodiversity is 'Water Rosen', he coined this word in 1886. On the earth, number of speeles of plants and animals are on the verge of extinction due to growing population, over utilization of natural resources, deforestation and extreme use of land. Scientists say that the rate of extinction of living species due to human intervention is 1000 times higher than the rate of natural extinction.

Conservation of forests is important for sustaining biodiversity Forests are the habitats for wildlife and numbers of bacteria, so it is necessary to save forests for the protection of wildlife. In order to maintain the balance of the environment, it is the time to increase forests and conserve the wildlife. So it is necessary to conserve biodiversity. Biodiversity is the soul of environment, forest and wildlife are the two sides of single coin. Therefore, conservation of Biodiversity is essential for a balanced environment. These means the environment and biodiversity are interrelated.

Concept of Environment :

The word environment has become very

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

DIASPORAN DIVIDED SOULS AND THEIR STRUGGLE FOR IDENTITY IN JHUMPA LAHIRI'S "THE NAMESAKE"

DR. UMESH VITHALRAO KADU
Assistant Professor of English
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati, Maharashtra State, India.

ABSTRACT

This research article is a sincere attempt to look into the predicament of name and sense of identity of the characters of the Indian origin and immigrants in the USA in the famous novel The Namesake written by Jhumpa Lahiri. It faithfully records 'Diaspora' in the life of first- and second-generation immigrants and their struggle for identity in a well-articulated plot and characters in the novel under examination. Jhumpa Lahiri has written on the diaspora and carefully narrated stories that reveal the inconsistency of the concept of identity and cultural difference in the space of diaspora in her well-known works of literature.

Keywords- Predicament, Identity, Immigrants, Diaspora, Cultural Difference, Transnational World, Diasporan Divided Souls.

In the recent years Diaspora has been a favorite topic in the transnational world of literature for innovative literary outputs. Due to the excessive growth in communication technologies and willing migration of the people from their place of origin in search of better life Diaspora has been resulted as a new phenomenon in our globalizing world. The adjective Diasporan from "Diaspora" stands for all those people, in the present context, we have migrated to different countries from their home land across the globe seeking better fortune. People who have flown and tried to settle over the distant territories of the world for various reasons have always found in dual condition in the process of settling down. Wherever these people go, they carry with them a profound sense of attachment with their former place of residence. In other words these migrants do not get away from the settled assurance of home and they cannot allow their roots being blown over into fragments of uncertain insecurities on a foreign land chosen for the second settlement for better fortune. Accordingly, their souls are always found to be divided. In other words they are neither there nor here fully. This paper is a sincere literary attempt to highlight some of the crises of the immigrant Indians experience in the United State with Jhumpa Lahiri's *The Namesake*as supporting evidence. The focus of the paper is how Jhumpa lahiri's characters in her novel *The Namesake* inspite of their divided soulsconstruct their identities as Indian diasporans in the US.

When we think of literature of Indian Diaspora, it is very much appealing that Jhumpa Lahiri is the child of Indian immigrants. Immigration became a sort of blessing in disguise as that makes her a Diaspora writer. She crosses borders when she migrates from England, her birth

place, to the U.S.A. and became an American citizen. Lahiri's writing is a faithful record of the recurrent theme of the bitter–sweet experience of emigrant to America from India. Her characters are always seems to be caught in a cultural indeterminate state – excited about their new home but feeling sorry the loss of their country of origin. Diasporic author Lahiri belongs to the second generation of Indian Diaspora whose ongoing struggle for identity never seems to end.

In *The Namesake*Lahiri reflects on the Indian Diaspora and sincerely attempts to create a narrative that reveals the inconsistency of the concept of identity and cultural difference in the space of Diaspora. In one of her famous interviews Lahiri herself has admitted:"I" mlucky that I" m between two worlds... I don't really know what a distinct south Asian identity means. I don'tthink about that when I write, I just try to bring a person to life". Exactly keeping with the same she does to her characters in her writing. Names are symbols are of identity in the life of a person. They play an important role for people to identify themselves. As identity becomes the core issue, the names become quite significant. In Indian perception good names represent dignified and enlightened qualities. At the same time pet names are sometimes meaningless and silly. The title *The Namesake* reflectsthe struggle Gogol Ganguli goes through to identity with his unusual name. The novel records the experience of a very specific community which has no name. It centers roundthe couple and community of Bengali origin in the U.S.A. migrated for various reasons. Narrating the story of Ashoke and Ashima Ganguli, Jhumpa Lahiri focuses on the cultural dislocations of a family, immigrants from Calcutta who settle in Boston to study, work and raise a family.

A close reading of novel reflects the great concern that Gogol, the representative of the community without a name, is himself misnamed. He seems to be struggling with a name he is embarrassed by and a heritage either Indian or American as he is not sure of either. He desires to redefine himself as a born and brought up of USA rather than to be identified from his parent's Bengali immigrant culture. In order to get self definition, he deliberately abandons the name Gogol and tries to become someone other. In this attempt the question of identity becomes crucial when a person is culturally displaced and he cannot co-relate with any of the two worlds in which he is wandering. While experiencing identity crisis from a change of names, Gogol is unable to define his identity anywhere and anyhow. In fact, since Gogol is born after his father survives in a dangerous train accident, his father looks the name Gogol as a pet name as a gesture of his rebirth. However Gogol does not understand how meaningful his name is when he attains young age. Slowly but surely, he starts knowing the uncommon nature of his name which has created problems with his identity when he grows up. He does not understand the emotional significance of the name. He does not like to be known by a name which is neither Indian nor American. Thus, the name becomes a problem for Gogol because he feels uncomfortable with the Russian name. Later on, he cultivates resentment towards this name during his adolescent age and determines to use his legal name, Nikhil. It was a sort of an overcoat to escape from Indian culture. Very soon he feels a sense of futility and dissatisfaction about avoiding his roots. This sense is clearly reflected in the novel under examination: "Without people in the world to call him Gogol, no matter how long he himself lives, Gogol Ganguli will, once and for all, vanish from the lips of loved ones, and so, cease to exist. Yet the thought of this eventual demise provides no sense of victory,

no solace. It provides no solace at all". All his efforts pay him back with confusion about who he truly is.

Loneliness is one of the burning problems of the immigrant community in the country of their choice. In the novel under examination for this research paper, the Bengali Indian couple Ashoke Ganguli and Ashima Ganguli experience his problem at large on arriving in Cambridge. It is the wife Ashima, who undergoes this trauma more than the husband Ashoke. The male partner goes out and meets his friends at work place or in learning environment. Ashima, as the women is mostly confined to the kitchen and the bedroom in the early days of their stay in the US. she has to bear the brunt more than her husband.Ashima is pregnant and is expecting her baby in a couple of week's time. She is hospitalized but there is no one to be with her. On the other hand, had it been in India, there would have been plenty of relatives to stand by her in the hospital. Lying on the bed in the hospital, she wonders, "If she is the only Indian person in the hospital". She remembers that when she was boarding the airplane for the United States, there were "twenty – six members of her family" to bid her a loving farewell. Now there is just a gaunt-looking obstetrician Dr. Ashley to examine her. The doctor tells her that everything is normal: but "nothing looks normal to Ashima". The couple Ashoke and Ashima arrived in Cambridge eighteen months ago; ever since nothing has been normal to Ashima. She is very much worried about "motherhood in a foreign land". Lying on her bed, as there is nothing to think about, she is astonished at her body's ability to bring out a new life into the world just as her mother and grandmother have done. Her worry is that "happening so far from home, unsupported, unmonitored and unobserved by those she loved". All of a sudden she is gripped in fear, "she is terrified to raise a child in a country where she is related to no one, where she knows so little, where life seems so tentative and spare". Engrossedin the memories of homeland and the loved ones there, Ashima, has to bear the pain and pans of loneliness.

Caught between two worlds- one unacceptable, the other unaccepting, Ashima and Ashoke ultimately become outsiders to themselves. This is the unique predicament of the second generation diaspora. It is not brought about by an idea of the superiority of the modern West over the rustic East as is commonly portrayed through the stereotyped *"American born confused deshis"* who are making alarmingly frequent occurrences in popular culture. It is the case when comes to the question of second generation children in the West, who comfortably adapt themselves to the new environment.

The diasporan community learns to live lonely even in a strange atmosphere is a remarkable thing when we go through the literature of diaspora. Ashima does this with a considerable boldness and courage. When her husband Ashoke gets a research grant and moves to Ohio from Massachusetts, everybody thinks that the couple would rent out their house to the university students and move out to Ohio. But Ashima surprises them all saying, that there would be nothing for her to do in Ohio, and Ashoke would be very busy all day at the lab, and she prefers to stay in Massachusetts, even if it means staying in the house all alone. Only a typical middle Indian woman dares to do so.

To put in a nutshell, Ashoke and Ashima's sojourn in the US has not been a happy one. Though they have earned a sufficient amount of money they have no joy. Ashoke dies an anonymous death with no loved ones nearby at the last moment. Ashima has to be a widow at an early age. Gogol, their son spends most of his youth in dating not only young girls but also a married woman. It does not lead to marriage and permanent bliss as it is in India. His identity as Indian is questionable: his behavior, though born to Indian parents, is American. Since Gogol is the hero of the novel, Jhumpa Lahiri has shown ore interest to highlight the character of Gogol. He wonders at his own condition and his emptiness upsets him. In the simple words, no doubt Gogol is yet another "*American born confused deshis"*

Thus, the novel under examination convincingly illustrates the lives of both first generation and second generation Indian migrants in the USA. The novel brilliantly shows how the immigrants face cultural dilemmas, identity issues and a sense of loneliness. Lahiri has at her level best tried to answer all these questions through the quest of identity for her characters in *The Namesake.* At last Lahiri also shows that all immigrants carve their own routes in the passage of time and it is not necessary that they should settle in the country of their own origin. But after all, diaspora is there and a dream of homeland too.

REFERENCES:

1. Aditya Sinha: "Review of 'The Namesake' "The Malady of Naming", Hindustan Times, September 28, 2003.
2. Dallmayr, Fred: "Social Identity and Creative Praxis". Identities: Local and Global. Ed.
3. Hall Stuart: "Cultural Identity and Diaspora" Contemporary Postcolonial Theory: A Reader, Ed.
4. HiralMacwan: "Struggle for Identity and Diaspora in Jhumpa Lahiri's The Namesake" *International Journal of Humanities and Social Science Inventions,* Vol -III .
5. Lahiri, Jhumpa. *The Namesake.* New Delhi: Harper Collins Publishers India, 2004.
6. S. Robert Gnanamony: *"A Research Article"*published inSeva Bharati Journal of English Studies. Vol.3, February, 2007.

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

DIASPORIC ELEMENT IN KUSHWANT SINGH'S TRAIN TO PAKISTAN.

DR. VAISHALI TAKODE.
Assistant Professor,
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati.

ABSTRACT

The present paper focuses on the element of Diaspora in Kushwant Singh's novel Train to Pakistan. It is a globally accepted fact that Diaspora writers set a tendency since the Independence. Diaspora literature irrespective of language, style, literary form and technique attract the readers crossing the borders. It may be stream of consciousness or magic realism or immigrancy or alienation or adaptability of a new land and culture. Such human movements have generated the concept of diaspora which means human settlements away from their original home land. Thus diaspora signals an engagement with a matrix of variety of cultures, languages, histories, people, places, and times etc. The English literature of the Indian diaspora involves an important part of the mushrooming field of nostalgia is alike for all Diaspora writers. This paper focuses on the theme of forced migration and displacement in Kushwant Singh's Train to Pakistan.

Key words: Diaspora Literature, Indian Diaspora, Displacement, Forced Migration.

Diaspora in Literature

"Diaspora" (from the Greek word for "scattering") refers to the dispersion of a people from their homeland. A simple definition of diaspora literature, then, would be works that are written by authors who live outside their native land. The term identifies a work's characteristic geographic origins. But diaspora literature may also be defined by its contents, irrespective of where it was written. For example, the story of Joseph (Gen 37-50) is often called a "diaspora story" because although its final form was written within the land of Israel, it describes how Joseph learns to survive outside his homeland. The book of Job, too, may be an example of diaspora literature because it was likely written in the wake of the Babylonian damage, which gave rise to the question, why would God punish Israel, the chosen people, with such mass suffering.

The term diaspora comes from the Greek translation of the Hebrew Bible, particularly Deut 28:25. This translation was called the Septuagint and was the project of Greek-speaking Jews living in the Egyptian diaspora. In the broadest possible terms, the entire Septuagint could be described as diaspora literature, because it is the work of Jews living outside their homeland—and their translation reflects that orientation. But specific books within it, such as the books of Tobit and Judith, which feature Jewish protagonists living outside the land or under foreign domination and which reflect on how the Jews might conduct themselves in this situation, could be described as especially diasporic because of their contents and concerns. Diasporic literature may be mindful of the ancestral native land, but the nostalgia

for it has lessened, if not disappeared. And diasporic literature is, moreover, engaged by the possibilities of the new location. Finally, it may be written well after the Babylonian exile by Jews who picked not to return. Diasporic living stops short of integration because the community still maintains its distinctive identity and its status as a minority people.

Literature of the Indian Diaspora

Literature of the Indian Diaspora constitutes a major study of the literature and other cultural texts of the Indian diaspora. It is also an important contribution to diaspora theory in general. Applying a theoretical framework based on trauma, sorrow/impossible sorrow, spectres, identity, travel, translation, and recognition, the term 'migrant identity' can also be used to refer to any ethnic enclave in a nation-state that defines itself, consciously or unconsciously, as a group in displacement. The writers of Indian diaspora through their literary contributions have greatly enriched English literature.

The theme of partition and displacement in Train to Pakistan

Khuswant Singh's novel , *Train to Pakistan* ,brings forth a picture of bestial horrors enacted on the Indo Pakistan border during the partition days of August 1947. It tells the tragic tale of the partition of India and Pakistan and the events that followed, which will be remembered as one of the blackest chapters of human history. Just on the eve of independence, India was partitioned causing a great upheaval in the whole continent. Independence brought in its wake one of the bloodiest carnages in the history of India, the upshot of this, was that twelve million had to flee their home nearly half a million were killed. The harrowing and spine chilling events of 1947 had shaken the faith of the people in the innate human beings. It had driven them into a state of wonder over what man has made of man. To Khushwant Singh, this was a period of great disillusionment and crisis of values, a distressing and disintegrating period of his life. The beliefs, he had cherished all his life were shattered. Giving vent to his inner struggle and agony, he says: "the beliefs that I had cherished all my life were shattered. I had believed in the innate goodness of the common man but the division of India had been accompanied by the most savage massacres known in the history of the country. I had believed that we Indians were peace loving and nonviolent that we were concerned with matters of the spirit while rest of the world was involved in the pursuit of material things. After the experience of autumn 1947, I become an angry middle aged man, who wanted to show his disenchantment with the world….. I decided to try my hand at writing."

The sinister and venomous impact of partition and the indignation it spawned on him has been realistically expressed in scathing attack in *Train to Pakistan.* Originally entitled Mano Majra, the novel portrays with bold and unrelenting realism the brutal story of political hatred and violence during the turbulent and fateful days that preceded and followed the partition of British India when spirit of communal frenzy and passionate zeal for self – expression was fanning and fumbling with the masses. Every citizen was caught up in the holocaust. No one could remain aloof; no one could be trusted to be impartial. It is true that partition touched the whole country and Singh's attempt in the novel is to see events from the point of view of the people of Mano Majra, a small village which is considered to be the

backdrop of this novel. As P.C.Car writes, Singh weaves a narrative around life in this village, making the village a microcosm representing a larger world".

Khushwant Singh recreates a tiny village in the Punjabi countryside and its people in that fateful summer, when the flood of refugees and the inter-communal bloodletting from Bengal to the North West Frontier at last touches them. Many ordinary men and women are bewildered, victimized and torn apart. The most heart – rending passage in the book is when the government makes the decision to transport all the Muslim families from Mano Majra to Pakistan. The dumbstruck villagers are overtaken by events. The Muslims leave with the barest minimum of their meager belongings within ten minutes and the Non-Muslim neighbours do not get a chance to say goodbye. The entire scene is painful at many levels; particularly the poverty in which these people lived, the uncertanity, they were thrown into and the eclipse of people's humanity.

Conclusion:-

Train to Pakistan is Khushwant Singh's supreme achievement. It is one of the finest realistic novels of Post-world war II Indo Anglian fiction. It has a well thought out structure, a well-conceived plot, an absorbing narrative and beautifully portrayed characters. It captures the forced migration and displacement of people in a very touching manner. Along with the element of diaspora, it has many notable features – symbolic framework, meaningful atmosphere and a powerful way of expression and style. Khushwant Singh has accurately depicted the real picture of the adverse effects of partition and the suffering that people were made to experience. Khushwant Singh upheld his unique mirror to reflect upon the physical torture and psychological outburst that became the order of the day, when the division of the sub-continent into India and Pakistan. He paints a vivid picture of the separation between Hindus, Muslims and Sikhs in the summer of 1947. The novel in short portrays the issues of Independence and partition using it as a means to explore other issues which then emerge as the larger picture of the devastation and bloody birth of nations.

REFERENCES:-

1. DIASPORA IN INDIAN ENGLISH LITERATURE Dr. R. VADIVELRAJA Assistant Professor of English.
2. The Tamilnadu Dr.Ambedkar Law University, (School of Excellence in Law) Chennai, Tamilnadu-600113
3. THE THEME OF PARTITION IN KHUSWANT SINGH'S NOVEL TRAIN TO PAKISTAN Bilquees Dar Iqbal institute of Culture and Philosophy, University of Kashmir, J&K, India

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

ISSN 2349-5189

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

CULTURAL DISPLACEMENT IN BHARTI MUKHARJEE'S 'THE TIGER'S DAUGHTER'

DR. VAISHALI DESHMUKH
Prof. Department of English
Shri Shivaji Arts and Commerce College
Amravati

ABSTRACT:

Over the last few decades the number of Indians moving abroad and settling there has been increasing .The way these Indians adapt to the host country and the cross cultural conflict they undergo is one of the major themes of the diaspora literature. Bharti Mukharjee, one of the most prominent diaspora writers , investigates the issues of cultural displacement and alienation in the immigrant experience in her writings. She can be called a delegate of the entire Immigrant Literature. The theme of Indian immigrant experiences in the USA find prominent place in every one of her novels and stories. Through her stories she portrays her female hero's cultural crisis. Her first novel, 'The Tiger's Daughter' is a story of a Bengali girl, Tara Banerjee, an immigrant woman from India. This paper aims to inspect how Tara is caught between the two worlds, the one she has abandoned and the other she has accepted.

Key words: Cross cultural, Identity, Assimilation, Integration

According to the Expat Insider 2021 survey by InterNations, 59% of Indians working abroad relocated for their career, a much higher share than the global average (47%). Close to one-quarter (23%) found a job on their own, 19% were recruited internationally, and 14% were sent by their employer. Just 3% moved abroad to start their own business, which is still a slightly higher share than the global average of 2%. Besides work-related reasons, an above-average share of Indians working abroad (11%) originally relocated to go to school or university in their current country of residence vs 8% globally. On the other hand, it is rather uncommon among Indian expats to move for love/in order to live in their partner's home country (3% vs 10% globally), according to the survey.

Indians migrated to other countries owing to multiple reasons may be financially stable. However on the psychological, social and emotional level they face several problems owing to their duel identities and cross cultural dilemmas. They despise their country calling it chaotic, unhygienic, polluted, corrupt etc. On the other hand they cannot take their Indianness out of their existence as it is an inevitable part of their identity beyond the borders of India. They go back to their motherland and try to imbibe Indian 'culture' that they need for

sustaining their identity as Indians. At the same time, voluntarily or involuntarily they have to adapt to the ways of the host culture too.

There are two choices for them; either they assimilate, or get integrated into the host culture. When the group is very small they just adopt the customs of the host society. They do not assimilate completely, but are integrated into the canvas of the country's culture. They integrate socially by learning the language and culture of the country. Assimilation of a group into another group is a process where immigrants lose visibility as they adopt the culture of the new surrounding culture. "Integration" tries to allow the minority heterogeneous group to retain its culture, language and religious values. Simultaneously, it also demands that the group should feel a part of the host culture and be proud of the country's national culture. For the last three decades, Indians in the European countries have followed the policy of integration by observing law, using official language, festivals and the educational system. The way these Indians adapt to the host country and the cross cultural conflict they undergo is one of the major themes of diaspora literature.

Bharati Mukheijee is one of the prominent Indian diaspora writers. She portrays a cross-cultural crisis experienced by the women characters in her novels. As a Indian diaspora writer, she investigates the issues of outcast and home in her writings. She can be called a delegate of the entire Immigrant Literature. The theme of Indian immigrant experiences in the USA invades every one of her novels and stories. An Indian-brought into the world American novelist, she is a natural voice in the Indian diaspora.

Born and primarily raised in Kolkata, Bharti Mukharjee went to the United States to study at the Iowa Writer Workshop in 1961.She found it difficult to adjust to the way of life, custom and conventions. In her new country she penned stories about immigration, assimilation and the challenges of accepting a new culture. Through her stories she portrays her female hero's cultural crisis. In an interview she declares:

For me, and perhaps for other immigrant writers, there's death and a series of rebirths. It's very painful and traumatic letting go of the old self.

Her first novel, 'The Tiger's Daughter' is a story of a Bengali girl, Tara Banerjee, an immigrant woman from India. This paper aims to inspect how Tara is caught between the two worlds, the one she has abandoned and the other she has accepted.

Commenting on the autobiographical element in the novel, Bharti Mukharjee opines:

When I wrote it, I certainly didn;t think of it as autobiographical. But my father felt he recognized himself in the portrait, and there were other people who felt that as well. In The Tiger's Daughter, I was writing about my class at a certain period in Calcutta's history, about a class and a way of life that's become extinct.

Tara Banerjee is an autobiographical presentation of Bharti Mukharjee. Through the character of Tara she has tries to highlight the strange amalgamation of the Americanness and the Indianness in the psyche of the Indian immigrants. Part one of the novel deals with Tara's

family background and the process of her settlement in New York. In part two Tara's arrival to Bombay, and her disappointment to see India is described. Part three narrates Tara's life at Calcutta and part four of the novel deals with her visit to Darjeeling with her friends, her disappointment, boredom, a sense of loss, a bitter experience of a mob and her mysterious tragic end.

Tara marries David, an American and settles down in New York. Her marriage is one of main resons for the burden she feels. Mukharjee writes:

In India , she felt she was not married to a person but to a person, but to a foreigner.

After seven year of stay she returns to Calcutta. Her return to India is a result of her inner urge to connect to her roots. She expects that her return to India would put an end to her displeasure and a sense of guilt of staying out of India. Bharti Mukhargee describes her feelings as:

For years she had dreamed of this return to India. She had believed that all hesitations, all shadowy fears of the time abroad would be erased quite magically if she could just return home to Calcutta. But so far the return had brought only wounds.

Tara's journey from Bombay to Calcutta is equally disgusting. She is shocked to witness the city under the grip of violence due to riots resulting out of the communal confrontations. Whatever she experiences after her arrival in India, shatters her dream and a sort of negativity starts germinating in her psyche. She tries to trace her cultural roots and relive her inherited identity as the daughter of Bengal Tiger. She keeps on oscillating between New York and Calcutta. She is disappointed to witness poverty, political chaos and women's subjugation. She is troubled owing to the attitude of the society to look at her as an alien, married to a foreigner. She is treated as if she no longer belongs to India. The unexpected and the ill treatment by the society shocks and disappoints her. She cannot experience a sense of belonging in both India and America. The result of this complex sense of loss is her split personality. Tara says:

There were no definite points in time that one could turn to and accuse or feel ashamed of as the start of this dull strangeness.

Tara tries to cope up with the two different cultures and ideologies. She could not easily accept the fact that she has forgotten the sequence of activities to be performed during the Pooja ritual. Tara takes this loss as 'little death' and 'cracking of axis and centre'. Bharti Mukharjee describes her condition as ' quite cut off, unable to connect with those around her.' Commenting on the cross cultural impact Bharti Mukharjee writes:

Changes in the anatomies of nations of continents are easy to perceive. But changes wrought by gods or titans are too subtle for measurement. At first the human mind suffers premonitions, then it learns to submit.

Conclusion:

Ultimately Tara realizes that the reconciliation is impossible. She longs to go back to her husband. Her journey to India ends in frustration and disappointment. She decides to leave for America. It has been deliberately left to the reader's imagination to think whether she was able to do so. However it is evident that Tara is a misfit at both the places and experiences cross- cultural dilemmas all the time. Tara, a representative of diaspora experiences, belongs to nowhere.

REFERENCES:

1. Gautam M.K, Indian Diaspora: Ethnicity and Diasporic Identity, CARIM-India RR 2013/29 pg. No.2-3
2. Bharati Mukherjee. *The Tiger's Daughter*. New Delhi: Penguin, 1990. Pg. no. 37
3. https://indianexpress.com/article/cities/pune/why-indians-move-abroad-survey-59-career-related-reasons-7514533/
4. https://bombmagazine.org/articles/bharati-mukherjee

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

THE NOTION OF NATION AND IDENTITY IN BHARATI MUKHARJEE'S *WIFE*

DR. APARNA TULSHIRAM SARODE
Assistant Professor,
Shri Shivaji Arts and Commerce College
Amravati (M.S)

ABSTRACT:

The main purpose of this article is to examine the notion of nation and identity as reflected in the literary work of Bharati Mukharjee's Wife. While describing the concept of nation and identity, various issues are examined as: Tradition versus modernity, spirituality versus materialistic outlook, groupism versus individuality, etc. Here various issues of diaspora writers are presented as adaptability, absorption, assimilation, problem of cultural shock which resulted mental conflict. Mukherjee's Wife mirrors the diasporic features in more crystalized and notable manner. In Mukherjee's Wife, Dimple, the protagonist has the feeling of alienation in America where life of an immigrant becomes unbearable. She is forced to make efforts towards the process of economic, social and cultural adjustment. The story is an upsetting account of the conflict between the Western and Indian cultures and the modern and conventional traditions as embodied in the life of Dimple Das Gupta.

Keywords: Migration, Transnationalism, Transculturation,Marginalized, Cultural conflict

The term 'Diaspora' is described as a set of people who come from one particular nation but living in other parts of the world. Diaspora includes migration, transnationalism, and transculturation.This term exemplifies a contact arena within which various forms of identity and national belongingness, are expressed and exhibited. Diasporic literature is a very vast concept and an umbrella term, which includes all literary works written by the authors outside their native country, but related to the native culture and background. Diasporic literature has its root in the sense of loss and alienation, which resulted in migration and expatriation. Diasporic phenomenon is interlinked with the concept of root, home, nostalgia, memory, alienation, hybrid identity etc. Many diaspora writers have used diasporic elements in their writings as Salman Rushdie, Agha Shahid Ali, Amitabh Ghosh, V.S. Naipaul, Bharati Mukherjee, Jhumpa Lahiri, Kiran Desai and many others.Their writings surpassingly depict their alliance to the motherland and at the same time, express their alienation and rootlessness in the land of migration.

Bharati Mukherjee, a noteworthy Indian diaspora writer has occupied an enviable position in contemporary literary arena. She is honoured as the 'Grande dame' of diasporic Indian English literature. Mukherjee's writings mainly focus on the Indian women expatriates and their multifaceted expatriate life experiences. Bharati Mukherjee in her novels like the *Tiger's Daughter, Wife, Jasmine, The Holder of the World, Leave it to Me, Desirable Daughters* and *The Tree Bride* attempt to bridge the gulf between "home" and "exile". Main

theme of her writing centres on the experiences of Asian immigrants in the USA and Canada. These immigrants suffer from psychological trauma while searching their identity. Especially Indians who have come from a rich cultural tradition, feeling isolated due to their migration, strive to retain their Indianness and also their American identity.

In Mukherjee's *Wife*, Dimple, the protagonist has the feeling of alienation in America where life of an immigrant becomes unbearable. She is forced to make efforts towards the process of economic, social and cultural adjustment. The novel mirrors the diasporic features in more crystalised and notable manner. The novel deals with the tale of the protagonist called Dimple, a young Indian woman. The story is an upsetting account of the conflict between the western and Indian cultures and the modern and conventional traditions as embodied in the life of Dimple Das Gupta.It opens with Dimple's girlish fantasy about marriage.She has a romantic disposition towards life. Looking for a neurosurgeon as life- partner, Dimple is even ready to give up her B.A examinations and lives in fantasy. The opening line of the novel- "Dimple Dasgupta had set her heart on marrying a neurosurgeon"(129) sets the scene that anticipates something unnatural. For her, neuro-surgeon is a very strange choice. She has nothing to do except thinking about marriage because she thinks that marriage is a blessing in disguise. The imagination about marrying a fellow who provides her all creature-comfort pleases her. Uunfortunately, she marries an engineer named Amit Basu of her parents choice. She got suitable match Amit Basu, a Consultant Engineer he has already applied for immigration to Canada and U.S. and his job application is pending in Kenya. She faces some problems after marriage as she unable to adjust the Basu Family. She always lived in a fantastic world, a world which is created by her. But when she confronts the hard realities of life, the feathers of her imagination are clipped. Amit was not the man she had imagined for her husband.

Amit after marriage shifts to an alien country where Dimple feels suppressed as she is unable to settle her life in the USA. As a result, she faces fear and mental instability. Dimple comes to the US as the dependent wife of an engineer and is not expected to have any interaction with the new culture by her husband or her community. It is for the husband to negotiate the pressures of life in an alien and to accomplish the goal of making money that has brought them to America. While doing Job in America, a person has to bear all sorts of humiliation and exploitation without giving any went to it. One day when she wants to buy a cheese cake she has the feeling of embarrassment for getting beef instead of cake. Here she realizes the difference between Calcutta and New York. This exposure left a traumatic effect on her mind. She fails to understand the reason why a man selling beef etc. cannot sell cheese cake. What is the law of America? Did she really insult the man by asking for cheese cake? She visited Indian parties of America where she saw many Indian Americans are in flying colors. Everybody full of praise for Indian things-culture, food habits etc. They show disgust with Americans are 'dirty people' who bathe only once a week. Not only this they 'use a lot of perfumes'. She is entrapped in a dilemma between the American culture on one hand and the Indian tradition on the other.The life of New York seems destructive to her and provides little freedom to Indian housewives. She feels isolated from her new surrounding and finds that there is great disparitybetween her fantasy world and the real world.

In the beginning she is amazed to watch TV but later she is haunted by those violent programmes on American women's lives. Fascinated and fully addicted by TV shows, Dimple believes these unreal stories are the real exposures towards America. Due to her psychological changes, she makes herself lonely throughout the novel.

Here Amit gets frustrated as he has no job. He becomes impatient and his confidence starts shaking. With the passage of time, the excitement of marriage diminishes and she becomes pregnant. Her views regarding pregnancy "she thought of ways to get rid of…. Whatever it was that blocked her tubes and pipes". (137) her killing of the mice which looked pregnant also suggests that she does not feel at ease with her pregnancy. Her repulsion with her own pregnancy is born out of her hatred for Amit who fails to feed her fantasy world. At last she decides to end it by skipping ropes. Dimple has no remorse of her action and gets relieved on the pretext that she will no longer carry any relics from her past life to the U.S. This cruel action shows how the dream of migration brings out the moral degeneration of Dimple.

Mukherjee presents Indian Americans and Americanized Indians in this novel to explain crossculturalism. The former is represented by Sens, Mehras, Khannas and Bhattacharyas and the later by Mullicks. In fact Sens are with Amit through his thick and thin. The Indian American care of their Indianness. For example, Sens create an Indian aura in their apartment with a framed batik wall hanging with a picture of king Ram and his court. Americanized Indians are for their oneness with the alien culture. Ina Mullick represents this attitude by wearing "pants and mascara" and is "more American than the Americans". In the party, she meets Ina, the notorious wife of Bijoy Mullik. She has particular theory about Indian Immigrants.:"it takes them a year to get India out of their system. In the second year they've bought all the things they have hungered for so then they go back, or they stay here and vegetate or else they've got to live here like anyone else.(157)The Sens warn Amit against the evil influence of Ina on Dimple.

Amit's interference astonishes the western feminists who expect a straightforward answer from Dimple. Being an ordinary Indian woman,Dimple tries to prove her identity as American by various means. She wears Marsha's American clothes and to the extreme and she has a close relationship with Milt Glasses. Meanwhile Dimple was attracted towards Milt Glasser. She starts breaking after the realization that she is deceived in marriage and a good for-nothing husband like Amit, will not cater for her dream world. With the borrowed outfits and flirting with Milt, Dimple enjoy all the Indian prohibited freedom.At one stage, Dimple's Indian conscious makes her to think over these American behavioursand feels guilty of her extra-marital affair.There is a cultural conflict as well as a psychological conflict in Dimple's inner space, since she has migrated. Not able to withstand her inner conflict and her increasing liability, she looks for a job in the new land.She wants to identify with immigrant group, to maintain even some social relations and sense of self within the community. Mukherjee has depicted the protagonist Dimple as trapped between two cultures, and aspires to a third, imagined world.

The furious outburst of Dimple shows her accumulated frustration. She is suffering from inferiority complex and thinks that she is not able to win her husband's love and affection.

Amit may be blamed for his ignorance of female psychology. He takes her out of the four walls very rarely and goes on admonishing her instead.

It is just beyond her understanding' how could she live in a country…. Where every other woman was stranger, where she felt different, ignorant, exposed to ridicule in the elevator?' (166) Her disgust with American English and American system gets accentuated even by small things. She is afraid to operate the self service elevators. For Indians, religion is an integral part of life and Dimple's failure at assimilation with America is due to a lack of 'shred faith'. She is conscious of preserving her identity even in most trying moments of life. In America, she realizes how easy it was to live, to communicate, to share with people in Calcutta. She never felt frightened at the sight of the policemen whose faces were so friendly, but the scene has changed completely in the new environment 'She is scared of self-service elevators, of policemen, of gadgets and a appliances. She does not want to wear Western clothes as she thinks she would be mistakenly taken for a Puerto Rican. She does not want to lose her identity but feels isolated, trapped, alienated, marginalized' (171)

She is totally alone. Asani pertinently ascribes Dimple's mental state to the'dilemma of cultures'-

> "Dimple is entrapped in a dilemma of tension between American culture and society and traditional constraints surrounding an Indian wife, between a feminist desire to be assertive and independent and the Indian need to be submissive and self-effacing(174)

When loneliness becomes unbearable Dimple contemplates as many as seven ways of committing suicide. She cannot trust anybody but media. Linda Sandler accounts for this feeling of 'emptiness' as follows: 'she is uprooted from her family and her familiar world, and projected into a social vacuum where the media becomes her surrogate community, her global village. New York intensifies her frustrations and unhooks her further from reality…(176)

Her mind is always full of news about mugging and rape. She retorts: 'In America anything is possible .you can be raped and killed on any floor'.(178)In a state of nervousness, she hurts Amit with knife when he comes from behind to embrace her. She is all apologetic and blames America for her timidity.

For Indian wife, husband is all- he is her breath and spirit. But the violence that is passively lying in her spirit gets multiple on coming to America where'talking about murder is like talking about the weather. Her splintered self finds solution to her problems only after murdering her husband. It is America which intensifies her confusion and turns the violence inside out and she ends up as a murderer. Thus, Mukherjee's *Wife* is based on self – consciousness, quest for identity and cross cultural conflicts where her protagonist is seen to be trapped in the fluctuation of homeland and host land identity.

REFERENCES:

1. Fields, Amanda. "Bharati Mukherjee" World Writers in English, Vol. I. Ed. Jay Parini. U.S.A Thomas Gale, 2004. Print

2. Mukharjee, Bharati Wife, Boston: Houghton Miffin, 1975: Penguin Indian reprint.
3. Swain, S. P. "Dimple in Bharati Mukherjee's Wife: A study of the Lacerated Self" Indian Women Novelists, Set III, Vol. I. Ed. R. K. Dhawan. New Delhi: Prestige Books, 1995. Print.
4. Tandon, Sushma. Bharati Mukherjee's Fiction: A Perspective. New Delhi: Sarup and Sons, 2004. Print.
5. TrivediDeepakumarJ . Indian Diasporic Literature Theory, Themes and Problems, Delhi: Shanti Prakashan

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Langlit Latur (MS) India AIPROAJ

ELEMENT OF DIASPORA IN JHUMPA LAHIRI'S NOVEL *'THE NAMESAKE'*

MR. SHIVAJI M. KANFADE
Assistant Professor
Shri Shivaji Arts & Commerce
College, Amravati

ABSTRACT-

Multi-cultural societies today are a result of extensive diaspora that has been taking place at the various levels. Indian diaspora in the last century was mainly a personal choice of individuals particularly for academic pursuits or economic gain either towards the Middle East or to Western Countries, particularly to US. An attempt has been made in this research paper to analyze Jhumpa Lahiri's first novel 'The Namesake' in the contest of Indian diaspora. The most prominent quality in Lahiri's novel 'The Namesake' is the expression of diaspora, which is found in all situations and the characters in the novel. In the very beginning of this novel we find Ashima, wife of Ashoke waiting for the arrival of new baby craving for food, which she had eaten in Calcutta. This shows that though she is living in US, still she wants to maintain her culture even in US.

Keywords- Diaspora, Multicultural Societies, Cultural Alienation

A diaspora is a large group of people with a similar heritage or homeland who have since moved out to places all over the world. The term comes out from an ancient Greek word meaning 'to scatter about'. We can have a good example of diaspora from the Bible refers to the diaspora of Jews exiled from Israel by the Babylonians. But now this word is also used more generally to describe any large migration of refugees, language or culture. Often people make mistake to consider diaspora and migration as having similar meaning. But migration means people moving to different areas in search of a settlement at their own will.

Multi-cultural societies today are a result of extensive diaspora that has been taking place at the various levels. Indian diaspora in the last century was mainly a personal choice of individuals particularly for academic persuits or economic gain either towards the Middle East or to Western Countries, particularly to US. An attempt has been made in this research paper to analyze Jhumpa Lahiri's first novel 'The Namesake' in the contest of Indian diaspora. A Pulitzer Prize winner writer Jhumpa Lahiri knows of India through her parents who made annual visits to the land of their birth as well as her own vacations in India. She knows well her own existence in two different cultures. She is aware of the fact that in an alien land with constant cultural collisions, caused by cultural transplants and leading to cultural alienation, the protagonist find it difficult to adjust, and to terms with the reality around them. In her writings cultural differences are highlighted through the experiences of

the protagonists. What seem to be normal, in an everyday experience for an Indian may shun and shock people of another culture. The pain and anguish of an entire race or religion or community uprooted from its homeland and then finally settling down in a new land is clearly visible in this novel. Jhumpa Lahiri who was born in London, brought up in US could not disconnect herself from her roots because of the powerful impact of Indian culture and the characters like Ashoke and Ashima may be her mouthpieces to express her own feeling of diaspora.

The most prominent quality in Lahiri's novel 'The Namesake' is the expression of diaspora, which is found in all situations and the characters in the novel. In the very beginning of this novel we find Ashima, wife of Ashoke waiting for the arrival of new baby craving for food, which she had eaten in Calcutta. This shows that though she is living in US, still she wants to maintain her culture even in US. A person who falls in new situation, in a country which is totally different in culture tries to cope up with the situation by following the traditions of homeland. This is an attempt by a person to adopt in a new condition. When Asima is in the hospital with labour pains, even there she feels loneliness and away from her roots. In India, as she might have seen, giving birth to a baby does not remain a personal matter as here in US. But it is a kind of social custom to have a gathering of nearly all close relatives and friends waiting anxiously for the birth. The situation is different in US, no close relatives are here, no one is here to take care of her except her husband. Even during acute labour pain she remembers the situation in her house in Calcutta and even the memory of that gives solace to her lonely heart.

After the birth of her son Gogol, Ashima feels that now she has true companion who can remain with her for much time. When she is about to leave the hospital she felt the absence of her grandparents for her son. She has a bitter experience of American way of life. The Doctor insists that it is necessary to write a name on birth certificate. Though Ashima is unwilling to give a name to her son, but because of the force of the American law, she has to choose a name for her son. On this occasion also must have felt insulted because giving name to a baby is a personal matter in India and it is a right of parent when to give a name. Here American law goes away far from Indian tradition. She is not willing to live in US for long. She insists to go back to India as early as possible. "I'm saying hurry and finish your degree". And then impulsively, admitting it for the first time: "I'm saying I don't want to raise Gogol alone in this country. It's not right. I want to go back". Perhaps irritated by the American way of life she expresses her anger for the first time. But this feeling may haunt her from the past many days. The day passed away and when Gogol turns five, even Ashoke takes every care that his son does not adopt the American way of life. A small incident of eating habits is also looked very carefully by a caring father. "His father's plate is polished clean, the chicken bones denuded of cartilage and chewed to a pinkish pulp, the bay leaf and cinnamon stick as good as new ……. Each day Ashoke is pained by the half-eaten sandwitches people toss into garbage cans on campus apples abandoned after one or two bites". It is because of the difference in tradition and culture. In India food is treated as God, leaving food while eating is crime. But because of material prosperity in America their tradition is different. Though Ashoke tries to mix with the American culture even he can not tolerate those habits of American to throw food into garbage and so he advices his son to finish the plate.

At the Fourteenth birthday of Gogol, Ashoke for the first time realizes that his son is accepting the American culture and American way of life. When Ashoke visits Gogol's room and look around he realizes that his son is more interested in American music, books and culture. "Ashoke looks around the rooms. He notices the lennon abituary pinned to the bulletin board, and then a cassette of classical Indian music he'd bought for Gogol months ago, after a concert at Kresge, still sealed in its wrapper". Gogol's uninterest in Indian music clearly suggest his diversion from the Indian culture to American . As a father, it is painful for Ashoke to realize that, because throughout Gogol's childhood he tried very hard to keep him away from the influence of American culture. But now anyway he has to keep him away from the influence of American culture. But now anyway he has to face the failure in this regards. When Ashoke and Ashima decides to visit India for eight months, the idea is rejected by Gogol and Sonia. But when they realizes that their father is firm on the decision, they accept the decision unwillingly. This time their visit to India is not a pleasant trip for Gogol and Sonia. They keep themselves away from their relatives and others. In India it is expected that, the parents have every right to look after the career of their sons and daughters and even children respects parents and never try to oppose them. But here in America as soon as children becomes wise they stops hearing parents and do whatever they want to. Here also in the case of Gogol, Ashoke wants him to become an engineer, a doctor, a lawyer or something which will help him to settle in America. But Gogol has some different ideas and he is working on his own plan. In the case of Sonia, as she grown up, also tends to follow the way of her brother. She wants to become an American girl with every colour of American life. Here also Ashima tries her best to prevent Sonia from this, but in vain. There are so many incidents in the novel which shows the diasporic experience to Ashoke, Ashima and Gogol.

The life-situations of Ashima, Ashoke and Gogol, despite being emotional and psychological, and triggered by the past experiences and encounters, are also linked up with their immediate environments. Their diasporic existence highlights their acute sense of lose, pain and nostalgia for the native land, its people and culture, and heightens their feelings of alienation and at times of deep despair. Lahiri's 'The Namesake, thus viewed, projected Ashima and Gogol as cultural survivors in America's multi culture milieu. They demonstrate the lives of hybridity and inbetweenees.

REFERENCES:-

1. Lahiri Jhumpa, The Namesake, New Delhi, HarperCollins Publishers Ltd. 2007.
2. Nityanandam Indira, ed. Jhumpa Lahiri The Tale of Diaspora, New Delhi, Creative Books, 2005.
3. Nubile Clara, The Danger of Gender, New Delhi, Sarup & Sons, 2003.

2021-22

Peer Reviewed, Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47100)

ISSN 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X, Issue - I,
August - January - 2021-22
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X Issue - I August - January - 2021-22

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2021-22
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कोरोना व जगाची बदलत जाणारी अर्थव्यवस्था **प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते**	१-४
२	कोविड-१९ चा भारतीय कृषी व्यवस्थेवरील परिणाम **प्रा. डॉ. लक्ष्मण फुलचंद शिराळे**	५-८
३	शेती क्षेत्रातील साधनाच्या अडचणी **डॉ. नितीन रमेश भिंगारे**	९-१२
४	विविध संस्थेद्वारे सामाजिक आर्थिक विकास **थोरात संगिता अशोकराव**	१३-१५
५	भारतातील कृषी क्षेत्रावर कोविडचा परिणाम **डॉ. शशिकांत गोकुळ साबळे**	१६-२३
६	भारतातील महागाईचे कारणे आणि परिणाम **अभिषेक सुभाषराव तांबे**	२४-२८
७	महात्मा ज्योतिराव फुले : कृषी क्षेत्रातील एक अभ्यास **अमोल रमेश पवार**	२९-३१
८	लॉकडाऊनच्या काळातील शेतकऱ्यांसमोरील आव्हाने व उपाय योजना **गायकवाड अशोक माणिकराव**	३२-३५
९	कोविड-१९ : ऐतिहासिक महामारी **प्रा. डॉ. भाऊराव रामेश्वर तनपुरे**	३६-३९
१०	भारतातील भ्रष्टाचाराचे स्वरूप : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **डॉ. दिपक राघोजी दामोदर**	४०-४६
११	कृषी कायद्यामुळे शेकऱ्यांच्या सामाजिक जीवनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास **कातकडे गोविंद प्रल्हाद**	४७-५०
१२	सामाजिक समस्या मांडणाऱ्या सिनेमा माध्यमातील नवा प्रवाह **लक्ष्मीकांत साळूबा जाधव**	५१-५४
१३	कोरोना महामारी आणि महिलांची स्थिती **माधुरी श्रीहरी केळे**	५५-५७

VOLUME - X, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2021-22
GENIUS - ISSN - 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com) AP-11

१. कोरोना व जगाची बदलत जाणारी अर्थव्यवस्था

प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते
सहयोगी प्राधापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

जग अतिशय वेगाने जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. जगभरात पसरलेल्या कोविड-१९ महामारीमुळे किमान पुढील काही महिने जागतिक अर्थव्यवस्थेचा बराच मोठा भाग ठप्प राहील. २३ मार्च २०२० रोजी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या व्यवस्थापकीय संचालिका क्रिस्टलिना जॉर्जियावा यांनी केलेल्या विधानानुसार जागतिक वाढीच्या दराचा २०२० साठीचा आढावा नकारात्मक दिसून येत आहे आणि त्यात २०२१ शिवाय सुधारणेची शक्यता नाही. जागतिक कामगार संघटनेच्या म्हणण्यानुसार कोरोनामुळे जागतिक बेरोजगारीत कमालीची वाढ होवून ती २५ दशलक्षापर्यंत पोहचण्याची संभावना आहे.

जेव्हा हे संकट चालू झाले, तेव्हा ते फक्त चीनपुरते मर्यादित राहील असा सर्वांचा कयास होता. ह्या समजुतीखाली, ओईसीडी देशांची अशी अपेक्षा होती की, त्यांचा विकास दर ०.५ टक्क्यांनी कमी होईल मंदी चीन बाहेरही पसरण्याची शक्यता लक्षात घेता ओईसीडी देशाचा २०१९ मधील विकास दर २.९ टक्क्यावरून २०२० मध्ये १.५ टक्क्यापर्यंत खाली येण्याचा अंदाज वर्तविला जात होता. परंतु हे सर्व आता कालबाह्य ठरले आहे. ओईसीडी देशांचा २०२० मधील विकास दर नकारात्मक असू शकतो.

भारताची वाटचाल केवळ नियम आणि नियंत्रण याकडून लॉकडाऊन सुरू असतांनाच कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अधिकाधिक तिव्र होत चाललेला आहे. २०१९ च्या सर्व अखेरीपासून आर्थिक कोंडीचा सामना करावा लागत असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासदर मार्च, एप्रिल आणि मे महिन्यात (तांत्रिकदृष्ट्या हे तिन्ही आर्थिक वर्षाच्या वेगवेगळ्या तिमाहीत समाविष्ट केले जात असले तरी) निश्चित मोठी घट नोंदवेल. लॉकडाऊन एक महिन्याहून अधिक काळ सुरू राहिल्यास कष्टकरी लोकांवर आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम आणखीनच तिव्र होण्याची शक्यता आहे.

लॉकडाऊन म्हणजे काय? व्यावहारिकदृष्ट्या, लॉकडाऊन म्हणजे सर्व आर्थिक व्यवहार टप्प असणे. ह्याचाच अर्थ वस्तू व सेवांचे उत्पादन आणि पुरवठा संपूर्णपणे ठप्प नसला तरी विस्कळीत होणे. विद्यमान मागणीच्या तुलनेत वस्तू आणि सेवा पुरेशा प्रमाणात पुरवल्या जात नाही. त्याचवेळी, आर्थिक युनिटस बंद झाल्यामुळे लोक आपली नोकरी व मजूरी गमावतात. याखेरीज लॉकडाऊनमुळे वस्तू खरेदी मंदावल्याने एकूण मागणीवरही विपरित परिणाम होतो. काळातील जागतिक अर्थव्यवस्थेमधील मंदीसदृश्य परिस्थिती ही एकतर खालावलेली मागणी अथवा अचानक घडून आलेले पुरवठ्यातील बदल किंवा आर्थिक संकट यामुळे उद्भवलेली आहे. कोविड-१९ लॉकडाऊनमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचे वेगळेपण असे की, मागणी व पुरवठा ह्या दोन्हीमध्ये लक्षणीय घट झालेली आहे. ही सामान्य परिस्थिती नक्कीच नाही, इतिहासात क्वचितच आपल्याला मागणी व पुरवठा ह्या दोन्हीत बाह्य आर्थिकस्तर कारणामुळे घट झाल्याचे दिसून येते. स्थावर क्षेत्रात विस्कळीत इ

ालेल्या आर्थिक व्यवहाराचे परिणाम वित्तीय क्षेत्र व आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरही दिसू लागतात. आज जगातील बहुतेव अर्थव्यवस्थावर मोठमोठी विशेषत: खाजगी उद्योग क्षेत्रातील कर्जे आहेत. यातील बरेचसे कर्ज हे अनुत्पादीत गटात मोडणा आहेत. आधीच नाजूक स्थितीत असलेल्या वित्तीय विश्वाला कोविड-१९ च्या स्पर्शाने मोठा हादरा दिला आहे.

भारतातही बँकींग क्षेत्र, कोरोनाचा प्रादुर्भाव होण्याअगोदरच मोठ्या प्रमाणातील अनुत्पादीत कर्ज आणि नवी कर्जासाठीची घटलेली मागणी ह्या दुहेरी संकटामुळे खिळखिळे झालेले आहे. आर्थिक व्यवहार मंदावले की बहूतेक सर्व क परतफेडी ठप्प होतात. त्यातच दीर्घकाळ लॉकडाऊन झाल्यामुळे बँकींग क्षेत्रावरही निश्चित संकट उद्भवू शक अर्थव्यवस्थेतील मसाले आणि लागवडीसारख्या निर्यातीवर अवलंबून असणाऱ्या क्षेत्रांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घटलेल मागणी आणि किमतीचा फटका बसणार आहे. तसेच कच्च्या मालाच्या आयातीवर अवलंबून असणाऱ्या क्षेत्रावर आर थांबवावी लागल्याने उत्पादन बंद करण्याची वेळ येणार आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे देशातील परकीय चलन साठ्यावर विप परिणाम होणार आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाच्या किमतीत घट ही दिलासादायक बाब ठरू शकली असती, परंतु तेला आंतरदेशीय मागणीतही घट झाल्यानी त्याचा फारसा परिणाम दिसून येणार नाही.

कृषी क्षेत्रावरील आर्थिक परिणाम - जागतिक स्तर

जागतिक स्तरावर अन्न व कृषी संघटनेला मागणी व अन्नपुरवठा ह्यात बदलाची अपेक्षा आहे. जगातील सर्व दे आपआपल्या देशातील नागरिकांचे उपासमार आणि कुपोषण यापासून संरक्षण याचबरोबर अन्न पुरवठा साखळीतील त्रृटी केल्यास जागतिक अन्न संकट उद्भवू शकण्याचा इशाराही संघटनेने दिला आहे. तसेच कोविड-१९ हे संकट जगभरात अन्न निर्माण करू शकते अशा इशारा संयुक्त राष्ट्रांनी दिला आहे. वर्ल्ड फुड प्रोग्रामच्या निरीक्षणानुसार कोविड-१९ मुळे अ अन्नाबाबतची असुरक्षितता आणि कुपोषण ह्यानी ग्रस्त असलेल्या जनतेचे आणखी हाल होण्याची शक्यता आहे. लिओनमध्ये इबोला (२०१४-१५) प्रादुर्भाव झाल्यावर उपासमार आणि कुपोषणात मोठी वाढ झाली होती. लहान आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात काम करणे, रास्त व किफायतशीर दर मिळविणे आणि बाजारपेठेत खरेदी किंवा विक्रीसाठी मिळविणे अशक्य झाल्यास त्याचे अत्यंत वाईट परिणाम होतील.

मार्च २०२० च्या तिसऱ्या आठवड्यात जागतिक कृषी दरात वाढ होण्याची चिन्हे दिसत होती. तांदूळ आणि ग लोकांनी केलेली साठेबाजी आणि अन्न निर्यातीवर विविध देशांनी लादलेले निर्बंध हे या वाढीचे एक कारण आहे. उदा. ज तिसऱ्या क्रमांकावरील तांदूळ निर्यातदार देश असणाऱ्या व्हिएतनामने निर्यात थांबविली यामुळे जगातील तांदळाच्या १५ टक्क्यांनी घट होवू शकते. भारत आणि थायलंडनेही निर्यातीवर बंदी घातल्यास जगातील तांदळाच्या किमतीमध्ये त तिव्र वाढ होवू शकते. गव्हाचा जगातील सर्वात मोठा निर्यातदार आणि उत्तर आफ्रिकेचा सर्वात मोठा गहू पुरवठादार अ रशियाकडूनही निर्यातीवर निर्बंध लादले जावू शकते. गव्हाच्या पिठाचा जगातील सर्वात मोठा स्त्रोत असलेल्या कझाकस्त आधिच निर्बंध घातले आहे. इतर पिकाबाबतही असेच प्रकार निदर्शनास येत आहेत.

उदा.सर्बियाने सुर्यफुलाच्या तेलाची निर्यात थांबविली आहे. तज्ञांच्या मते अशी धोरणे ही अन्नधान्य राष्ट्रवादाच्या लाटेचे प्रतिक आहेत जी १९९० पासून चालत आलेल्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपाला विस्कळीत करू शकतात.

जागतिक आर्थिक परिषदेने दावोसमध्ये आयोजित केलेल्या राजकीय व उद्योग जगताच्या ऑनलाईन परिषदेच्या तोंडावर ऑक्सफॅमने भारतासह जगभरातील वेगवेगळ्या देशातील विषमतेचे भीषण चित्र मांडले आहे. किरकोळ कारणावरून एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीचा जीव घेते. तारूण्याच्या उंबरठ्यावर असलेले व्यक्ती अत्यंत गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा करून आयुष्यभर जेलमध्ये सडते. या व अशा अनेक घटना घडण्याची जी विविध कारणे असतात त्यामध्ये समाजातील आर्थिक विषमता हेही तितकेच महत्त्वाचे कारण आहे हे नाकारता येत नाही. समाजातील मुठभर श्रीमंताकडे प्रचंड संपत्ती एकवटली असताना खुप मोठ्या वर्गाला दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत जाणवावी हे कटू सत्य आहे. त्यामुळेच अशा वर्गातील अनेकांना व विशेष करून भविष्यकाळ अंध:कारमय दिसत असलेल्या तरूणांना गुन्हेगारी कृत्य करण्यात गैर वाटत नाही. किंबहुना श्रीमंतांनी गोरगरीबांचे शोषण करून, बँकांना फसवून सर्व व्यवस्था आपली बटीक करून हा संपत्ती संचय केला असल्याने आपणही आपल्या गरजा भागविण्याकरीता ओरबडण्याची वृत्ती अंगिकारली तर त्यात गैर काय असा विचार अनेक जन करतात. मागील २०२० च्या वर्षात कोरोनामुळे जगभरातील आर्थिक विषमता झपाट्याने वाढली असून त्यामुळे अनेक धोके वाढणार आहेत. जगभरातील वेगवेगळ्या देशांनी ही विषमता कमी करण्यासाठी वेळीच प्रयत्न केले तर ठिक अन्यथा कोरोनाच्या संकटामुळे विषमतेचे वाढलेले गांभीर्य पुढील दहा वर्ष जगाच्या मानगुटीवर बसेल व अधिक गंभीर होत जाईल. जागतिक आर्थिक परिषदेने दावोसमध्ये आयोजित केलेल्या राजकीय व उद्योग जगताच्या ऑनलाईन परिषदेच्या तोंडावर ऑक्सफॅमने भारतासह जगभरातील वेगवेगळ्या देशातील विषमतेचे भिषण चित्र मांडले. जगभरातील ७९ देशामधील २९५ अर्थतज्ञांच्या मदतीने सर्वेक्षण करून हा अहवाल तयार केला आहे. कोरोनामुळे निर्माण झालेली विषमता पुढील कित्येक दशके जाणवेल असे आयएमएफ जागतिक बँक व ऑर्गनायझेशन यांनीही मान्य केले. जगभरातील अर्थतज्ञ व नागरिक यांच्यापैकी ८७% लोकांनी विषमता वाढली असल्याचे मान्य केले. कोरोना काळात बसलेल्या आर्थिक फटक्यामुळे जगभर वर्ण आणि लिंग या दोन्ही पातळीवर विषमता वाढल्याचे दोन तृतीयांश लोकांनी कबुल केले. मागील म्हणजे २००८ मध्ये आलेल्या आर्थिक संकटाच्या वेळी जगभरातील अब्जाधिशाच्या संपत्तीत झालेली घट भरून काढण्याकरीता पाच वर्षाचा कालावधी लागला होता. मात्र कोरोनामुळे आर्थिक फटका बसलेल्या जगभरातील आघाडीच्या एक हजार अब्जाधिशांनी केवळ नऊ महिन्यात आपले नुकसान भरून काढले. १८ मार्च ३१ डिसेंबर २०२० या काळात जगातील अब्जाधिशांची संपत्ती ३.९ ट्रिलियन डॉलरने वाढून ११.९५ ट्रिलियन डॉलर इतकी झाली. मात्र त्याचवेळी याच देशामधील गोरगरीबांना त्याच्या कोरोना संकटापूर्वीच्या उत्पन्नाचा आकडा गाठण्याकरीता किमान दशकभर संघर्ष करावा लागणार आहे. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या विषमतेचा परिणाम किती भीषण आहे हे स्पष्ट करताना अहवाल म्हणतो की, ब्राझीलमधील श्वेतवर्णीयांच्या तुलनेत आफिकन वंशाच्या लोकांचे मृत्यू अधिक झाले. जगभरातील ७०० कोटी लोकसंख्यापैकी ३०० कोटी लोकसंख्येला आरोग्याच्या सुविधा जवळपास उपलब्ध नसल्याचे अत्यंत गंभीर व धक्कादायक वास्तव कोरोना काळात उघड झाले आहे. केवळ २०२० या एका वर्षात कोरोना संकटामुळे जगभरातील २० ते ५० कोटी लोक

गरीबीच्या खाईत ढकलले गेले. यातील बहुतांशा लोक दिवसाकाठी केवळ १४६ ते ७३० रुपये खर्च करू शकतात. वेग देशाच्या सरकारने ही विषमता नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला तर पुढील तीन वर्षात कोरोनापूर्व काळातील परिस्थितीच्य पोहचणे शक्य होईल. २०३० पर्यंत ८६ कोटी लोक गरीबी रेषेच्या खाली असतील. अन्यथा ही संख्या त्यापेक्षा कितीतरी राहील.

संदर्भ

१. दैनिक वृत्तपत्र पुण्यनगरी, २० मार्च २०२०.
२. दैनिक वृत्तपत्र सकाळ, २३ मार्च २०२०.
३. दैनिक वृत्तपत्र लोकमत, ९, १२ मे २०२०.
४. दैनिक वृत्तपत्र लोकशाही वार्ता, १४ मे २०२०.
५. दैनिक वृत्तपत्र लोकमत, ३० जाने. २०२१.

2021-22

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

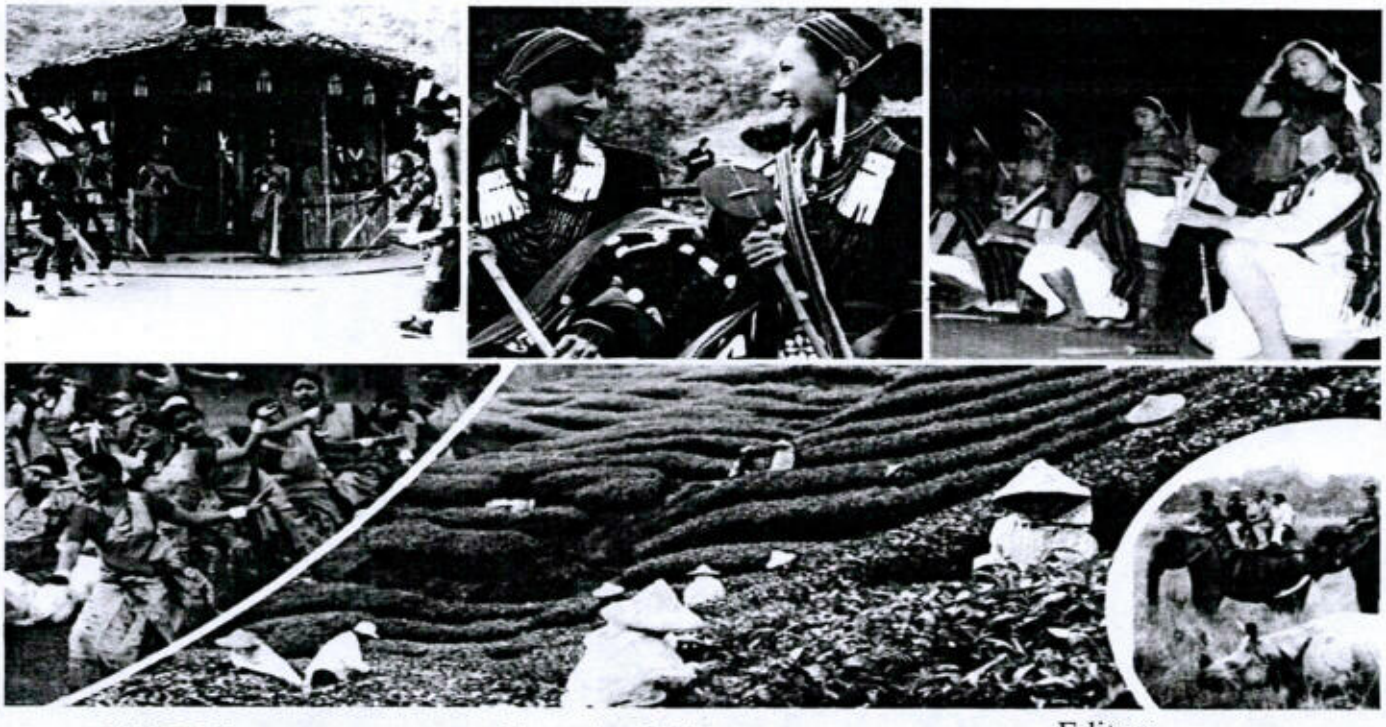
Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past,Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

This Journal is indexed in :
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE - (CCCXIII) 313

Indian Tribes :Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social
Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal,
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

Editors
Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor,
Sitabai Arts, Commerce & Science
College, Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

ISSUE No- (CCCXIII) 313

Indian Tribes : Past, Present & Future

Chief Editor
Prof. Virag.S.Gawande
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Executive Editors
Dr. R. D. Sikchi,
Principal, Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola
Dr. D. E. Umbarkar,
Professor & HOD Sociology, Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Editors
.Dr. Sunil P. Gaygol,
Associate Professor, Dept. of Sociology, Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola
Prof. Dilip D. Kumare,
Assistant Professor, Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

42	आदिवासी व त्यांचे आर्थिक जीवन **सहा. प्रा. डॉ. रोहित पंजाबराव काळे**	186
43	जनजातीय समुदायों में स्वास्थ्य के प्रति जागरूकता : मुद्दे और चुनौतियां (महाराष्ट्र के वर्धा जिले के विशेष संदर्भ में) **माधवी बा. धुर्वे**	188
44	महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या समस्या **डॉ. नितीन रमेश भिंगारे**	192
45	आदिवासी समुदायाच्या विकासात शासकीय योजनांचे योगदान **प्रा. डॉ. किशोर नामदेव वाहाणे**	195
46	आदिवासी समुदायाच्या विकासात शैक्षणिक योजनांचे योगदान **प्रा. डॉ. भारती कृष्णराव देशमुख**	199
47	घटनात्मक तरतूदी, कायदे व आदिवासी **प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते**	203
48	आदिवासी आर्थिक सहकार्य आणि स्त्रियांचा दर्जा **सहा. प्रा. जयश्री पंजाबराव काळे**	207
49	आदिवासी विकास : स्वरूप आणि दिशा **प्रा. नरेश आर. धुर्वे**	210
50	आदिवासींच्या विकासात शासकीय योजनांच्या योगदानाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन **डॉ. संजय बबनराव चौधरी**	214
51	आदिवासी समाजातील स्त्रियांचा बदलता दर्जा रू एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे**	218
52	आदिवासी स्त्रियांचा बदलतात दर्जा आणि भूमिका **प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.[**	225
53	आदिवासी स्त्रीयांचे प्रश्न एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **प्रा.डॉ.शाम दुतोंडे**	228
54	मानवाधिकार आणि आदिवासी समुदाय **डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव**	232
55	बिरसा मुंडा : स्वतंत्रता संग्राम सेनानी एवं आदिवासियो के महानायक **डॉ. सुनिता संजय धोपटे**	235
56	शिक्षण व आरोग्य विषयक समस्या आणि आदिवासी समुदाय **प्रा.जया जोशी सहस्त्रबुद्धे**	241
57	Protective Parenting of adolescents of Non-Tribal and Tribal Areas **Dr. Alka S.Yelane (Kolhe)**	246
58	Learning disabilities among tribals children: A Comparative Study **Dr. Vaishali Nandagawali Panhekar**	251

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 313 (CCCXIII)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

घटनात्मक तरतूदी, कायदे व आदिवासी

प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते
सहयोगी प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती. ,E-mail : dnyannamurte@gmail.com

सर्वसामान्य भारतीय लोक आदिवासी बद्दलची एक वेगळी धारणा बाळगून आहेत. भारतातील आदिवासी बद्दलची आपली धारणा मुळतः आपल्या विशाल भारतीय समाजापासून आदिवासींच्या भौगोलिक व सामाजिक स्तरावर पूर्णपणे वेगळी दिसून येते. यामध्ये आदिवासींच्या समाजरचनेतील टप्प्याचा विचार केला जात नाही. यामुळेच समाजरचनेच्या विविध पातळ्यांवर असलेले सर्व गट व जमातीना आदिवासी म्हणून स्तरीकृत करण्यात आले. भारतीय समाजापासून आदिवासी वेगळे राहत असल्यामुळे त्यांची वस्ती असलेल्या भागात स्वायत्तता दिसून येत नाही. जमीन, जंगल व अन्य नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर त्यांचेच नियंत्रण होते आणि आपल्या स्वतंत्र कायदे, परंपरा व रीतीरिवाजानुसार त्यांनी स्वयंशासन केले. ब्रिटिश राजवट तसेच इतर अन्य परकियांच्या भारतातील वसाहतवादी राजवटीचे आगमन झाल्यावर युध्द, विजय व खालसा करण्याच्या साधनांनी आदिवासी व बिगर आदिवासी जातीजमातीना एकाच राजकीय व प्रशासकीय रचनेखाली एकत्रित आणले गेले. त्यानंतर नवीन व समान नागरी आणि फौजदारी कायदा अस्तित्वात आला. त्याचबरोबर आदिवासी परंपरा व संस्कृतीच्या गुणविशेषाबाबत उदासिन असलेली प्रशासकीय रचना स्थापन करण्यात आली. या सर्व प्रक्रियातून घडलेल्या घडामोडी, लबाडी, फसवणूकी व तारण यासारख्या साधनाद्वारे त्यांच्या जमिनीपासून मोठ्या प्रमाणावर वेगळे झाले.

संशोधन उद्दिष्टे :–

१.आदिवासी जमातीच्या विकासाचा परामर्श घेणे.

२.आदिवासी जमाती कल्याणासाठी असलेल्या विविध कायद्यांचे अध्ययन करणे.

३.आदिवासी जमातीकरीता संविधानात्मक तरतूदी कोणकोणत्या आहेत याबाबतचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दतीशास्त्र :–

सदर शोधनिबंध लिहताना दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. त्याकरीता विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, लेख, वेबसाईट इत्यादी.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचे संविधान तयार करण्यात आले. सर्व भारतीयांना समान अधिकार मिळावेत, सर्वांना स्वातंत्र्य भारतात विकासाची संधी मिळावी हा दृष्टीकोन भारतीय नेत्यांनी स्विकारला होता, भारतीय संविधानात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय हे तत्व स्विकारून जातीवर आधारित विषमता दूर करणे व अनु.जाती तसेच अनु.जमातीचा विकास करण्याच्या विकास करण्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण तरतूदी करण्यात आल्यात. आदिवासींच्या विकासाच्या दृष्टीने भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानात अतिशय महत्वपूर्ण तरतूदी केल्यात. स्वतंत्र भारताचे नागरीक या नात्याने आदिवासींना इतरांच्या समान प्रमाणात नागरी, राजकीय व सामाजिक हक्क प्रदाण करण्यात आले. त्यांचे नागरी व राजकीय हक्क भारतीय घटनेतील मुलभूत हक्काच्या कार्यकक्षेत जतन करण्यात आले असून या सामाजिक हक्काची योजना भारतीय घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये सामाजिक हक्कांचा समावेश करण्यात आला.

वर दर्शविलेल्या हक्काशिवाय आदिवासींना भिन्न समाजाचे सदस्य असल्यामुळे त्यांना काही विशेष हक्कही देण्यात आले आहेत. अन्य बाबीबरोबरच अशा विशेष हक्कामध्ये वैधानिक मान्यता (परिच्छेद ३४२), संसद व राज्य–विधानसभांमध्ये योग्य प्रमाणात पतिनिधित्व (परिच्छेद ३३० व ३३२) विशिष्ट भागात अनिर्बंध संचार करण्याच्या किंवा स्थानिक होण्याच्या किंवा मालमत्ता खरेदी करण्याच्या सामान्य नागरिकांच्या अधिकारावर मर्यादा (परिच्छेद १९(५)), आदिवासींची भाषा, बोली व संस्कृतीचे जतन (परिच्छेद २९) यांचा समावेश आहे. घटनेत असे एक कलम आहे ज्यामुळे राज्यांना आदिवासीसाठी सर्वसाधारणपणे आरक्षण ठेवण्याची (परिच्छेद १४(४)) आणि विशेषत: नोकऱ्या व नियुक्त्यांमध्ये आदिवासी जमातीसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्याचा अधिकार दिला आहे. आदिवासींसह समाजातील दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हिताला विशेषत्वाने प्रोत्साहन देण्यास अग्रक्रम देणारी मार्गदर्शक तत्वेही घटनेत आहेत. (परिच्छेद ४६) याशिवाय घटनेच्या ५ व्या व ६ व्या भागात अशाही तरतूदी आहेत ज्यामुळे राज्याना आदिवासींची वस्ती असलेल्या प्रदेशामध्ये प्रशासनाची विशेष व्यवस्था करण्याचा अधिकार दिला आहे. संसद व राज्य विधानसभामध्ये आदिवासींना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी वर्गीकृत व आदिवासी मतदार संघ तयार करण्यापासून सरकारी नोकऱ्या व शैक्षणिक संस्थामध्ये विशिष्ट प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्याच्या स्वरूपातील विशेषाअधिकारांपर्यंत या तरतूदीची व्याप्ती आहे. थोडक्यात आदिवासी लोकांच्या हितांचे संवर्धन व संरक्षण करण्याचा घटनेचा उद्देश आहे.

घटनेतील या सर्व तरतूदीमध्ये आदिवासींसाठी करण्यात आलेला संरक्षणात्मक भेद सर्वात महत्वाचा आहे. घटनेने आदिवासींना बहाल केलेले हक्क अमलांत आणण्याच्या दृष्टीने सरकारने विशिष्ट उपाय विकसित केलेले आहेत. अनु.जमातीच्या लोकांसाठी सरकारी व निमसरकारी आस्थापना तसेच शैक्षणिक संस्थामधील ७.५ टक्के जागा आरक्षित ठेवल्या आहेत. अनु.जमातीच्या उमेदवारांसाठी देण्यात आलेल्या सवलतीतूनही या गटासाठी केलेला संरक्षणात्मक भेद दिसतो. या सर्व तरतूदीनंतरही अनु.जातीपेक्षा जमातीबाबत परिणाम फारसा समाधानकारक नाही. तरी सुद्धा आदिवासींच्या जागा भरण्यातील राज्यांची असमर्थता ही घटनेने त्यांच्यासाठी जतन केलेल्या, हक्कांचा भंग आहे असे मानले जात नाही. याचे कारण म्हणजे प्रथमत: घटनेने दिलेल्या हक्कांचा पाठपुरावा करण्याचे आवश्यक उपाय योजले गेले नाहीत. दुसरे म्हणजे वर्गीकृत जमातींना देण्यात आलेले आरक्षणही आपोआप होणारी प्रकिया नाही. घटनेतच घालून दिलेल्या काही अटीवर ते अवलंबून आहे. उदा. घटनेच्या ३३५ कलमात अशी अट आहे की, प्रशासकीय सेवा पदावर नियुक्ती करताना कार्यक्षमता राखली जाईल, यानुसारच अनु.जाती व जमातींच्या आरक्षण हक्काचा विचार तेव्हाच केला जावू शकेल. आदिवासींना असे हक्क दिले गेले असले तरी ते आदिवासी समाजाचे सदस्य म्हणूनच हक्क प्राप्त करून घेवू शकतील. या हक्कापर्यंत पोहचण्याचा व्यक्तीचा अधिकार इतरांच्या बरोबरीनेच आहे. हा अधिकार वैयक्तिक या अर्थाने आहे की, व्यक्तीला तो मिळविण्याची तजवीज करण्यासाठी काही कृती करणे आवश्यक आहे. या स्वरूपाचे मुद्दे असल्यामुळे कायद्याच्या कसोटीवर सरकारचे दुर्लक्ष किंवा अनास्थेला आव्हान देण्यात मुलत: अडचणी आहेत. पक्षपात किंवा नकाराची काही विशिष्ट प्रकरणेच न्यायालयात नेली जावू शकतात पण त्यांचा प्रतिवाद करण्यासाठी घटनेच्या कलम ३३५ चा आसरा घेता येतोच. थोडक्यात या सरक्षणात्मक भेदाच्या तरतूदी या मुळातच पुरेशा नाहीत. सरक्षणात्मक तरतूदी पुरेशा कार्यक्षम बनण्यासाठी त्याला खऱ्याखुऱ्या समानतेची पुरक जोडणी असली पाहिजे. म्हणजे औपचारिक समानता अस्तित्वात आणण्यासाठी क्षमता, साधनसंपत्ती आणि प्रत्यक्ष संधी इत्यादी तयार करायला हवीत. याचा अर्थ हा की आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक हक्कासाठी केवळ वैधानिक किंवा घटनात्मक तरतूदीच नव्हे तर परिणामकारक कायदेशीर प्रशासकीय, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक

पाठींबा यातूनही तरतूदी करण्याची गरज आहे. या तरतूदीच्या संदर्भात काही समर्थन प्रणाली उपलब्ध करून देण्यात आल्या असल्याने त्याची परिणीती अपुऱ्या का होईना पण काहीशा परिणामांमध्ये झाली होती. मात्र जेथे अशी साधने अस्तित्वात नव्हती किंवा ती मोठ्या प्रमाणावर निष्प्रभ ठरली तेथे घटनात्मक तरतूदीचा आदिवासींच्या दृष्टीने अनुकुल परिणाम फारच कमी प्रमाणात झाला आहे.

परिणामकारक सामाजिक आणि आर्थिक हक्क विकसित करून ते आदिवासींना पुरविण्यात आले नाहीत. एवढेच नाही तर आतापर्यंत ते उपभोग घेत असलेली जमीन व जंगलावरील हक्क त्यांच्यापासून प्रारंभी वसाहतवादी सरकारने व नंतर स्वातंत्र्योतर काळातील भारतीय सरकारने हिरावून घेतले. आदिवासी हे वन्यजमिनी व जंगलाच्या बाजुनेच राहतात. हे अगदी प्रस्थापित झालेले वास्तव आहे. तरीही आदिवासींना जमिनीपासून अलग करण्याची ब्रिटिश शासन काळात सुरू झालेली प्रक्रिया स्वातंत्र्योत्तर भारतात अथकपणे सुरू आहे. बिगर आदिवासींना जमिनीपासून अलग करण्याच्या प्रश्नाचा मुकाबला करण्यासाठी जेथे आदिवासींची लोकसंख्या आहे अशा जवळपास सर्व राज्यात कायदे करण्यात आले आहेत. छोटा नागपूर वहिवाट कायदा १९०८ आणि संथाल परगना वहिवाट कायदा १९४० यासारखे कायदे ब्रिटिश काळापासून अस्तित्वात आहेत. हे कायदे आदिवासींच्या विकासासाठी केले नव्हते. त्यात त्यांचा प्रशासकीय व राजकीय हेतू होता. आदिवासी त्यांच्या जमिनीपासून वेगळे होवू नयेत म्हणून संरक्षण व बिगर आदिवासींच्या आदिवासी भागातील हालचालीवर मर्यादा आणण्याच्या हेतूने ही उपाययोजना केली होती.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या राज्यांनी आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरीत होण्यापासून रोखण्याच्या दृष्टीने नव्हे तर त्यांचे हक्क प्रस्थापित होण्यासाठी कायदे बनले. काही राज्यांमध्ये बिगर आदिवासींच्या हक्कांच्या संरक्षणाच्या हेतूने काही कायदे करण्यात आले आहेत. बिगर आदिवासींच्या हिताला स्थान देण्याचा प्रयत्न म्हणून आंध्रप्रदेश जमिन हस्तांतरण नियमन कायदा १९५९ (निवडक क्षेत्रे) मध्ये १९७० साली सुधारणा करण्यात आली. केरळ अनु.जमाती (जमीन हस्तांतरण नियमन व हस्तांतरीत जमीन पुन्हा सोपवणे) कायदा १९७५ हा बिगर आदिवासींना दिलेल्या सवलतीना मूर्त स्वरूप देण्यासाठी (वर्मा १९९०, राव १९९६, बिजॉय १९९९) रद्द करण्यात आला. असे कायदे असूनही आदिवासींची जमीन ही बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरीत होतच राहिली आहे.

आदिवासीच्या हक्कासाठी असलेल्या घटनात्मक तरतूदी पुन्हा अमलात आणण्यासाठी अगदी अलिकडच्या काळात दोन महत्वपूर्ण कायदे करण्यात आले आहेत. त्यातील एक पंचायत तरतूदी कायदा १९९६ (अनु.क्षेत्रापर्यंत विस्तार) हा होय. या कायद्याद्वारे अनु.जमातीना आपल्या परंपरा व रीतीरिवाज, सांस्कृतिक ओळख, साधनसंपत्तीचे संरक्षण व जतन करण्याचा तसेच तंटे सोडविण्यासाठी ग्रामसभेच्या माध्यमातून नेहमीची पध्दत वापरण्याचा अधिकर दिला आहे. विशेष म्हणजे पंचायत कायद्यातील तरतदूीचे तंतोतंत पालन फारच कमी प्रमाणात होते. उदा. विविध राज्यांनी केलेल्या कायद्यामध्ये तसेच सहाव्या अनुसूचीच्या आकृतीबंधातील तरतूदीमध्ये हे पाहायला मिळते. तसेच परिच्छेद ९अ (नगरपालिका क्षेत्र) अनुसूचित क्षेत्रात लागू करण्यासाठी कोणताही कायदा केलेला नसला तरी अनु.क्षेत्र असलेल्या राज्यामध्ये ते रेटून नेले जात आहेत. या दिशेने केलेला आणखी एक कायदा म्हणजे अनु.जमाती व अन्य पारंपारिक जंगल रहिवाशी कायदा २००६ हा होय. या कायद्याद्वारे पूर्वीपासून असलेल्या आदिवासींच्या हक्कांना मान्यता देवून ते पूर्नप्रस्थापित करून आदिवासींवर शतकानुशतके होत असलेला अन्याय दूर करण्याचे उद्दिष्ट आहे. मात्र या कायद्याची अंमलबजावणी फारच प्रतिकुल परिस्थितीतून केली जात आहे.

मार्गदर्शक तत्वांच्या घटनात्मक तरतूदीच्या अंतर्गत सरकारपुढे आदिवासींबाबत असलेला मुख्य मुद्दा म्हणजे आदिवासींचे कल्याण व विकास हाच होय. एकाच प्रकारच्या घटनात्मक तरतदूीनी आदिकासी विकासाचा पाठपुरावा करण्यात आला. ज्याचा तंतोतंत पुरावा पंचतत्वात मिळतो. ही तत्वे पं.नेहरूंनी 'व्हेरियर एल्वीन' यांच्या ''नेफाचे तत्वज्ञान'' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत सांगितली आहेत. तेव्हापासून स्वातंत्र्योत्तर भारतात ही तत्वे आदिवासी विकासासाठी गुणविशेष म्हणून गृहीत धरली जात आहेत. आदिवासींना त्यांच्या स्वत:च्या बुध्दीमत्तेनुसार विकास, जमीन व जंगलावरील त्यांच्या हक्कांचा आदर, आदिवासींना प्रशिक्षण व जेथे अनेक योजना चालू आहेत असे भाग वगळून व तेथील सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थाशी वैर न करता प्रशासन व विकास कार्याकरीता स्वत:चे पथक उभारणे हे या तत्वामध्ये समाविष्ठ आहे.

तरीही आदिवासीबाबत घेण्यात आलेली भूमिका ही खूपच विसंगत आहे. हे मुख्यत: राष्ट्रीय विकासाच्या अनिवार्यतेतून घडले आहे. आदिवासी विकासाच्या मुद्याचा पाठपुरावा हा राष्ट्रीय विकासाच्या मुद्याच्या परिघाच्या बाहेर जावून करत्रा येणार नाही. राष्ट्रीय विकास झपाट्याने घडविण्यासाठी केलेल्या उपाययोजनेकडेही आदिवासी समाजाला एकात्मिक करता येवू शकेल. या दृष्टीने महत्वाची यंत्रणा म्हणून पाहिले गेले. भविष्यातील वाढ व साधनसंपत्ती जमविण्यासाठी उत्पादक रचना उभारण्याचे राष्ट्रीय उद्दिष्ट हे आदिवासींचे हित व त्यांच्या कल्याणच्या मुद्यांपेक्षा खूप अधिक महत्वाचे मानले गेले. म्हणून राष्ट्रीय विकासाच्या नावाखाली आदिवासींचे हित व कल्याणाचा बळी देण्यात आला.

निष्कर्ष :—

आदिवासी जमातीचे कल्याण आणि हिताचे संरक्षण व संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने अनेक चांगल्या घटनात्मक तरतूदी आणि कायदे असूनही आदिवासींकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रक्रिया अथकपणे चालूच आहे. आदिवासींच्या या दुर्लक्षित अवस्थेचे मुळ हे कायदेच आहेत. हा यातील विरोधाभास आहे. आदिवासीकडे लेखन आणि वाचनाची परंपरा नाही आणि त्यामुळे अशा कायद्याची नोंद ठेवून त्यांचा उपयोग करण्याचीही परंपरा नाही. न्यायालयाची भाषा व कामकाज त्यांच्यासाठी अनभिज्ञ आहे. अशा परंपरेच्या अभावामुळेच बिगर आदिवासी या कायद्यांचा गैरफायदा उठवित असून वेगवेगळे मार्ग आणि साधनांच्या मार्फत आदिवासींच्या जमिनी हडपत आहेत. आदिवासींकडून बिगर आदिवासींकडे जमिनीचे सुलभ हस्तांतरण होण्याच्या दृष्टीने बहुसंख्य बिगर आदिवासींचा समावेश असलेले स्थानिक प्रशासन आपल्या स्वजातीयांशी हातमिळवणी करून काम करत आहेत.

संदर्भ :—

१.आगलावे, प्रदिप (२००९) सामाजिक मानवशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२.आकरे, बी.एन. (२००९) आदिवासी आणि सामुदायिक विकास योजना, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
३.काळे, बी. आर. (२०१६) केंद्र व राज्यशासनाच्या आदिवासी विकास योजना, संदर्भ प्रकाशन, औरंगाबाद
४.http/tribal.nic.in
५.संगवे, विलास (१९७८) आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
६.गढवाल, ए.ए. (२०१२) आदिवासींचे समाजशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX Issue - II March - August - 2021

English / Marathi / Hindi Part - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed
Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"IDEAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 6.601 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science,
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat,
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarad University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Discrimination against Dalit in India with Reference to Human Rights **Dr. Gobinda Chandra Sethi**	1-5
2	Correlation between Spatial Intelligence and Mathematics Attitude of Secondary Students **Ku. Nita Laxmanrao Choure** **Dr. Suhaskumar Ruprao Patil**	6-9
3	Efficacy of Benomyl against Wilt of *Coriandrum Sativum* Linn., Caused by *Fusarium Oxysporum* F. Sp. Coriandrii **R. S. Karpe** **T. R. Kavale**	10-14

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	संयुक्त राष्ट्रसंघ व मानवाधिकार **डॉ. संगीता भुयार**	१-४
२	अपंगांच्या (दिव्यांग) शिक्षणाचे स्वरूप व सद्यास्थिती **प्रा. डॉ. किर्ती सदार** **प्रभावती चं. चव्हाण**	५-१०
३	'स्त्री पुरूष समानता' (वास्तवीकता आणि भ्रम) **रश्मी महाजन (वानोडे)** **प्रा. डॉ. किर्ती सदार**	११-१५
४	पोलिस कर्मचाऱ्यांचा सामाजिक व मानसिक स्थिती: शोध साहित्य सर्वेक्षण **श्री. तुषार कांबळे**	१६-२१
५	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर: स्वरूप आणि प्रक्रिया **प्रा. डॉ. विवेक कमलाकर खरे**	२२-२७
६	औरंगाबाद शहरातील माध्यमिक स्तरावरील अनुदानित व विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांच्या व्यावसायिक ताणाचा तुलनात्मक अभ्यास **डॉ. शेख सुभान हसन**	२८-३३

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	सुशासन व लोकतान्त्रिक सरकार में मीडिया की भूमिका : कोविड-१९ के सन्दर्भ में। **डॉ. शालिनी चतुर्वेदी**	१-६

VOLUME - IX, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2021
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

१. संयुक्त राष्ट्रसंघ व मानवाधिकार

डॉ. संगीता भुयार
सहाय्यक प्राध्यापक, विभाग प्रमुख (राज्यशास्त्र), श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

मानवाधिकार म्हणजे असे अधिकार जे मनुष्याच्या जीवनाला प्रतिष्ठा देणे, त्याचा आदर करणे, त्याचा विकास करणे आणि त्याच्या सर्व स्वाभाविक अधिकारांचे जतन करणे होय. हे सर्व अधिकार मनुष्याला त्याच्या संस्कृती आणि श्रमातून प्राप्त होतात. मानवाधिकार आणि मूलभूत स्वातंत्र्य हे जन्मजात असून त्याचे संरक्षण आणि विकास करणे ही सरकारची जबाबदारी असते. मानवाधिकराच्या संरक्षण व संवर्धनाची जबाबदारी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्र संघ पार पाडते आहे. त्या संदर्भातील शास्त्रशुद्ध मांडणी प्रस्तूत शोध पत्रातून केलेली आहे.

जून १९४५ ला सॅनफ्रान्सिस्को येथे संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना करताना अमेरिका, ब्रिटेन, फ्रान्स आणि रशियाचे शासन प्रमुख एकत्र आले असताना चाळीस निमशासकीय धार्मिक गटाचे प्रतिनिधी सभेला हजर असताना मनुष्याच्या मूलभूत अधिकारांच्याबाबतीत जास्तीत जास्त प्रभाव टाकून, स्त्रियांचे अधिकार, मजूर संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार आणि धार्मिक समुदाय स्थापन करण्याचा अधिकार इत्यादी बाबतीत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कलमामध्ये अंतर्भाव करण्यास प्रवृत्त केले. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या चार्टरमधील पहिल्या आणि इतर सहा कलमात मनुष्याच्या मूलभूत अधिकाराचे आणि मूलभूत स्वातंत्र्याचे विस्तृत वर्णन करण्यात आले आहे. जगातील सर्व स्त्री-पुरूषांना समान वागणूक देण्यात यावी तसेच राज्य लहान असो किंवा मोठे त्या सर्वांना समसमान अधिकार प्रदान करण्यात यावे. मानवाधिकाराला मान देणे आणि कोणत्याही प्रकारे जात, लिंग, भाषा, किंवा धर्म इत्यादीबाबतीत भेदभाव न करतासामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक याबाबतीत सर्वांना समान संधी उपलब्ध व्हावी असे नमूद करण्यात आले.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या घोषणेत एक विस्तृत प्रस्तावनेशिवाय ३० अनुच्छेद आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या निरनिराळ्या कलमांमध्ये मूलभूत अधिकाराचे दोन भाग पाडण्यात आले असून पहिल्या भागात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचा अंतर्भाव होतो. दुसऱ्या भागात नागरीक व राजकीय अधिकारांचा समावेश करण्यात आला असून या दोन्ही अधिकरांना "आंतरराष्ट्रीय बील ऑफ ह्यूमन राईटस" असे संबोधण्यात आले आहे. १९७६ मध्ये १४८ देशांच्या शासन प्रमुखांनी एका सभेत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांना पाठिंबा देऊन राष्ट्रीय पातळीवर या अधिकारांचे जतन, संवर्धन आणि अंमलबजावणी करण्याचे सर्वांनी मान्य केले. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या चार्टरप्रमाणे सर्वांना काम करण्याची संधी उपलब्ध व्हावी, जीवन जगतांना सर्व मानवाचे संरक्षण व्हावे, राहणीमानाचा दर्जा कायम राहावा आणि शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य सर्वांना लाभावे तसेच सर्वांना शैक्षणिक अधिकारासह सांस्कृतिक स्वातंत्र्य तथा वैज्ञानिक प्रगती करण्याची संधी मिळावी असे ठरविण्यात आले कलम २२ ते २७ पर्यंत सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकारात खालीलप्रमाणे नमुद केलेले आहेत-

१) सामाजिक सुरक्षिततेचा अधिकार, २) काम करण्याचा अधिकार व समान कामाला समान वेतन मिळण्याचा अधिकार, ३) संस्था-संघटना स्थापन करून त्याचे सभासद होण्याचा अधिकार, ४) व्यापार-व्यवसाय करण्याचा अधिकार, ५) राहणीमानाचा दर्जा कायम ठेवण्याचा अधिकार म्हणजेच शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य चांगले ठेवण्याचा अधिकार, ६) शिक्षण घेण्याचा व शिक्षण देण्याचा अधिकार, ७) सांस्कृतिक कार्यक्रमामध्ये भाग घेण्याचा अधिकार.

संयुक्त राष्ट्रसंघ ही संघटना जागतिक पातळीवर सामान्य लोकांची प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय वैगेरे पातळीवर जोपासना आणि संरक्षण करते आणि म्हणूनच संयुक्त राष्ट्रसंघाला मानवतेचे संरक्षण करणारा रखवालदार म्हणावयास हरकत नाही. संयुक्तराष्ट्रसंघाने आपल्या विकास कार्यक्रमात मानवाच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण व जतन करण्यास अग्रक्रम दिला असून १९४६ मध्ये मानवाच्या सर्वांगिण विकास व प्रगतीसाठी एका आयोगाची स्थापना केली. त्यावर एका उच्च आयुक्तांची नेमणूक करण्यात आली. या उच्च आयुक्तांचा दर्जा सुरक्षा परिषदेच्या सेक्रेटरी जनरलच्या बरोबरीचा आहे. आमसभेने फेब्रुवारी २००४ ला कॅनडाच्या लूईस आरबोट यांना संयुक्तराष्ट्र संघाच्या आयोगाचे आयुक्त म्हणून मनुष्याच्या मूलभूत अधिकारांचा अहवाल आर्थिक व सामाजिक मंडळाला सादर करतात. त्याचप्रमाणे उच्च आयुक्त निरनिराळ्या शासनाच्या प्रतिनिधीशी मूलभूत अधिकारासंबंधी बोलणी करतात.

मानवाधिकारांच्या संरक्षणाची व त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाची भूमिका उत्तरोत्तर वाढतच आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाला मानव अधिकाराची यंत्रणा शक्तिशाली आणि परिणामकारक करण्यासाठी उच्च आयुक्त निरनिराळ्या देशाच्या शासनाशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून बोलणी करतात. संयुक्तराष्ट्रसंघाच्या पहिल्या चार्ट प्रमाणे मूलभूत अधिकारासंबंधी असे म्हटले आहे की,'आम्ही संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सभासद असा निर्धार करतो की मानवाच्या मूलभूत अधिकारांची आणि मूलभूत स्वातंत्र्याची हमी देऊन असा ठाम विश्वास व्यक्त करतो की, पुरूष किंवा स्त्री आणि राष्ट्र लहान असो व मोठे या सर्वांना समान अधिकार आणि समान विकासाची संधी उपलब्ध करून देण्याची हमी देतो'. १९५१ नंतर म्हणजे युद्धापूर्वी किंवा युद्धात किंवा युद्धानंतर हत्या करण्याला आंतरराष्ट्रीय गुन्हा समजण्यात येईल असे एका कलमान्वये नमूद करण्यात आले आहे. दुसऱ्या महायुद्धात हिटलरने लाखों 'ज्यू' लोकांची निर्घृण हत्या केली होती आणि यालाच इतिहासात 'न्युरेमबर्ग क्राईम' असे म्हणतात. युगोस्लाव्हियाच्या मार्गो शासकाविरूद्ध कार्यवाही करण्यासाठी इंटरनॅशनल क्रिमिनल ट्रिब्युनल फॉर युगोस्लाव्हियाची स्थापना करून कार्यवाही करण्यात आली. तसेच मध्य आफ्रिकेच्या रेवांडांच्या शासनाविरूद्ध कार्यवाही करण्यासाठी 'इटरनॅशनल क्रिमीनल ट्रिब्यूनल फॉर रेवांडीची स्थापना करून कार्यवाही करण्यात आली.

आणिबाणीच्या काळात म्हणजे युद्ध किंवा गृहयुद्धाच्या वेळी स्त्रिया आणि लहान मुले यांचे संरक्षण राज्याने करावे आणि याची संपूर्ण जबाबदारी राज्यावरच राहील असे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या कलमामध्ये नमूद करण्यात आले आहे. पहिल्या दुसऱ्या व शीतयुद्धाच्या काळात लाखो स्त्रिया आणि लहान मुले मारली गेली म्हणून हा ठराव पारीत करावा लागला. १९९१ मध्ये ४३ देशाच्या सरकारांनी मृत्यूदंडाची शिक्षा बंद करण्यात यावी असा ठराव करून समितीपुढे स्वाक्षऱ्या केल्या. खून करणाऱ्या व्यक्तीला फाशी द्यावी किंवा देऊ नये हा वाद-विवादाचा मुद्दा असून यावर जागतिक पातळीवर राजकीय व बुद्धिवंत लोकांचे एकमत झालेले नाही तसेच निरनिराळ्या देशातील न्यायाधिशांचेही यावर एकमत झालेले आढळत नाही.

जगातील प्रत्येक व्यक्तिला उदरनिर्वाहाचा किंवा प्रवासाच्या निमित्ताने एका देशातून दुसऱ्या देशी जाण्याचा अधिकार देण्यात आला. या ठरावाची अंमलबजावणी डिसेंबर २००२ मध्ये करण्यात आली. प्रत्येकाच्या अधिकारांचे संरक्षण या ठरावाप्रमाणे करण्यात येईल असे गृहीत धरून निरनिराळ्या देशांच्या प्रतिनिधींनी स्वाक्षऱ्या केल्या यालाच 'प्रोटेक्शन ऑफ ऑल राईटस ऑफ मायग्रेशन' असे म्हणतात. २००४ मध्ये याकरीता कायदेशीर व बेकायदेशीरपणे राहणाऱ्या लोकांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी एका समितीचे गठन करण्यात आले. व्हिएन्ना या शहरी १७१ देशाचे प्रतिनिधी तथा जागतिक पातळीवरील ७०० अशासकीय संघटनांचे प्रतिनिधी तथा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विभागाचे आयुक्त आणि इतर अधिकारी या संमेलनात एकत्र आले असताना मानवाच्या मूलभूत अधिकारांचे जतन व पालन करण्याची हमी आणि मान्यता देण्यात आली.

शरणार्थींना आसरा देण्याचा अधिकार या ठरावाला मान्यता देऊन सदस्य देशांनी संधीवर स्वाक्षऱ्या केल्या. या अधिकाराची प्रत्येक देशाने अंमलबजावणी करावी असे ठरले. १४२ देशांनी या संधीला मान्यता दिली. संयुक्त राष्ट्र संघाने शरणार्थींच्या काही समस्या सोडविण्याकरीता एका वेगळ्या आयोगाची स्थापना करून त्यावर देखरेखीसाठी एका आयुक्तांची नेमणूक करण्यात आली आहे. या आयोगाकडे आंतरराष्ट्रीय जबाबदारी सोपविली आहे. इस्त्राईल आणि पॅलेस्टाईन या दोन देशांच्या भूप्रदेशाबाबतीत अनेक वर्षांपासून संघर्ष आहे. १९४८ आणि त्यानंतर लाखो पॅलेस्टाईन मुस्लिम बेघर झालेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने ७ लाख ५० हजार निराश्रीत लोकांकरीता मध्यपूर्वेकडील जॉर्डन, लेबनान, सिरिया, गाझा स्ट्रीप आणि वेस्ट बँक याठिकाणी कँम्पमध्ये राहण्याची, खाण्याची व शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली. युनोच्या आमसभेत १९४९ मध्ये 'युनायटेड नेशन रिलीफ, अॅन्ड वर्कस एजंन्सी फॉर पॅलेस्टाईन रिफ्यूजी' ची स्थापना करण्यात आली. यात सुधारणा करण्यात येऊन एक मॅडेंटव्दारे याची मुदत ३० जून २००५ पर्यंत वाढविण्यात आली होती.

१९७४ च्या युनोच्या आमसभेत कोणतीही व्यक्ती उपाशी राहणार नाही आणि त्यामुळे तिचा मृत्यू होणार नाही याची काळजी सर्व राज्यांनी घ्यावी आणि सर्वांना सकस आहार मिळावा याची व्यवस्था करावी असे ठरविण्यात आले. दरवर्षी लाखो लहान मुले सकस आहाराच्या अभावी योग्य प्रकारे त्यांच्या आरोग्याची काळजी न घेतल्यामुळे दगावतात. त्याचप्रमाणे युद्ध किंवा गृह-युद्ध यामुळेही लहान मुलांचा मृत्यू होतो. त्यामुळे युद्धाला मानवी गुन्हा म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मान्यता मिळाली यामुळे लहान मुलांचे सरंक्षण होण्यास जागतिक पातळीवर मदत होईल तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास कार्यक्रमांतर्गत 'युनायटेड नेशन्स चिल्ड्रेन्स फंड सुरू केला आहे. १९८९ च्या संधीप्रमाणे लहान मुलांशी कोणत्याही प्रकारचा अनैतिक व्यवहार, लैंगिक संबंध, मुला-मुलांची विक्री, शारीरिक व मानसिक छळ यातना दिल्यास, अवैधरीतीने लहान मुला-मुलींना दत्त घेतल्यास, युद्धाच्या वेळी, नंतर किंवा आधी हत्या केल्यास तो आंतरराष्ट्रीय गंभीर गुन्हा समजण्यात येऊन अशा प्रकारच्या गुन्हाविरूद्ध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात खटला भरून त्या विरूद्ध किंवा राज्याच्या शासनकर्त्याविरूद्ध गंभीर कार्यवाही करण्यात येईल असे ठरविण्यात आले. निरनिराळ्या देशाच्या प्रतिनिधींना या संधीला मान्यता देऊन अंमलबजावणी करण्याचे ठरविले.'

सर्वसामान्य दृष्टिकोणातून विचार केल्यास मुलभूत अधिकाराचे जतन करणे हे देशाच्या शासकीय नीतीवर अवलंबून असते असे मत लुईस मेन किन यांनी मांडले आहे. ज्या देशात सांसदीय लोकतांत्रिक शासन पद्धती असते. त्या देशात

सामान्यत: व्यक्तीच्या मूलभूत अधिकाराची जोपासना केली जाते आणि मूलभूत अधिकारांवर अतिक्रमण किंवा हनन होण्याच्या समस्या किंवा तक्रारी फार कमी प्रमाणात आढळतात याऊलट साम्राज्यशाही किंवा भांडवलशाही किंवा राजेशाही शासनप्रणानली असते त्या देशात मूलभूत अधिकाराची दखल फार कमी प्रमाणात घेतली जाते. इराण, इराक, अफगाणिस्तान आणि सौदी अरेबिया या मुस्लिम राज्यात तथा मध्यपुर्वेकडील काही देशात अलीकडे मूलभूत अधिकारांचे वारंवार हनन होण्याच्या गंभीर तक्रारी युनोकडे येत असून युनो याबाबतीत परिषदा, सभा, संमेलने आणि अधिवेशन आयोजित करून मूलभूत अधिकारांवर चर्चा करीत आहे. कधी-कधी युनो त्या-त्या देशाच्या किंवा राज्याविरूद्ध कार्यवाही करते. सोमालिया, बुरंडी, रवांडा व फॉर्मर युगोस्लाव्हिया यांच्या विरूद्ध आंतरराष्ट्रीय न्यायालयामार्फत कार्यवाही करून शिक्षा करण्यात आली आहे. ज्या-ज्या वेळी मानवाधिकारावर अतिक्रमण झाले त्या-त्यावेळी संयुक्त राष्ट्रसंघाने आणि सुरक्षा परिषदेने त्या-त्या देशांच्या विरूद्ध सैनिकी कार्यवाही करून, व्यापारावर बंदी घालून किंवा शस्त्रास्त्रावर बंदी घालून आंतरराष्ट्रीय नियमाप्रमाणे वेळोवेळी कार्यवाही करण्यात आली. जसे इराक, युगोस्लाव्हिया, लिडिया, रेवांड, सोमालिया, सुदान, अंगोला, सिरिया, अफगाणिस्तान इत्यादी.

निष्कर्ष

एकूणच मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन अपेक्षेप्रमाणे नसल्याच्या काही घटनादेखील समोर येतच राहतात, मानवाधिकारांवर गदा आणणाऱ्या सर्व समस्यांवर उपाययोजना संयुक्त राष्ट्र संघटना करीत असते व प्रत्येक देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या अधिकारांची हमी व त्यांना सुरक्षित करण्याचा विश्वास व जबाबदारी पार पाडतांना दिसून येते. तरी सुद्धा आजच्या आधुनिक जगात मानवाधिकाराचे संरक्षण व संवर्धन करण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे केले जाणारे प्रयत्न नाकारण्यासारखे नाही. आज संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे मानवाधिकारांच्या संरक्षण व संवर्धनाकरिता विविध प्रकारे प्रयत्न करण्यात येत आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे नियमित परिषदा, चर्चासत्र इत्यादींद्वारे प्रयत्न केल्या जात आहे. जगातील प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नात्याने प्राप्त झालेले अधिकार मिळावे, कळावे यासाठी प्रयत्न केल्या जात आहे. आजच्या युगात याचे चांगले परिणामसुद्धा दिसून येत आहेत. जागतिक स्तरावर मानवाधिकारांचे संवर्धन, संरक्षण व प्रसार करण्याकरिता संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे जे प्रयत्न केले जात आहेत ते वाखाणण्याजोगे आहे आणि त्याचे श्रेय हे निश्चितपणे संयुक्त राष्ट्रसंघाला जाते.

संदर्भसूची

१. गाबा ओमप्रकाश - 'समकालिन राजनिती सिद्धांत', मयुर पेपरबैक्स, नोएडा, २००६
२. फडिया बी. एल. - 'आंतरराष्ट्रीय राजनिती', साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, २००५
३. पंजवाणी करीम इब्राहीम - 'संयुक्त राष्ट्रसंघ व अशासकीय संघटना', अव्दैत प्रकाशन अकोला, २००७
४. अग्रवाल, डॉ. एच. ओ. - मानव अधिकार, सेंट्रल लॉ पब्लिकेशन्स, इलाहाबाद, २००८
५. बाबेल, डॉ. बसन्ती लाल - मानवाधिकार, सेंट्रल लॉ पब्लिकेशन्स, इलाहाबाद, २०००
६. बिसवास, तपन - मानवाधिकार जेन्डर एवम् पर्यावरण, विवा बुक प्रा. लि. नई दिल्ली, २००८
७. देवळाणकर, डॉ. शैलेंद्र - संयुक्त राष्ट्रे : आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची बदलती समीकरणे आणि संयुक्त राष्ट्राची भूमिका, प्रतिमा प्रकाशन, २००८.

यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायतराज व्यवस्था

संपादक
डॉ. राजेश करपे । डॉ. गणेश मोहिते

ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3
March 2022
Impact Factor : 7.429

IJARESM

IJARESM

International Journal of All Research Education & Scientific Methods

An ISO Certified Peer-Reviewed Journal
ISSN: 2455-6211

IMPACT FACTOR: 7.429

One Day National Conference on Yashwantrao Chavan and Panchayat Raj System," held on 26th March, 2022 was organized by LokSanwad Foundation Aurangabad, Maharashtra.

तुका म्हणे भेदा। करुनि करितो संवादा ॥

लोकसंवाद फाउंडेशन

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March- 2022, Impact Factor : 7.429, Available online at : www.ijaresm.com

... अनुक्रम...

१)	डॉ. आर. के. काळे	१२
२)	डॉ. सायवण्णा घोडके	१७
३)	प्रा. डॉ. अरुण बाबा	२०
४)	डॉ. मधुकर गुलाबराव शिंदे	२३
५)	प्रा. डॉ. बाय. ई. भालेराव	२७
६)	प्रा. डॉ. सुनिता अविनाश शिंदे	३१
७)	किरण रामकृष्ण राऊत, डॉ. रमाकांत तिडके	३५
८)	डॉ. प्रा. शेख एजाज एम, शेख इस्माईल महेबुब	३७
९)	अशोक रामचंद्र गोरे	४०
१०)	प्रा. संतोष मारकवाड	४३
११)	प्रा. डॉ. गिऱ्हे डी. पी.	४८
१२)	राजरत्न शं. गवई	५१
१३)	डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्थ'	
१४)	प्रा. डॉ. संजय बाबुराव बाकळे	५७
१५)	प्रा. डॉ. अंबादास पांडुरंग बर्वे	६२
16)	**Dr. Ajay Sahebrao Deshmukh, Dr. Ravikiran Jaydeo Swant**	**66**
१७)	डॉ. उमाकांत राठोड, संभाजी अंकूश तांबे	७०
१८)	डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	७४
१९)	प्रा. दीक्षित साहेबराव ज्ञानोबा	७८
२०)	प्रा. जोगदंड मकरंद बळीराम	८२
२१)	डॉ. महेश विनायक रोटे	८६
२२)	डॉ. मनिषा सुरासे	८९
२३)	डॉ. नीता र. तोरणे	९२
२४)	प्राचार्य डॉ. दीपक गोविंद देशपांडे	९६
२५)	प्रा. डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव	९९
२६)	प्रा. मुलाणी एस. पी.	१०३
२७)	प्रा. परसराम एकनाथ शेळके	१०७
28)	**Mr. Sachin N. Sanap**	**110**
२९)	डॉ. दीपक भुसारे	११३
३०)	डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	११६
31)	**Dr. Yogesh A. Patil**	**122**
३२)	प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार	१२४
३३)	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	१३०
३४)	स्वाती चेके	१३३
३५)	छाया श्रीमंत साळवे	१३७
३६)	डॉ. रमाकांत शिवाजीराव शातलवार	१४१
३७)	श्री. विश्वास शहाजीराव यादव	१४५
३८)	प्रा. राठोड ईश्वर लक्ष्मण, प्राचार्य डॉ. एस. पी. गायकवाड	१४८
३९)	डॉ. खाडप संजय बाबुराव	१५३
४०)	सखाराम शहादेव शिंदे	१५६
४१)	प्रा. डॉ. गितांजली सदाशिवराव मोटे, श्री. विष्णू कडूबा देवरे	१५९
४२)	भोरे किरण मोही	१६३
४३)	डॉ. साहेब राठोड, गणेश मारोती कचरे	१६७
४४)	डॉ. नामानंद गौतम साठे	१७०
४५)	प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके, श्रीमती संजीवनी दिगंबर डावकर	१७१
४६)	डॉ. जयश्री आसाराम तळेकर	१७७
४७)	उजमा ऐनोद्दीन सिद्दीकी	१८०
४८)	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण क्षीरसागर	१८२
४९)	डॉ. किरण नामदेव गायकवाड	१८६
५०)	प्रा. डॉ. सोनकांबळे चेतना प्रल्हाद, डॉ. सांजुरे दिपक प्रल्हाद	१९०
५१)	डॉ. ऊर्जित जनार्दन करवंदे	१९५
५२)	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, अनिता मदनराव शिंदे	१९८
53)	**Dr. Nirmal E. S.**	**202**
५४)	लोंढे अभिजीत शंकरराव	२०६
५५)	प्रा. डॉ. कृष्णा भवारी	२११
५६)	लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	२१५
57)	**Vinyak Nikas**	**218**
५७)	घायतडके सचिन सहादू	२२१
58)	**Rakhonde M. K.**	**226**
५९)	प्रा. डॉ. कालिदास दिनकर फड	२३१
६०)	डॉ. प्रतिभा चिकमठ	२३३
६१)	शिंदे सखाराम बाबूराव	२३८
६२)	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, मिनाक्षी मोतीराम इंगळे	२४३
६३)	कु. सोनाली लक्ष्मणराव इंगळे	२४६
६४)	पवार रागिणी व्यंकटराव	२४९
६५)	प्रा. दत्तात्रय दादासो जाधव	२५३
६६)	अभिनिता लक्ष्मण वनकर	२५८
६७)	प्रिती किशोर ढेपे	२६२

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March- 2022, Impact Factor : 7.429, Available online at : www.ijaresm.com

... अनुक्रम...

२०१) डॉ. कैलास इंगळे ७९८
२०२) डॉ. रमेश बलभीम जाधवर ८०२
२०३) प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम ८०६
२०४) डॉ. राखी सिद्राम सलगर ८११
२०५) डॉ. प्रमोद राजेंद्र ८१६
२०६) प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके ८२४
२०७) श्रीमती सय्यद एस. एस. ८२७
२०८) संदीप संपतराव घाळक ८३१
२०९) प्रा. डॉ. विनायक पवार, प्रा. कृष्णा उ. नागरे ८३५
२१०) प्रा. डॉ. गिरी डी. व्ही. ८४०
२११) प्रा. डॉ. पवार अविनाश विलासराव ८४३
२१२) प्रा. बालाजी रावसाहेब वोडके ८४८
२१३) प्रा. डॉ. जाधवर वी. डी. ८५४
२१४) प्रा. डॉ. डी. एम. पंदिलवाड ८५७
२१५) प्रा. डॉ. नितिन चांगोले ८६०
२१६) खंडेराव हरिभाऊ काळे ८६३
२१७) अमोल आदिनाथ अवचार ८६६
२१८) प्रा. श्रीमती सुनिता किसन भोसले, प्रा. महेश न. गायकवाड ८७०
२१९) प्रा. अक्षयकुमार बाळासाहेब हारेपाटील ८७३
२२०) संतोष रामराव डवरे ८७७
221) Dr. Milind Y. Mane **880**
२२२) आसो. प्रो. डॉ. गंगणे आर. व्ही. ८८३
२२३) डॉ. सुखनंदन उत्तमराव ढाले, रुपाली वसंतराव देशमुख ८८७
२२४) कु. सुशीला असाराम शेजवळ, कु. छाया अनिल वाकोडे, प्रा. डॉ. सय्यदा रुकसाना तव्वस्सुम ८९२
२२५) डॉ. वैशाली शेषराव पेरके ८९६
२२६) डॉ. मथुरा मेवाड ९०३
२२७) डॉ. आर. वी. काळे ९०७
२२८) डॉ. शेखर मगर ९११
२२९) प्रा. डॉ. गणेश मोहिते ९१६
२३०) स. प्रा. मोरे तुकाराम सुर्यभानराव ९२०
२३१) डॉ. गोपाल गांगर्डे ९२४
२३२) अहिरे भगवान विठ्ठल, प्रो. डॉ. सदाशिव सरकटे ९३१
२३३) प्रा. डॉ. शत्रुघ्न फड ९३६
२३४) प्रो. डॉ. मनोहर सिरसाट ९४२
२३५) प्रा. सतीश रावसाहेब कदम, श्री. सिडास प्रेमदीप मारोतराव ९४६
२३६) प्रा. वनसोडे सुवर्णा ९५०
२३७) प्रा. डॉ. प्रिया भा. बोचे ९५४
२३८) डॉ. सतीश मस्के ९५९
२३९) ज्ञानेश्वर उद्धवराव अवचार, प्रा. डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे ९६३
२४०) सुजाता गिरधारी चव्हाण, डॉ. दिलीप मिसाळ ९६७
२४१) श्रीमती संगीता फकिरा भोसले ९७२
२४२) डॉ. सुवर्णा भाऊसाहेब पाटील, डॉ. हंसराज दामोदर जाधव ९७७
२४३) प्रा. डॉ. काळे अर्चना भगवानराव, प्रा. डॉ. काळे मनीषा भगवानराव ९८२
२४४) प्रा. डॉ. मोघा शरदचंद्र पाठक ९८७
२४५) प्रा. डॉ. पांडुरंग माणिक नवल ९९०
246) Dr. Shirish Pawar **994**
२४७) प्रा. डॉ. राजेंद्र नामदेव मोरे ९९८
२४८) डॉ. रेणुका दशरथराव वडवणे १००४
२४९) आशा सुभाष पाटील १००७
२५०) प्रा. डॉ. हरिप्रसाद विडवे १०११
२५१) प्रा. डॉ. शिंदे सचिंद्र कल्याणराव १०१५
२५२) सुजाता गिरधारी चव्हाण, डॉ. दिलीप मिसाळ १०१८
२५३) ज्ञानेश्वर उद्धवराव आवचार, प्रा. डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे १०२३
२५४) प्रा. डॉ. मनीषा भगवानराव काळे, लता नारायणराव जाधव १०२७
२५५) प्रा. डॉ. एस. यु. गावंडे, प्रा. अमोल विश्वासराव तायडे १०३४
२५६) सोनाली अनिल घोलप, डॉ. सतीश अर्जुन भोसले १०४१
२५७) गायत्री अविनाश रवंदळे, डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे १०५०
२५८) सौ. वैशाली विजयकुमार जवराळ, डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे १०५७
२५९) प्रा. डॉ. एस. यु. गावंडे, प्रा. अमोल विश्वासराव तायडे १०६३
२६०) प्रा. डॉ. ललिता नामदेव राठोड १०७०
२६१) डॉ. विद्यादेवी मनोहर कांबळे १०७४
२६२) फुके दिपीका बाबुराव १०७८
२६३) डॉ. आघाव एन. वी, किशोर कैलास बांवर्डे १०८२
२६४) प्रा. डॉ. जायभाये भगवान नाना १०८६
२६५) प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, करांडे सारिका सांदिपान १०९०
२६६) डॉ. संजय कांबळे १०९४
२६७) प्रा. माने उषा यशवंतराव १०९७
२६८) कुवेर भरत पांडुरंग ११०२
२६९) श्रीमती मिराबाई सिदाजी माने ११०६
२७०) मीरा नारायण गायके ११०९
२७१) स्वाती वसंत सुर्यवंशी ११११४

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March- 2022, Impact Factor : 7.429, Available online at : www.ijaresm.com

यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय कार्य

प्रा. डॉ. नितिन चांगोले

शिवाजी कला व वाणिज्य् महाविदयालय, अमरावती

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या लोकप्रिय सुपुत्राचा परिचय, त्यांनी केलेल्या राजकिय क्षेत्रातील योगदानाची माहिती आजच्या पिढीला विशेषत: तरुण वर्गाला व्हावी या दृष्टीने हा शोधनिबंध लेखनाचा माझा उददेश. राजकारण, समाजकारण, साहित्य्, कला, सहकार, कृषि, उदयोग आणि प्रशासन अशा सर्वच क्षेत्रात यशवंतरावांनी भरीव कार्य केलेले आहे. सर जदूनाथ सरकार यांनी १९१९ च्या दरम्यान लिहिलेल्या शिवचरित्रात, भारतात महाराष्ट्र प्रांत अग्रेसर असून मराठी लोकांनी आणखी काही गुणांची जोपासना केल्यास महाराष्ट्र शंभर वर्षात संपूर्ण जगात अग्रेसर ठरेल असे विधान केले होते. जदूनाथ सरकारने केलेल्या अपेक्षा यशवंतराव चव्हाण यांनी पूर्ण केल्या असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वामुळे महाराष्ट्र निश्चितच सर्व बाबतीत अग्रेसर बनला. आधुनिक महाराष्ट्राच्या व भारताच्या इतिहासात यशवंतराव चव्हाण यांनी खुप महत्वाची भूमिका बजावली आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकीय कारकिर्दिचे तीन भागात विभाजन करता येईल.

पहिल्या भागात यशवंतराव चव्हाण यांची राजकीय जडणघडण्. दुसऱ्या व तिसऱ्या भागात त्यांच्या महाराष्ट्रातील व राष्ट्रीय राजकारणातील कार्याचा समावेश करता येईल. १९४६ मध्ये तत्कालीन मुंबई प्रांताच्या सरकारमध्ये गृहमंत्री असलेले मोरारजी देसाई यांचे संसदिय सचिव म्हणून यशवंतराव चव्हाण नियुक्त् झाले. १९८० साली ते देशाचे उपपंतप्रधान म्हणून निवृत्त् झले. या काळात त्यांनी राज्यात व केंद्रात अनेक क्षेत्रात मुलगामी बदल घडवून आणले. यशवंतराव एक अभ्यासू आणि परिस्थितीचे खोलवर विश्लेषन करणारे राजकीय नेते होते, म्हणूनच पंडीत नेहरुंच्या 'सामुदायिक शेती' च्या कल्पनेऐवजी यशवंतरावांनी 'सहकारी शेती' च्या तत्वांचा पुरस्कार केला. यशवंतराव चव्हाण मध्यममार्गाचा अवलंब करणारे नेते होते. त्यांना अभिप्रेत असणारे सामाजिक बदल प्रत्यक्षात आणण्यासाठी ते स्वत: प्रयत्नरत होते. यशवंतरावांचा पहिला कालखंड राजकिय सर्जनशीलतेचा होता. याकाळात त्यांनी लोकशाही मार्गाने महाराष्ट्र शेती, शिक्षण, सिंचन व सहकार यात बदल घडवून आणले. कृषिमालावर प्रक्रिया करुन सहकार, पंचायतराज व ग्रामविकास यांच्या साहयाने महाराष्ट्रात कृषी व औदयोगिक समाज स्थापन करण्याचे त्यांचे स्वप्न् होते. ओबीसी साठी त्यांनी ११ टक्के जागा राखीव केल्या. त्यामुळेच महाराष्ट्रात काँग्रेसला बळकट असा सामाजिक

पाया प्राप्त् झाला. तिसऱ्या भागात राष्ट्रीय राजकारण आणि आणीबाणीनंतरचे राजकारण यावर यशवंतराव यांनी बरीच चर्चा केली आहे. १९६२ ला चीनने भारतावर आक्रमण केले, त्यामध्ये भारतीय सैन्याला माघार घ्यावी लागली त्यामुळे संरक्षणमंत्री व्ही.के. मेनन यांना राजीनामा दयावा लागला. त्यांच्याजागी पंडित नेहरुंनी यशवंतराव चव्हाण यांची नियुक्ती केली. संरक्षण मंत्रालयात सेनाधिकाऱ्यात व सनदी अधिकाऱ्यात मतभेद, संघर्ष होता मात्र यशवंतरावांनी सर्वांशी बोलून परिस्थिती नियंत्रणात आणली. सैन्यदलात आत्म्विश्वास निर्माण केला. त्यानंतर १९६५ ला झालेल्या भारत-पाकिस्तान युध्दात भारतीय सैन्याने सर्वश्रेष्ठ

कामगिरी केली. संरक्षणमंत्री म्हणून जेव्हा यशवंतराव शस्त्रास्त्र खरेदीसाठी अमेरिका व इंग्लंडला गेले, तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, हे देश भारताला शस्त्रास्त्र पुरवठा करण्यासाठी तयार नाहीत. अमेरिकेकडे त्यांनी आधुनिक विमानांची मागणी केली, मात्र अमेरिकेने विमाने पुरवठा केला नाही. इंग्लंडने देखील पाणबुडीची मागणी पूर्ण केली नाही. अमेरिका व इंग्लंडने शस्त्रास्त्र पुरवठा का नाकारला यासाठी यशवंतरावांनी सांगितले की, चीनला भारताचा विकास राखायचा आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताचा जो दबदबा तयार झाला आहे तो नष्ट करावयाचा आहे. यशवंतरावांनी केंद्रीय मंत्रीमंडळात संरक्षण खात्याचे मंत्री म्हणून यशस्वीरित्या जबाबदारी पार पाडली. जवळजवळ पंधरा वर्षे त्यांनी केंद्रीय मंत्रिमंडळाचे सदस्य् म्हणून काम केले. या काळात त्यांनी संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री इत्यादी महत्वाच्या खात्यांची जबाबदारी समर्थपणे सांभाळली. १९७७ मध्ये केंद्रात जनतापक्ष अधिकारावर आल्यावर यशवंतरावांची संसदेतील विरोधी पक्षनेते म्हणून निवड झली. इ.स. १९७९ मध्ये चौधरी चरणसिंग यांच्या नेतृत्वात केंद्रात मंत्रिमंडळ अस्तित्वात आले. या मंत्रिमंडळात यशवंतराव चव्हाणांनी उपपंतप्रधानपद भूषविले. भारताच्या आठव्या वित्तआयोगाचे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांची नियुक्ती झली.

चलनवाढीला आळा घालण्याचे कडक उपाययोजना धोरणाचा प्रारंभही यशवंतरावांच्या कारकिर्दित झाला. कार्यक्षममंत्री, यशस्वी संसदपटू आणि जनसामान्यातील ज्यांची मुळे रुजली आहेत असा उदारमतवादी नेता असे यशवंतरावांचे थोडक्यात वर्णन करता येईल. चाळीस वर्षापेक्षा जास्त् काळ ते राजकारणात होते आणि पंचवीस वर्षापेक्षा जास्त् काळ अधिकार पदावर त्यांनी काढला. ते उत्तम वक्ते व लेखक देखील होते. महाराष्ट्रराज्य् स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी निरनिराळ्या क्षेत्रात अनेक नव्या उपक्रमांना चालना दिली. हे उपक्रम जसे सहकारी क्षेत्रातील होते तसेच जिल्हा परिषद, भाषा संचालनालय, साहित्य्, संस्कृती मंडळ वगैरेही होते. १९६९ साली काँग्रेसमध्ये फुट पडली तेव्हा ती सावरण्याचा आटोकाट प्रयत्न् यशवंतरावांनी केला. देशात यादवीचे वातावरण न ठेवता ते समन्वयाचे असावे असे मत यशवतंरावाचे होते. भारतासारख्या प्रचंड भिन्न् जातीधर्माच्या देशात त्याखेरीज आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रगती होणार नाही ही यशवंतरावांची धारणा होती. ते पुरोगामी विचारसरणीचे राजकिय नेते होते. नीतीमूल्यांचा पुरस्कार व्यवहारात व्हावा अशी त्यांची मनोमन

इच्छा होती. झगमगाटापेक्षा सातत्य् व संस्थापना हे त्यांच्या नेतृत्वाचे वैशिष्ट होते तेच त्यांचे शक्तिस्थान होते. महाराष्ट्रात झालेल्या राजकिय, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासाची मुळे ही यशवंतरावांच्या कार्यात आहे. त्यांनी असंख्य् महत्वाचे निर्णय घेतले. काही ठळक निर्णय पुढीलप्रमाणे

1) पंचायतराज या त्रिस्तरीय (जिल्हापरिषद, पंचायतसमिती, ग्रामपंचायत) व्यवस्थेची सुरुवात
2) राज्य् पंचवार्षिक योजनांचा प्रारंभ (आर्थिक विकास)
3) कोल्हापूर बंधाऱ्यांचा प्रसार, कोयना व उजनी या प्रमुख प्रकल्पांच्या उभारणीला गती. (मुलभुत सोई सुविधांचा विकास)
4) १८ सहकारी साखर कारखान्यांची स्थापना (सहकाराला चालना)
5) शिवाजी विदयापिठ व मराठवाडा विदयापिठाची स्थापना (शैक्षणिक विकास)
6) राज्यातील कृषी विदयापिठांच्या स्थापनेतही संकल्पनात्म्क सहभाग (कृषी विकास)
7) मराठी साहित्य् संस्कृती महामंडळ व विश्वकोष मंडळाची स्थापना (सांस्कृतिक विकास)

लोकशाहिचे विकेंद्रिकरण आणि पंचायतराज :-

यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राला दिलेली अमूल्य् देणगी म्हणजे पंचायतराज पध्दती. ग्रामिणभागाला केंद्रस्थानी मानून गावागावापर्यंत लोकशाही नेण्यासाठी, स्थानिक पातळीवर निर्णयाचे अधिकार देण्यासाठी पंचायतपध्दती आणण्यावर पंडित नेहरुंचा भर होता बलवंतराय समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार काही राज्यात प्रत्यक्ष अंमलबजावणीलाही सुरुवात झाली. मात्र यशवंतराव चव्हाण यांनी त्यातील त्रुटी वसंतराव

नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमून दुरुस्ती करुन यशवंतरावांनी स्वत:च पंचायतराज विधेयक महाराष्ट्रात लागू केले. त्यानुसार महाराष्ट्रात जिल्हापरिष्द, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय रचना अस्तित्वात आली. महाराष्ट्रातही व्यवस्था यशस्वी ठरली. केंद्रसत्ता त्यामुळे गावपातळीपर्यंत विभागली गेली. या रचनेने महाराष्ट्राला मोठी देणगी दिली ती म्हणजे स्थानिक नेतृत्वाचा उदय.

सारांश :-

एखादया नेत्याचं मोठेपण हे त्यानं घेतलेल्या निर्णयासोबतच त्या निर्णयाचं काळाच्या कसोटीवर लकाकून उठणं यावरही ठरतं. जर ते निर्णय काळाच्या ओघात लागू पडत नसतील तर नेतृत्वही विस्मृतीत जातं. मात्र यशवंतराव चव्हाण यांच्या उल्लेखाशिवाय न होणारे महाराष्ट्राचे आजचे राजक़िय-सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक व्यवहार त्यांच्या निर्णयाचे मोठेपण, वेगळेपण दर्शवितात. महाराष्ट्राचे शिल्पकार अशी यशवंतराव चव्हाण यांची विशेष ओळख आहे. ज्यांनी महाराष्ट्र घडविला आणि प्रबोधनकारक महाराष्ट्र घडविण्यात ज्यांनी अधक प्रयत्न् केले ते महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण. राष्ट्रीय नेते आणि महाराष्ट्राचे लाडके मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी मुख्य् भूमिका बजावली. ते एक मजबूत काँग्रेस नेते,

स्वातंत्रसेनानी, सहकारी नेते, सामाजिक कार्यकर्ते आणि लेखक होते. सामान्य् जनतेचा नेता म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची प्रतिमा आजही सर्वसामान्य जनतेच्या मनात कायम आहे. आज कोणत्याही महत्वाच्या क्षेत्रात राष्ट्रीय घडामोडीत महाराष्ट्राचे वेगळेपण उठून दिसते. हे वेगळेपण विकसित करण्यामध्ये व हिमालयाच्या मदतीला सहयाद्री धावून जाण्याचे चित्र निर्माण होण्यामध्ये यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका मोलाची आहे.

संदर्भग्रंथ :-

[1]. भारत : समाज आणि राजकारण – यशवतंराव चव्हाण, रोहन प्रकाशन
[2]. यशवतंराव चव्हाण आत्मचरित्र – यशवतंराव चव्हाण, रोहन प्रकाशन, १९८४
[3]. यशवतंराव चव्हाण यांचे समाजकारण – श्री.रा.ना. चव्हाण, श्री. रमेश चव्हाण, संपादक व प्रकाशक
[4]. माझ्या राजकीय आठवणी – हरि पांडुरंग तथा हरिभाऊ लाड यशवतंराव चव्हाण प्रतिष्ठा, मुंबई.

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

(UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - XIII, Issue - XXV, Vol. - I | Impact Factor 6.20 (GRIFI) | Jan. 2022 To June 2022

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. B. S. Zare

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXV, Vol. I, Jan. 2022 To June 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	The Impact of Cloud Computing on Strategic Decision (ACase Study on Modern Science School, Ibb City, Yemen) **Dr. Hamzah Abdulrahman Yahya Al habri**	1
2	Contribution of education research to sustainable development in India **Dr. Dhiraj H. Varma, Dr. R. M. Bhise**	11
3	Measuring the Financial Strengths of Indian Companies by Piotroski F-Score for Sustainable Development **Dr. B. S. Zare**	17
4	A Study on Awareness of Banks about Green Banking in India **Dr. Medha Kanetkar**	24
5	A Review On: "Digital Marketing In Rural Region" **Vinod S. Mahajan, Dr. Madhulika A. Sonawane**	35
6	Perception of jobseeker towards e-Recruitment & Selection Process **Mrs. Swati Lakhalgaonkar, Dr. Nitin Chaudhari, Dr. Atul Barekar**	39
7	Sustainable Developments in Commerce and Management **Sumey Rameshwar Shende, Dr. T. G. Mirge**	46
8	Entrepreneurship Development in India **Charusheela R Gayake, Dr. Atul N Barekar, Dr. Anil Dongre**	52
9	Application of Altman Z Score Model in Forensic Accounting and Fraud Detection of PMC Bank **Ms. Saloni, Dr. Sunil Kumar**	56
10	Effective Management of Crop Insurance Scheme-Need of Current Scenario **Ms. S. M. Shegokar, Dr. A. M. Raut**	64
11	A Review of Literature Factor Influencing on Employee Retention in IT Industry **Ms Bhagyashri N Khadke, Dr. Prashant S Warke**	71

2

Contribution of education research to sustainable development in India

Dr. Dhiraj H. Varma
Dept. Commerce & Management, ShriShivai Arts & Commerce College, Amravati, Dist. Amravati.

Dr. R. M. Bhise
Principal, ShriShivai Arts & Commerce College, Amravati, Dist. Amravati.

ABSTRACT

Research in commerce and management education based on sustainable development is the blood of a nation. Furthermore, the Sustainable Development Policies underscore the role of education that has become the need of the hour in creating awareness among students, researchers and teachers as well as local communities for environmental protection. The present paper reviews the role of research and higher education in the development of the country in a sustainable manner. Attempts have been made to summarize the state of the higher education system in the country and the various national and state funding agencies working for research and development programs in the country.

Keywords: Sustainable Development, Research, Higher Education, Commerce and Management India.

Introduction :

Sustainable development is a process that involves human intelligence, decision-making efficiency, planning and management skills, imagination, entrepreneurship, development and production, including environmental protection. Sustainable development in general is a human subject. This question related to sustainable development can be seen as one of the fundamentals of any society. Therefore, so far its main area of concern has been the environment, but its utility has been enhanced to wrap up almost every human endeavor. This discussion is a key component of education for sustainable development. Environmental education is the basic education for the study of sustainable development. In other words, environmental education can pave the way for education for sustainable development. Any researcher working for education for sustainable development can support the way of life explained by the value-based explanation of sustainable development. Over the last decade, education for sustainable development has been adopted as

the main policy, which is the need of the hour for every state or country. Moreover, sustainable development has attracted the attention of not only researchers or environmentalists but also leaders of many countries in the international arena.

The human environment was initially discussed at the United Nations Conference on the Human Environment Stockholm on sustainable development at the global level. Back in 2000, heads of state from different countries met under the auspices of the United Nations to discuss the issue of environmental protection. Following the Johannesburg Conference on Sustainable Development in 2002, the United Nations General Assembly declared the decade 2005-2014 as the "Decade for Education for Sustainable Development (DESD)" recognizing the importance of education for sustainable development [1]. Sustainable development is a pattern of utilizing natural resources in a way that provides regular individual needs for future generations with a view to conserving the environment. After the Brundland Report, sustainable development was defined as "sustainable development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" [1]. After the Rio Earth Summit 1992, the role of education was adopted to prevent environmental degradation as a result of the Rio Declaration on Environment and Development.Education for Sustainable Development is an education concept that aims to enable individuals to accept responsibility for sustainable development. The idea of sustainable development touches on aspects of the organizational and social framework. Since the Earth Summit in Rio de Janeiro in 1992, the important role of education in promoting sustainable development has been recognized. However, no individual or organization has the knowledge to develop the education system needed to sustain sustainable development in a particular environment [2,3].

Model for sustainable development:

The interrelationship of economy, ecology and equality can be useful for developing a sustainable society. Some models are very useful for understanding the concept of sustainability through data collection, sharing and analysis. Three key models for identifying sustainable development have been reported [4]. The Multidimensional Sustainable Development Index (MSDI), which links community, environment and community economies, is listed here [4].

Challenges of Sustainable Development:

Over the past decade, sustainable development has been a key issue in education policy at the state, national and international levels. Different stakeholders recognize sustainable development in different ways and explore different outcomes. There are some specific challenges in the implementation of sustainable development in higher education and they can be understood as:

1. The term sustainable development lacks or lacks communication skills in higher education

institutions and its application.

2. Lack of trained professionals in higher education institutions.
3. The need for interdisciplinary research in a sustainable development approach.
4. Collaboration, networking and coordination among various educational institutions.

On the other hand, seven types of sustainability have been noted that will be required in research for sustainable development as given below [5].

i. Biological sustainability.
ii. Environmental sustainability.
iii. Social stability.
iv. Cultural eternity.
v. State stability.
vi. Financial stability.
vii. Ethical-basic sustainability.

Objectives of higher education in terms of sustainable development:

In the field of higher education, research programs should be influenced by efforts for sustainability. The objectives of higher education are to find new tools to tackle major issues such as pollution, climate change, energy, biodiversity, environmental conservation. The role of higher education is very important for sustainable development in various educational institutions and should be focused on further objectives [6].

1. Identify and follow the best case studies in higher education institutions.
2. Creating a clear vision of teaching and research in higher education for sustainable development.
3. Educate decision makers and students about the risky aspects of current development.
4. Disseminating knowledge of alternative avenues of sustainable development through higher education.

Strategies to be adopted for sustainable development in higher education:

The promotion of sustainable development education in the higher education system requires some important policies that must be adopted and can be described as follows:

1. Analysis based on the Sustainable Development Questionnaire received from participants
2. The need for a national coordination and support network
3. Dissemination of policies and results of case studies
4. Increase the ability to teach professionals and students
5. Recognize leadership and reward good professionals

Sustainable development of higher education:

In general, the challenge of sustainable development should be embraced as an opportunity

to develop research and teaching as essential components. Sustainable development education enables students and provides direction for their mindset and awareness for a sustainable future. Education for sustainable development is an important aspect of the quality of education and it is the foundation of sustainable development and sheds light on the problems and interrelationships in the society, environment and economy of the country. In addition, workshops, seminars and training programs on sustainable development should be organized for college and university faculties and to create a group of experts for students [7,8]In addition, India has been selected by the United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD) as the host of the Finally, sustainable development requires new tools and a more decentralized approach, especially with the important role of higher education institutions [9].

University Grants Commission (UGC):

The University Grants Commission was established in 1953 to streamline and maintain the quality of university education. UGC has launched a faculty recharge program to enhance the research and teaching resources of universities and to promote entrepreneurship and knowledge-based industries. The UGC's mandate includes the determination and maintenance of teaching, examinations and research in universities, acting as a link between the central and state governments and higher education institutions, as well as advising either the central or state governments to improve higher education in the country.

Table No. 1

The data of educational institutions in the country has been given in the statement dated December 31, 2010.

University/Institute/College	Number
KendriyaVidyalayas	42
State Universities	261
Private Universities	73
national importance institution	33
Deemed to Be University	130
Institutions established as per state law	05
Number of universities that have come together	544
Colleges in the higher education sector	31,324

Source: - Annual Report Part 1. Department of School Education and Literacy and Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Government of India.

Apart from this, technical education in the country is being provided by Centrally Aided Educational Institutions, State Government Aided Institutions and Self-Aided Institutions. As given in Table 2, there were 79 executive bodies with the help of Central Government till

2010-2011 [11].

Table No. 2

Centrally Accredited Training Institute of Tantric and Science [11]

Boat	Number
National Institute of Technology (NIT)	30
Indian Institute of Management (IIM)	11
Indian Institute of Technology (IIT)	15
Indian Institute of Science (IISC)	01
Indian Institute of Science Education and Research (IISER)	05
Indian Institute of Information Technology (IIT)	04
National Institute of Technical Teachers Training and. Research (NITTTR)	04
Roaring voice	09
Total	79

Source: - Annual Report Part 1. Department of School Education and Literacy and Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Government of India.

Open universities and distance education systems:

In 1982, Dr. Hyderabad. B. R. Distance education system has been introduced in the country by establishing Ambedkar Open University. The total number of students enrolled in various open universities in India in the year 2009-10 was 1679398. In addition, 2107012 students were admitted to various Distance Education Institutions (DEIs) in Dual Mode Universities during the academic year 2009-2010 [12].

Financial support for research and higher education:

The Indian higher education system ranks third in the world education system but has not been able to reap the full economic benefits due to the mismatch between the skills base and the needs of the market. The establishment of NAC is providing appropriate and positive signs for creating and promoting awareness for quality promotion of educational institutions, colleges and universities in India. Education is the backbone of the country.

Council for Science and Technology in India

The country's financing institutions are recognizing and promoting emerging areas of research. In addition, these councils or agencies are promoting research in education through networking with other organizations and departments to open new windows of thought.

8. Research through the Council of Scientific:

Industrial Research Laboratory

CSIR is an autonomous organization and one of the leading industrial research and development institutes in India. It is working with a mission to provide scientific and industrial

research and development that enhances the economic, environmental and social benefits for the people of India. Currently, CSIR is recognized as the world's largest public funded institution with 37 international standard laboratories in the country.

References :-

1] Towards Sustainable Development of Higher Education - Reflections, (2007), Department of Education and Science Policy, Ministry of Education, Finland, p.6.

2] The Role of Education for Sustainable Development in Higher Education, (2009). Report of DAAD / UNU-VIE Joint Workshops

3] On the occasion of UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development.

4] Cleveland, C.J. And Kubiszewski, I., (2007) United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, Brazil, 2007 Encyclopedia of Earth, [cited April 2, 2013]. Available from http://www.eoearth.org/article/ United_Nations_Conference_on_Environment_and_Development_ (UNCED), _Rio_de_Janeiro, _Brazil # gen0.

5] Sustainable Development: An Introduction, Internship Series, Volume 1 (2007). Center for Environment Education, Ahmedabad.

6] Ghanchi, D.A. (2013). Sustainable Development through Appointed Research: An Innovative Mission to the Indian Higher Education System, University News, 51, 89-97.

7] Higher Education for Sustainable Development, Final Report of International Action. Research Project, http://www.oecd.org/education/countrystudies/centreforeffectivele

8] Arningenviermentsele / 45575516.pdf Accessed 01/04/2013. Education for Sustainable Development, (ESD).(2011). Leadership Training Course Announcement, [cited March 30, 2013].http://jugend-lsa.de/weltwaerts/wp Content / Upload / 2011/02 / ESD-Leadership-Training-180211.pdf.

9] Panth, P., The Scope and Target of Education for Sustainable Development [cited March 13, 2013]. Available at http://www.ceeindia.org/esf/download/paper43.pdf.

10] Sustainable Development in India: Stocktaking on the background of Rio + 20 (2011). Ministry of Environment and Forests, Government of India.

11] Annual Report Part 1. (2010-11). Department of School Education and Literacy and Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Government of India.

12] Annual Report. (2009-2010). University Grants Commission.

13] Annual Report Part 2 (2010-2011) Department of School Education and Literacy and Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Government of India

Impact Factor 6.625 E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -297 – (B) June- 2022

Guest Editors:
Dr. Ashishbabu Deshmukh,
Working President,
VSPM Academy of Higher Education,
Nagpur, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:
Dr. Dadarao K. Upase,
Head, Department of English,
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya,
Bharsingi, Dist.- Nagpur (MS)

Chief Editor of the Issue:
Dr. Prakash D. Pawar,
Principal,
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya,
Bharsingi, Dist.- Nagpur (MS)

Co-Editor of the Issue:
Mr. Vijay P. Rahangdale
Head, Department of Economics,
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya,
Bharsingi, Dist.- Nagpur (MS)

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

June-2022 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 297 (B)

Editorial Board

Guest Editors:
Dr. Ashishbabu Deshmukh,
Working President,
VSPM Academy of Higher Education,
Nagpur (MS) India.

Chief Editor of the Issue:
Dr. Prakash D. Pawar,
Principal,
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya,
Bharsingi, Dist.- Nagpur (MS)

Executive Editor of the Issue:
Dr. Dadarao K. Upase,
Head, Department of English,
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya,
Bharsingi, Dist.- Nagpur (MS)

Co-Editor of the Issue:
Mr. Vijay P. Rahangdale
Head, Department of Economics,
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya,
Bharsingi, Dist.- Nagpur (MS)
Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Review Committee of the Issue

Dr.Sadhana Jichkar, **Associate Professor, Department of Marathi**
Dr. Rita D.Walke, **Associate Professor, Department of Marathi**
Dr. Manojkumar M. Varma, **Director of Physical Education**
Mr. Rajendra S. Ghorpade, **Head, Department of Political Science**
Mr. Ashish S.Kate, **Assistant Professor, Department of English**
Mr. Pravin U. Wasu, **Librarian**
Dr. Bhavik Maniyar, **Head, Department of Music**
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya Bharsingi Dist. Nagpur (MS).

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : *Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya Bharsingi, Dist. Nagpur.*

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 1000/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

Co-Editors -

- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- **Prof. Vidya Surve-Borse**- MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur. T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, **Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Use of Electronic Information Sources by Yoga Professionals During COVID-19 Pandemic	Mr. Nitin M Chaware, Mr. Sagar B Khatale	05
02	The Changing Role of A Teacher-with A Covid 19 Scenario	Mrs. Monika H. Pawar	18
03	Diversity and Distribution of Butterflies From Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya Campus, Bharsingi, Maharashtra, India	Dr. Nitin M. Raut	22
04	Comparative Study of India And China as A Global Leaders	Dr. Sudha Deshpande	25
05	E-Commerce and Consumer Marketing Approach in the Previous Decade	Sanjay P. Dhok	31
06	Emerging Trends in Research Methodology of Social Sciences	Dr. Salma Ab. Sattar	35
07	Ethnic Tourism in Nilgiris District of Tamil Nadu With Reference to Toda Tribe	Dr. S. Kamala Devi	43
08	Comparative Study Red Light Emitting Eu3+ Doped Gd2O3 Nanophosphors For Solid State Lighting, Prepared By Precipitation and Combustion Method	R. S. Ukare	51
09	Globalisation and its Implication to Strengthen Education	Dr. Anjali Gupta	58
10	Green Marketing Practices in Organic Products : A Study in Vellore Region	Dr. A. Sudarvizhi, Mrs. V. Priyanka	63
11	Holistic Development of Commerce Graduates	Dr. Parminder Walia	72
12	Information Seeking Behaviour of Students in Pandemic Era: A Case Study of Kendriya Vidyalaya Bilaspur, Raipur Region	Dr. Rajesh Sharma	77
13	Information Technology and Academic Library	Varsha M. Meshram	83
14	A Study of The Attitude of Teachers Towards Innovative Teaching Strategies: A Survey	Tina Bhattacharjee	86
15	Microwave Assisted Synthesis of Substituted Thiocarbamide Derivatives	M. R. Raghuvanshi, A. N. Ingole	93
16	Effect of Temperature on Interaction of 2-Benzamido-4-Methylpentanoic Acid-2-Cyclohexyl Carboxamide (2-BMCA) with BSA at Physiological Ph : Ultrasonic Interferometer	Shrikant B. Thakare	98
17	Studies on Seed Morphological and Anatomical Structure in Mimosa Pudica Linn. of Family (Subfamily: Mimosoideae) Fabaceae	P. P. Ulhe	103
18	New Education Policy	Ms. Seema Rani	110
19	The Importance of the Library in Modern Age	Prof. D. L. Thakare	114
20	Technology & Yoga Improve Sports Performance	Prof. Anmol Gandhe	118
21	ग्रामीण विकास : शिक्षा का महत्त्व	सीमा मलिक	121
22	संस्कृत साहित्य : भारत का अतुलनीय साहित्य	प्रोफेसर डॉ. सुमन शर्मा	125

23	भारतीय सिंधु घाटी सभ्यता अणि संस्कृति - एक ऐतिहासिक विवेचन	डॉ. प्रकाश पवार	131
24	भविष्यातील भारतीय अर्थव्यवस्था आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता	डॉ.रवी सोरते	136
25	भारतीय वैदिक सभ्यता आणि संस्कृति - एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन	डॉ. दीपक चव्हाण	147
26	छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे धर्मनिरपेक्षतेचे धोरण	सुभाष गोटफोडे, डॉ. किशोर साबळे	153
27	शाहिरी वाङ्मयाचे वेगळेपण	डॉ. साधना जिचकार	164
28	दलित आत्मचरित्रे - वास्तव दर्शन	डॉ. रिता वाळके	167

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Issue – 297(B) : Multidisciplinary Issue | June-2022
Impact Factor : 6.625 | Peer Reviewed Journal

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे धर्मनिरपेक्षतेचे धोरण

सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे
संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र : श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे
महा. प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

छत्रपती शिवाजी महाराज म्हणजे समस्त मराठी मुलखाचेच नव्हे तर, अखिल भारतवर्षाचे प्रेरणास्थान साडेतीनशे वर्षापूर्वी अत्यंत प्रतिकुल परिस्थितीत त्यांनी स्वराज्याचा संकल्प केला आणि मोठ्या जिद्दीने तसेच पराक्रमाने, त्यांनी धर्मनिरपेक्ष स्वराज्याची स्थापना केली. त्यांनी निर्माण केलेले धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य सामान्य रयतेच्या कल्याणासाठी स्थापन झाले होते. धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य स्थापनेपूर्वी संपूर्ण भारतात मुस्लीम सत्तेचा अंमल होता. या पार्श्वभूमीवर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र धर्मनिरपेक्ष स्वराज्याची स्थापना करणे ही अतिशय दुर्लभ घटना होय. कारण जे घडले ते अघिटच होते. धर्मनिरपेक्ष हिंदवी स्वराज्य स्थापनेपूर्वी सतराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रातील समाज हा जाती आणि पोटजातीमध्ये विभागला होता. या काळात जातीव्यवस्था कडक होती आणि त्यामुळे विषमताही मोठ्याप्रमाणात होती. समाजात जहागिरदार आणि वतनदार यांचे प्रभुत्व होते. तसेच कट्टर धर्मांतरीत मुसलमांनाचे वर्चस्व समाजावर होते. अशा विषम समाजात धर्मनिरपेक्ष राहूनच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राष्ट्रनिर्मितीचे कार्य केले.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभारात आणि न्यायव्यवस्थेत धर्माची किंवा धर्मकारण्यांची ढवळाढवळ होऊ दिली नाही. आपला धर्म हा त्यांनी राज्याचा मानला नाही. शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या धर्मनिरपेक्ष स्वराज्यात सर्वासांठी समान न्यायाचे तत्त्वे स्विकारली. स्वराज्यात सर्वांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य होते. इतर धर्मियांना छत्रपती शिवाजी महाराज अतिशय आदराने वागवित होते. इतर धर्माची धर्मस्थाने कोणीही नष्ट करु नयेत याची ते विषेश काळजी घेत असे. स्वारीवर मराठा सैनिकांनी धर्मस्थळांचा विध्वंस करु नये आणि धर्मग्रथांचा अवमान करु नये अशा सक्त सुचना मराठा सैनिकांना देण्यात येत असे. मशिदीची आणि मुसलमान साधुसंतांना देण्यात आलेली इनामे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चालू ठेवण्याची अनेक उदाहरणे आहे. यशस्वी राज्यकर्ता हा धर्मांध असून चालत नाही, हा संदेशच जणू छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या चरित्रात दिलेला आहे

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य उभारणीत ब्राम्हण, कायस्थ प्रभू प्रमाणेच मराठा, कुणबी, न्हावी, मुस्लीम, धोबी, माळी, कोळी, भंडारी, साळी, वडार, धनगर, कुंभार, सोनार, लोहार, भोई, याशिवाय ज्यांना गावकुसात प्रवेश मिळत नव्हता अशा महार, मांग व चांभार जातीच्या लोकांना सुद्धा सामावून घेतले होते. या जातीच्या कष्टक-यांनी धर्मनिरपेक्ष स्वराज्यासाठी मृत्युला कवटाळत बलिदान दिले.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात समाजात विषमता होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या विषमतेची पर्वा न करता समाजाच्या तळातील माणसे राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात समाविष्ट करुन घेतले. शिवाजी महाराजांची ही थोरवी लक्षात घेत असताना त्यांना सामाजिक मर्यादामध्ये काम करावे लागले असे दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्व मराठी भाषिक लोकांना एकत्रित करून, एका विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित

झालेल्या समाजाची निर्मिती केली. तत्कालीन समाजात जातीभेद, संप्रदायभेद, सामाजिक भेद व आर्थिक भेद होते. परंतु समाजातील अठरा-पगड जातींच्या लोकांना धर्म धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यात गुंतविण्याचे महान कार्य छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केले.

Key-words : छत्रपती शिवाजी महाराज, धर्मनिरपेक्ष, सर्वधर्मसमभाव, महाराष्ट्र धर्म, मराठी भाषिक.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राचा शिवपूर्वकालीन विशेषत: सोळाव्या व सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, महाराष्ट्राची भौगोलिक स्थिती, राजकीय स्थिती, सामाजिक स्थिती व धार्मिक स्थिती कोणत्या स्वरुपाची होती याचा आढावा घेतला, तर अखिल भारतीय महाराष्ट्रीकांना परकीय सत्तांविरुध्द राज्यक्रांती करण्याचे कारण कोणते हे लक्षात येईल. महाराष्ट्राच्या इतिहासावर महाराष्ट्राची भौगोलिक स्थिती, राजकीय स्थिती, सामाजिक स्थिती, सांस्कृतिक स्थिती व धार्मिक स्थितीचा प्रभाव पडला आहे. 'महाराष्ट्र' या संज्ञेची व्याख्या तशी सोपी आहे. 'ज्या भूभागात 'मराठी' भाषा प्रामुख्याने वापरली जाते, तो भूभाग म्हणजे महाराष्ट्र'. मोहोलेश अथवा मोहोलाच्छो (MohalaCho), मरहट्ट, मऱ्हाटी, महाराष्ट्री, महाराष्ट्रिक, महारट्ठ, मलराष्ट्र, मऱ्हाटा, मराठी-मराठा, महाराष्ट्र धर्म, मऱ्हाट राज्य इत्यादी शब्दांचे उल्लेख शिलालेख, मराठी-अमराठी वाङ्मय, ऐतिहासिक साधने या माध्यमांतून पुरातन काळापासून आलेले आढळतात.[1] एक भूप्रदेश म्हणून महाराष्ट्राचा उल्लेख आपल्याला प्राचीन काळापासून आढळून येतो. महाराष्ट्राला ऋग्वेदामध्ये 'राष्ट्र' या नावाने संबोधले गेले आहे.[2] इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकातील 'महावंश' या बौध्द ग्रंथात 'महारट्ठ' हा महाराष्ट्राचा प्रदेशवाचक शब्द वापरला आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या धर्मनिरपेक्ष स्वराज्यासाठी महाराष्ट्राची भौगोलिक परिस्थिती, सामाजिक परिस्थिती, आर्थिक परिस्थिती महाराष्ट्रातील ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, सावतामाळी, चोखामोळा इत्यादी विविध जाती धर्मातील संतांचे कार्य, मराठी एकच बोली भाषा, विजयनगरच्या हिंदू राज्याचे पतन, मोगल शासकाची महत्त्वाकांक्षा, बहामणी राज्याचे खच्चीकरण, 'महाराष्ट्र धर्म' कल्पनेचा प्रभाव, गनिमी काव्याची परंपरा व छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व इत्यादी बाबी कारणीभूत ठरल्या. शहाजी राजे भोसले व जिजाबाई यांनी शिवाजी महाराजांवर योग्य संस्कार केले. शिवाजी महाराजांना लिहणे, वाचणे जिजाऊंनी स्वत: शिकवण्यास सुरुवात केली. शिवाजी महाराजांना मराठी, हिंदी, संस्कृत, उर्दु, फारशी व कन्नड अशा सहा भाषेचे ज्ञान होते. दांडपट्टा, छडीपट्टा, लाठी बोथाडी, घोड्यावर बसणे वगैरे मर्दानी शिक्षण त्यांना देण्यात आले होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी बालवयात अनेक सवंगडी मित्र जमा केले. कानंद, गुंजन, वेलगंड, मोसे खोऱ्यातील सवंगड्यात अग्रस्थानी येसाजी कंक, वीर बाजी पासलकर, झुंझारराव मरळ, तानाजी मालुसरे इत्यादी होते. त्याचबरोबर कुणबी, न्हावी, तेली, सोनार, कोळी, माळी, कुंभार, महार, रामोशी, मांग आदी अठरा पगड जातीचे सवंगडीही छत्रपती शिवाजी महाराजांना सावलीप्रमाणे साथ देत होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य कार्यात बहुसंख्य साथीदार उच्चवर्णीय नव्हते, तसेच ते सरदार, जमीनदार, वतनदारही नव्हते तर खालच्या म्हणून समजल्या गेलेल्या जातीचे व गोरगरीब शेतकरी होते. ज्या मावळ्यांच्या चिवटपणावर, ज्यांच्या अव्यभिचारी निष्ठेवर आणि असिम त्यागावर शिवाजी महाराज अतुलनीय पराक्रम करु शकले, ते सर्व मावळे म्हणजे सामान्य शेतकरी होते. जुन्या वतनदारांनी, सरदारांनी सुरुवातीला

छत्रपती शिवाजी महाराजांना फारशी साथ दिली नाही; परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांनी छोटे-मोठे, नवे सेनानायक निर्माण केले ते सर्व जन्माने सर्वसामान्य लोक होते व पराक्रमाने मोठे झाले.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे घराणे भोसले हे मूळचे वेरुळ येथील होय. शहाजी राजांचे आजोबा बाबाजी भोसलेंकडे वेरुळच्या परिसरातील दहा गावची पाटीलकी होती. मालोजीने पराक्रमाच्या बळावर मोठे नाव मिळविले होते. त्यामुळेच त्यांना निजामाने सन 1603 मध्ये राजे पदवी दिली होती. मालोजीनंतर भोसले घराण्याचा उत्कर्ष शहाजी राजांनी केला. शहाजी राजांचा विवाह सिंदखेड येथील लखूजी जाधवांच्या कन्या जिजाबाई यांच्याशी झाला. शहाजी राजांची निजामशाहीतील कामगिरी छत्रपती शिवाजी महाराजांना धर्मनिरपेक्ष हिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्यास प्रेरणादायी ठरली.

उद्दिष्ट्ये

1) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यातील प्रशासन व्यवस्थेतील धर्मनिरपेक्षेतेचे अध्ययन करणे
2) आधुनिक काळातील भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या धर्मनिरपेक्ष विचारांचे मुळ प्रेरणास्थान छत्रपती शिवाजी महाराज कसे होते या तथ्यामागील कार्यकारणांचा शोध घेणे.
3) स्वराज्यातील समकालीन विविध जातींचा स्वराज्य स्थापनेतील भूमिकांचा शोध घेण्यात आला आहे.

उपरोक्त उद्दिष्टये समोर ठेऊन शोध निबंध तयार केले आहे.

गृहितके

1) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शासन व प्रशासन व्यवस्थेचे स्वरुप धर्मनिरपेक्ष होते
2) छत्रपती शिवाजी महाराज हे धर्मनिरपेक्ष होत

संशोधन पद्धती :

ऐतिहासिक संशोधन पध्दती उपलब्ध मुळ व दुय्यम साधनांची क्रमवार व संगतवार मांडणी करून शोधनिबंधाच तयार करण्यात आला आहे. उपलब्ध साधनांचे तत्कालीन, सामाजिक धोरणाच्या संदर्भात विश्लेषण करून अनुमान पध्दतीने निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. ऐतिहासिक पुराव्याची छाननी करून त्यातील घटकांची ऐतिहासिक पध्दतीने निश्चिती करून त्यांचा स्वीकार करून व स्विकृत घटनांची क्रमवारीता ठरविण्यात आली आहे. सर्व निष्कर्ष वस्तुनिष्ठ पध्दतीने काढण्यात आले आहे

संदर्भ साधनांची उपलब्धता :-

संशोधन विषयाच्या संबधीत छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याच्या अनुषंगाने स्वराज्याच्या कालावधीतील अधिकृत व मान्य बखर, आज्ञापत्र, राजपत्रे, व सर्व लिखीत, प्रकाशित, अप्रकाशित ग्रंथसंपदा, टिपणे, परिपत्रके, अहवाल, इत्यादीचा आधार घेतला आहे. व विषयासंबधी सर्व पैलूंचे ऐतिहासिक साधनांचे परिशिलन करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहे.

महाराष्ट्रातील घनदाट जंगले, दुर्गम डोंगर कड्यात येण्याचे धाडस महमंद गझनीने केले नाही. मात्र पुढे 1347 मध्ये संपूर्ण महाराष्ट्रावर परकीय मुसलमानांची राजवट सुरु झाली. मावळयांचे प्रमुख मराठे सरदार परकीय मुसलमानांची चाकरी करु लागले. त्यांना वतने, जहागिरी मिळू लागली. शिर्के, पासलकर, ढमाले, मारणे, जेधे, शिरळीकर, कोंढाळकर, मोरे, जाधव, मोहिते, महाडिक आदि मराठ्यांना बारा मावळ खोऱ्यात देशमुखी, पाटीलकी, वतने, इनामे देऊन परकीय मुसलमान खुश करीत होते. त्यामुळे मावळ खोऱ्यात सर्वत्र मुसलमानी सत्तेचा उन्मत कारभार सुरु होता. मराठा सत्तेच्या उदयाच्या वेळी महाराष्ट्रातील समाजात

जातिव्यवस्था प्रचलित होती. समाजात अनेक जाती, जमाती आणि उपजाती होत्या. या प्रत्येक जाती-जमाती आपल्या धर्माचे पालन करीत असत. समाजात विविध जाती अस्तित्वात होत्या. प्रत्येक जाती, उपजाती व जमातीचे स्वतंत्र रीतिरिवाज असत आणि त्यांचे पालन करण्यावर त्यांचा कटाक्ष असे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समकालीन मोगल साम्राज्य, आदिलशाही, कुतुबशाही ही इस्लाम धर्मिय राज्य तर पश्चिम किनाऱ्यावर परकियांची राज्य होती. यांच्या राज्यात हिंदू व मुस्लीम या दोन्ही धर्माची रयत, सैन्य व अधिकारी असत आणि हे आपल्या राजाची चाकरी इमानेइतबारे करीत होते. यांच्याजवळ धर्मनिष्ठेपेक्षा स्वामिनिष्ठा अधिक होती असे दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समकालीन अनेक वतनदार हे मुस्लीम बादशहाच्या नोकरीत होते. त्यांनी शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याऐवजी मुस्लिम बादशहांच्या नोकरींना प्राधान्य दिले. ह्यांची निष्ठा वतनावर होती हे स्पष्टच आहे. या वतनदार सरदारांच्या दृष्टीने त्यांची वतने महत्त्वाची होती. धर्म महत्त्वाचा नव्हता. त्यांची वतननिष्ठा जाज्वल्य होती. धर्मनिष्ठा महत्त्वाची नव्हती. म्हणून असे म्हणता येईल की, तत्कालीन काळात धर्म महत्त्वाचा नव्हता, तर राज्यधर्म हाच महत्त्वाचा होता.

स्वराज्य स्थापनेत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धर्मनिरपेक्ष धोरण /समकालीन जातीचे योगदान

भारताच्या इतिहासात हिंदू राजे आपसात लढले, मुस्लीम राजे आपआपसात लढले, हिंदू-मुस्लीम राजेही लढले. वेळोवेळी कुणाचा जय तर कुणाचा पराजय होत आला; पण जय पराजयाचा निर्णय रणमैदानावर लागला. रणमैदानावर जो नेता जिंकला, त्याचे राज्य जनतेने कधी कुरकुरत तर कधी उत्साहाने मान्य केले. पण या पलीकडे जनतेने कधी राज्याचे रक्षण करण्यात भाग घेतला नाही. कारण ही राज्ये राजांची होती ही जनतेची राज्ये नव्हती. कुणी नेता असो अगर नसो हे माझे राज्य आहे ते मला टिकवलेच पाहिजे, या जिद्दीने जनता मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात फक्त एकदाच लढली, ती म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यासाठी.....!

स्वराज्य स्थापनेत ब्राम्हण जातीचे योगदान :-

वैदिक धर्मव्यवस्थेत ब्राम्हण हा अग्रगण्य वर्ण म्हणून ओळखला जातो. भारतीय समाजव्यस्थेत या वर्णाने जसा सन्मान मिळविला तसे जन्माधिष्ठित श्रेष्ठत्ववादाचे वर्चस्वही गाजवल्याचे आपल्याला दिसते.[3] वैदिक ब्राम्हण हा (जो यज्ञयाग करतो तो) ब्राम्हणात श्रेष्ठ मानला जातो. मग दैवज्ञ कुटुंबांचे पौरोहित्य करणारे, ज्योतिषी, पंचाक्षरी व पुजारी अशी जातीय उतरंडही त्यांच्यात आहे. ब्राम्हणात देशभरात जवळपास 350 पोटजाती असून त्यांच्यातही उच्च-नीचतेचा दुराभिमान आहेच.[4] भारतीय संस्कृतीत वैदिक संस्कृतीचे योगदान असल्याचे आपणास दिसते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यातही ब्राम्हण समाजाचे योगदान दिसून येते.[5]

स्वराज्य स्थापनेत प्रभू जातीचे योगदान :-

मध्ययुगात शिक्षणाचा प्रसार ब्राम्हण आणि चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू या लोकांपुरताच मर्यादित होता. त्यामुळे राज्यकारभारासाठी जे लिखापढीचे काम असे ते ब्राम्हण आणि प्रभू लोकांकडे प्रामुख्याने जात असे. प्रभू जातीचे स्वराज्य स्थापनेत महत्त्वपूर्ण योगदान होते. प्रत्येक किल्ल्यावर एक कारखाननीस असे हा कारखाननीस प्रभू जातीचा असे.[6]

पुरंदरच्या लढाईत मराठा समाजाचे योगदान :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्वप्रथम मुरुंबदेव आणि तोरणा ह्या किल्ल्यांचा ताबा घेतला. मुरुंबदेवलाच पुढे 'राजगड' म्हणू लागले. इ.स. 1670 पर्यंत राजगड हे महाराजांच्या राजधानीचे ठिकाण होते.[7] वा. सी. बेंद्रे म्हणतात, 'तेव्हा तोरणा किल्ला विजापूरी पातशाहीतीलच, तेथे राजकारण करुन मावळे लोक पासलकर, कंक, मालुसरे वैरे सरदार ठेवून ममतेत ठेविले.'[8] तोरणा जिंकल्यानंतर कोंढाणा, पुरंदर जिंकला. चाकणचा किल्ला मोठ्या युक्तीने ताब्यात घेतला. तेथील किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा यास स्वराज्याच्या कार्यात सहभागी करुन घेतले. शिवरायांच्या वाढत्या पराक्रमामुळे आदिलशहा व त्याचे सरदार खवळून उठले. एका जहागिरदाराचा मुलगा बलाढ्य मोगलांना शह देत असल्याच्या घटनेची माहिती सर्वदूर पसरली. शिवाजी महाराजांचा बचक बतनदारांवर बसू लागला. आपल्या अमर्याद, मनमानी सत्तेला शिवाजी महाराजांपासून धोका आहे. हे ओळखून त्यांनी आदिलशहाकडे दाद मागितली. आदिलशहाने स्वतंत्र राज्य स्थापणाऱ्या शिवरायांचा काटा काढण्याचे आदेश दरबार भरवून सरदार फत्तेखानास दिले. शिवाजी महाराजांचा बिमोड करण्यासाठी इ.स. 1649 मध्ये विजापुरावरुन आदिलशहाचा सरदार फत्तेखान हा मोठ्या फौजेसह स्वराज्यावर चालून आला होता.

जावळी प्रकरणात मराठा समाजाचे योगदान :-

इ.स. 1655 पर्यंत शिवाजी महाराजांचा संपूर्ण ताबा पुणे, चाकण, बारामती, इंदापूर या भागावर बसला होता. तोरणा, राजगड, आणि पुरंदर हे किल्लेही त्यांनी हस्तगत केले होते. स्वराज्य कार्यात शिवाजी महाराजांनी अनेक मराठे देशमुख आणि इतर स्थानिक लोकांना आपल्याकडे वळवून घेतले. जावळीचे मोरे हे बलिष्ठ होते. ते आदिलशाहीचे एकनिष्ठ सेवक होते. मोरे घराण्याच्या प्रमुखाला 'चंद्रराव' ही पदवी होती. जावळी आणि शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य एकाला एक लागून होते. त्यामुळे समोरासमोर युध्दाची वेळ येऊन ठेपली होती.[9] शिवाय मोरे हा स्वराज्यकार्यात अडथळा होता. तो स्थानिकांना शिवाजी महाराजांविषयी चेतवायचा. त्यामुळे शिवाजी महाराजांनी मोऱ्यांना शिक्षा करुन जावळी जिंकून घेण्याचा निश्चय केला. जावळीच्या प्रकरणात शिवाजी महाराजांबरोबर कान्होजी जेधे बांदल, संभाजी कावजी, सिलिमकर आणि मावळचे देशमुख यांचे पथके होती.[10]

अफजलखान वध प्रकरणात मराठा समाजाचे योगदान :-

गुरुवार 10 नोव्हेंबर 1659 ला अफजलखानाच्या भेटीसाठी आपल्याबरोबर शिवाजी महाराजांनी खास 10 धारकरी निवडले. त्यात संभाजी कावजी कोंढाळकर, जिवा महाला, सिद्दी इब्राहिम, भानाजी इंगळे, कोंडाजी कंक, येसाजी कंक, कृष्णाजी गायकवाड, सूरजी काटगे, विश्वास मुरुंबक व संभाजी करवर होते.[11] प्रतापगडाच्या पायथ्याशी शिवाजी महाराज व खानाच्या भेटीसाठी शामियाना उभारण्यात आला होता. शामियान्यात खानाने शिवाजी महाराजांना अलिंगन देताच खानाने महाराजांच्या कुशीवर कट्यारीने वार केला. आपली वृत्ती शांत ठेवली. त्यांनी तडाखून आपली मान सोडवून घेतली त्यानंतर आपला खंजीर अफलखानाच्या पोटात खोलवर खुपसला. तो अडखळत चालू लागला. तो आपल्या अनुयायांना म्हणाला 'याने मला मारले, याला ठार मारा, शत्रूला ताबोडतोब ठार मारा.'[12] त्यामुळे शामियान्यात गोंधळ माजला होता. राजे शामियान्या बाहेर आले, पालखीत बसले व गडाकडे निघाले. इकडे खानाची पालखी आली होती. खानाने

आपले अंग पालखीत सोडले. भोयांनी पालखी उचलली. व ते लगबगीने निघाले. संभाजी कावजीने हे पाहिले मात्र तो धावला व त्याने भोयांच्या पायांरवरच सपासप तलवार चालवली. भोई कोलमडले व पालखी कोलमडली. संभाजीने पालखीत घुसून खानाचे डोके धरले व तलवारीने मान छाटून टाकली. ते मुंडके एका हातात धरुन तो राजामागोमाग गडावर निघाला.[13]

राज्य स्थापनेत न्हावी समाजाचे योगदान :-

'होता जिवा म्हणून वाचला शिवा' ही म्हण जिवा महालाची कामगिरी दर्शविते. अफजलखान वध प्रकरणात जीवा महालाची महत्त्वाची कामगिरी होती. जिवा महाला हा जातीने न्हावी होता.[14] 10 नोव्हेंबर 1659 रोजी शिवाजी महाराज अफजलखानाच्या भेटीस निघाले. त्यावेळी त्यांच्याबरोबर तानाजी मालसुरे, येसाजी कंक, हिरोजी फर्जंद, पंताजी गोपीनाथ वैगेरे पाच पन्नास लोक होते. शामियान्यापाशी आल्यावर पालखीतून उतरुन महाराज जिवा महाला व संभाजी कावजी यांस बरोबर घेऊन आत गेले.[15] या विषयी सभासद म्हणतो, 'राजियानी स्नान करुन भोजन केले. जरीची कुडती घातली. डोईस मंदिल बांधिला. त्यात तोडा बांधिला. पायात चोळणा घालून कास कसली व हातात एक बिचवा व वाघनख चढविले आणि बराबर जिऊ महाला म्हणून मरदाना होता, त्याजवळ एक पट्टा व फिरंग व ढाल. तैसाच संभाजी कावजी महालदाराजवळ पट्टा व फिरंग व ढाल ऐसे दोघे माणसे मर्दानी आपल्याबराबरी भेटीस घेतली. व धारकरी लोक जागा जागा जाळीत उभे केले.'[16] अशा प्रकारे खानाच्या भेटीच्यावेळी जिवा महाला हा शिवाजी महाराजांबरोबर होता असे दिसून येते.

स्वराज्य स्थापनेत भोई समाजाचे योगदान :-

'श्रीमंत मालदारांच्या मेणे, पालख्या वाहून नेणे इत्यादी कामे भोई समाजास करावी लागत असत'.[17] 28 नोव्हेंबर 1659 रोजी पन्हाळा मराठ्यांनी जिंकून घेतला. आदिलशहाने छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या बंदोबस्तासाठी कर्नुलचा नवाब सिद्दी जोहरची नेमणूक केली. सिद्दी जौहरने आपल्या बलाढ्य सेनेसह पन्हाळा किल्ल्याला 2 मार्च 1660 ला वेढा घातला. जवळपास चार महिन्यानंतर म्हणजे 12 जुलै 1660 रोजी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी गडाबरुन पलायन केले. सिद्दी जौहरच्या ध्यानीमनी नसतानाही राजे आपल्याबरोबर दोन पालख्या, काही खजिना, 600 पायदळ आणि 15 उमदे घोडे घेऊन, हेरांनी पूर्वी पाहून ठेवलेल्या रस्त्याने अंधारातून शत्रूचे चौक्या, पहारे चुकवित रात्री पहिल्या प्रहरी बाहेर पडले.[18] एक पालखी शिवा काशीदची ती हशमतांबरोबर उजवीकडे निघाली. ही पालखी घेऊन भोई मलकापूरच्या दिशेने निघाले.[19] दुसरी पालखी शिवाजी महाराजांची जी विशाळगडाकडे निघाली. वेळ भर पावसाची, वाट डोगंरी, रस्ते दगड-धोंड्यांनी, चिखल-पाण्यामुळे व वाहत्या नाल्या-ओढ्यांमुळे खराब झालेले. अशा स्थितीत पन्हाळगड ते विशाळगड हे 40 मैलाचे अंतर शिवाजी महाराजांना तोडावयाचे होते.[20] मध्ये बाजीप्रभू देशपांडे 300 मावळेस्वारासह गजापूरच्या खिंडीत सज्ज होता. राजे स्वत: पालखीत बसले होते. रात्री नऊचा सुमार होता. जौहरचा वेढा गाफील होता. भोई पालखी घेऊन दौडत होते. शिवाजी राजांनी 40 मैलाचे अंतर सात प्रहरात म्हणजे 21 तासात काटून विशालगड गाठला होता.[21] या ठिकाणी पालखी वाहून नेणारे भोई होते यास्तव भोई समाजाचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

स्वराज्य स्थापनेत माळी समाजाचे योगदान :-

शाहिस्तेखानावरील मोहिमेत शिवाजी महाराजांना एका माळी समाजाच्या व्यक्तिने केलेली मदत ही स्वराज्य स्थापनेत अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शाहिस्तेखान पुण्यात रहायला आल्यापासून लालमहालात बरेच बदल झाले होते. लालमहालाच्या बागेत काम करणारा एक माळी होता. खानाच्या परिवाराला रोज फुले पुरविण्याचे काम तो करी. याचा मेहुणा राजांच्या सेवेत होता. या मेहुण्यामार्फत राजांनी या माळयाशी संधान बांधले. या माळयाचे झोपडे लालमहालाच्या पिछाडीवर होते. त्याच्याकडून राजांना महालाच्या सर्व भागांची माहिती तर मिळालीच, पण पुढेही मोठा उपयोग झाला.[22]

स्वराज्य स्थापनेत रामोशी व महार जातीचे योगदान :-

महार हा खेडेगावचा वतनदार होता आणि महारांना महारकीचे वतन असे. महाराकडे गावची अनेक कामे होती त्यापैकी महत्त्वाचे काम हे की, गावच्या शिवारातील जमिनी कोणाच्या आहेत, हे लक्षात ठेवणे हे काम त्याच्याकडे होते.' 'वास्तविक गावच्या शिवारातील शेतीच्या हद्दी कायम ठेवणे हे काम इतके महत्त्वाचे आहे की, खेडोपाडी निम्मे अधिक भांडण-तंटे जमिनिच्या मालकीच्या संदर्भातच होतात. हे जमिनीच्या हद्दी ठरविण्याचे काम महाराकडेच मुद्दाम का दिले, याला पूर्वइतिहासाचा मुख्य संबध आहे असे म्हणता येते. त्यातही महारांच्या शब्दाला इतके प्रामाण्य दिलेले असते की, गावकऱ्यापुढे महार साक्षीदाराच्या मुखातून जो शब्द बाहेर पडेल तो शब्द गावपंचायत एकदम प्रमाण, एकदम खरा मानीत होते. महारांच्या शब्दावर जमिनीच्या खटल्याचा निकाल लागत होता".[23]

स्वराज्य स्थापनेत धनगर समाजाचे योगदान :-

धनगरांचा मुख्य व्यवसाय म्हणजे शेळया-मेंढ्या पाळणे. मेंढ्याचे कळप घेऊन त्याला गावोगाव भटकावे लागे. 'शिवकाळात धनगर शेळयामेंढ्या तर पाळतच पण त्याशिवाय मेंढ्याची लोकर काढून ती विकत किंवा त्या लोकरी पासून घोंगडी तयार करत. या कामावर त्यांना कर द्यावा लागे. तसेच दरवर्षी एक मेंढी वतनदारास द्यावी लागे. लोकर विकल्यानंतर त्याला काही कर द्यावा लागे, त्यालाच 'धनगरपट्टी'[24] म्हटले जाई. स्वराज्य स्थापनेत धनगर समाजाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्रातील दुर्गमतिदुर्गम प्रदेश त्यांनी पायदळी तुडवला असल्याने हाताच्या रेषांइतकाच महाराष्ट्र त्यांना तोंडपाठ झाला होता. आज जे डोंगरी गड-कोट-किल्ले महाराष्ट्रात दिसतात त्या जागा शोधण्याचे श्रेय धनगराकडेच जाते. आजच्या बोरघाटाचा मार्गही शिंग्रोबा नामक धनगरानेच इंग्रजांना दाखवला. रायगडावरील हिरकणी बुरुजाची कथा कोण विसरेल? हिरकणी ही धनगरच. अभेद्य अशा समजल्या जाणाऱ्या रायगडावरील चोरवाटही तिला माहीत होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तिचा यथोचित सन्मान करुन ती चोरवाट बंद करण्यासाठी बुरुज बांधला तो आजही हिरकणी बुरुज म्हणून ओळखल्या जातो.[25]

स्वराज्य स्थापनेत इतर समाजाचे योगदान :-

वरील जाती व्यतिरिक्त कुंभार, सोनार, लोहार, धोबी, माळी, साळी, जगंम, परवारी,न्हावी,वेरड, वडार, चांभार, मांग इत्यादी जातीच्या कष्टकऱ्यांनी स्वराज्यासाठी मृत्यूला कवटाळत बलिदान दिले. किल्ले प्रशासनामध्ये प्रत्येक किल्ल्याच्या रक्षणासाठी लष्कराशिवाय आणखी जे काही मेठकरी असत त्यात रामोशी,

महार, परवारी, मांग, बेरड इत्यादी जातीचे लोक असत. यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणे किल्ल्याचे रक्षण केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या उदनिर्वाहासाठी किल्ल्याच्या आसपासच्या जमिनी दिल्या जात असे.[26]

आग्रा प्रसंगाविषयी रायरीच्या बखरीत असे आहे की, शहराबाहेर एक दक्षिणी कुंभार राहत असे. त्याच्याशी हिरोजी फर्जंदने संधान बांधले होते. महाराज शहराबाहेर पडल्यावर त्या कुंभाराच्या घरी गेले व तेथे वेश पलटून एक महिना लपून राहिले.[27] शिवाप्पा नाईक जंगम बेदनूर येथील नामांकित सरदार होता.[28]

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य उभारणीत मराठा, कुणबी, मुस्लीम, ब्राम्हण, कायस्थ, धोबी, माळी, कोळी, भंडारी, न्हावी, साळी, वडार, धनगर, कुंभार, सोनार, लोहार, भोई, याशिवाय ज्यांना गावकुसात प्रवेश मिळत नव्हता अशा महार, मांग व चांभार जातीच्या लोकांना सुद्धा सामावून घेतले होते. या जातीच्या कष्टकऱ्यांनी स्वराज्यासाठी मृत्युला कवटाळत बलिदान दिले. यशस्वी राज्यकर्ता हा धर्मांध असून चालत नाही, हा संदेशच जणू छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या चरित्रात दिलेला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा लढा हा इस्लाम धर्म वा सर्व सामान्य मुसलमान यांचे विरोधात नव्हताच. त्यांचा लढा धर्मनिरपेक्ष स्वराज्याचा म्हणजे स्वधर्मरक्षणाचाही नव्हता. त्यांचा लढा स्वराज्याच्या आड येणाऱ्या विरूध्द होता. संत तुकारामाप्रमाणेच केळशी येथील मुस्लीम संत बाबा याकुत, मौनीबुवा हे शिवाजी महाराजांचे प्रेरणास्थान होते." धर्मांबाबत छत्रपती शिवाजी महाराजांचा दृष्टिकोन हा सर्वधर्मसमभावाचाच होता, ही बाब त्यांच्या चिरित्रातील अनेक प्रसंगावरुनही स्पष्ट होते. हिंदू बरोबरच अन्य धर्मियांमधील वैरागी, साधू, अवलियांचा ते आदर करीत. त्यांच्या उदर निर्वाहाची व्यवथा करीत. मुसलमानांचे पीर, मस्जिद यांची दिवाबत्ती व नेवैद्य व्यवस्था स्थान पाहून चालविले, इतकेच नव्हे तर मुस्लिम संत आणि मुस्लीम देवस्थानांना जमिनी इनाम देऊन यांच्या निर्वाहाची व्यवस्था शासकीय खर्चातून केली जात असे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मुसलमान, ख्रिश्चन यांच्या धर्माचा आदरच केला. त्यांना वेळप्रसंगी मदत केली. याचा अर्थ असा नव्हे की, त्यांनी कट्टर धर्मात असलेल्यांना खपवून घेतले. 1669 मधील घटना आहे. औरंगजेबाने जेव्हा काशी विश्वेश्वराच्या मंदिराला उध्वस्त करुन तेथे मशीद बांधण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा महाराजांना फार वाईट वाटले. त्यांनी औरंगजेबाला पत्र पाठवून आपला तीव्र निषेध नोंदविला. गोव्यातही तेथील ख्रिस्ती लोकांनी जेव्हा हिंदूचे जबरदस्तीने धर्मांतर करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा शिवरायांनी कुडाळच्या सावंताना वठणीवर आणण्याचे निमित्त करुन गोव्यावर स्वारी केली. जबरदस्तीने धर्मांतर करविणाऱ्यांना देहदंडाची शिक्षा फर्माबली. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा धर्माकडे बघण्याचा दृष्टिकोन धर्मवादी वा धर्मांध नव्हता तर तो सर्वधर्मसमभावाचा होता, धर्मनिरपेक्ष होता. केवळ स्वराज्य स्थापन करुनच छत्रपती शिवाजी महाराज स्वस्थ बसले नाही तर ते सुराज्य कसे होईल याची त्यांनी पूर्ण काळजी घेतली. जुलुम-जबरदस्ती, वेठबिगार, गुलामी, अस्पृश्यता ह्या गोष्टींना स्वराज्यात थारा नव्हता. साधुसंतांना पूर्ण मोकळीक होती. शेतकरी व्यापारी निर्भय होते. स्त्रीयांचा पूर्ण आदर होता. धार्मिक स्थळांना, ग्रथांना हात लावण्याची कोणाचीही प्राज्ञा नव्हती. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य पूर्ण न्यायाचे होते. स्वराज्यात सर्वांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य होते. इतर धर्मियांना छत्रपती शिवाजी महाराज अतिशय आदराने वागवित होते. इतर धर्माची धर्मस्थाने कोणीही नष्ट करु नयेत याची ते विषेश काळजी घेत असे. स्वारीवर मराठा सैनिकांनी धर्मस्थळांचा विध्वंस करु नये आणि धर्मग्रथांचा अवमान करु नये अशा सक्त सुचना मराठा सैनिकांना देण्यात येत असे. मशिदीची आणि मुसलमान साधुसंतांना देण्यात आलेली इनामे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चालू ठेवण्याची अनेक उदाहरणे आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कोणत्याही

एका जातीचे नेतृत्व केल्याचे दिसून येत नाही. तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सैन्य निर्मिती करतांना सर्व जाती जमातींना समाविष्ट करुन घेतले होते. त्यात मराठे, ब्राम्हण, हेटकरी, प्रभू, रामोशी, महार, मुसलमान या सर्वांचा समावेश होता.

या सर्व वर्णनातून क्रमाणे एक चित्र साकार होते. वतनदाराच्या जुलमातून जनतेचे रक्षण करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज, सर्वांचा धर्म, अब्रु आणि प्रतिष्ठा संरक्षण करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज, परधर्माला आदरपूर्वक वागवणारे छत्रपती शिवाजी महाराज, आपल्या प्रजेच्या निष्ठा चारित्र्याच्या जोरावर संपादन करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज असे हे जनतेच्या नेत्याचे चित्र आहे. या चित्राचा आकार मध्ययुगाप्रमाणे राजेशाहीचा आहे. त्याचा आशेय आपल्या काळाच्या कक्षा छेदून बाहेर पडणारा, लोकशाहीचा, धर्मनिरपेक्षतेचा व लोककल्याणाचा आहे. म्हणूनच त्यांचे चरित्र, त्यांचा लोककल्याणकारी कारभार आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्यांचा धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य दृष्टीकोन या विषयाच्या अनुषंगाने शोधनिबंध सादर केला आहे.

निष्कर्ष

छत्रपती शिवाजी महाराजांना कर्तृत्ववान माणसांची कदर होती आणि अशी माणसे आपल्या भोवती जमवून राजांनी त्यांना प्रेरणा दिली. राजांचे सैन्याधिकारी, मुलकी कारभारी, सुभेदार आणि किल्लेदार, सेनापती आणि आणि आरमार प्रमुख ह्यांच्यात अनेक जातींचे आणि धर्माचे लोक होते. यावरुन धर्मनिष्ठेपलिकडे जाऊन एकीचे वातावरण निर्माण करण्याचे प्रयत्न छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केल्याचे दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य उभारणीत मराठा, कुणबी, ब्राम्हण, कायस्थ, धोबी, माळी, कोळी, भंडारी, न्हावी, साळी, वडार, धनगर, कुंभार, सोनार, लोहार, भोई, याशिवाय ज्यांना गावकुसात प्रवेश मिळत नव्हता अशा महार, मांग व चांभार जातीच्या लोकांना सुद्धा सामावून घेतले होते. या जातीच्या कष्टकऱ्यांनी स्वराज्यासाठी मृत्यूला कवटाळत बलिदान दिल्याचे दिसून येते. मुस्लिम धर्माबाबत शिवाजी महाराजांची धार्मिक सहिष्णुता अनेक रीतीने इतिहासात दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात फक्त हिंदूच नव्हते, तर मुसलमान सुध्दा होते. शिवाजी महाराजांच्या कागदपत्रात शत्रूच्या धर्माविषयी उल्लेख आढळत नाही. मुसलमान हा शब्द पत्रात आढळत नाही. त्यांच्या पत्रात शब्द असतात. मुगल, तुर्क, पठाण, सिद्दी पण मुस्लीम केव्हाही नाही. यावरुन त्यांचा मुस्लीम धर्माविषयीचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन दिसून येतो.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यात अनेक मुस्लिमांनी योगदान दिले. दौलतखान, नुरखान बेग, शमाखान, काझी हैदर, इब्राहिम खान, सिद्दी इब्राहिम, रुस्तुमेजमान, मदारी मेहतर, सिद्दी हिलाल इत्यादी याशिवाय केळशीचे याकुतबाबा यांचा शिवाजी महाराज आदर करीत होते. यावरुन त्यांचा मुस्लीम धर्माविषयीचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन समजून येतो. सर्वांनाच आपआपल्या धर्माप्रमाणे आचरण करण्याची स्वराज्यामध्ये मुभा होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तसे धार्मिक स्वातंत्र्यच बहाल केले होते. स्वराज्यात बहुतांश नागरिक हिंदूधर्मीय असले तरी इस्लाम वा अन्य धर्मियांना त्रास होणार नाही वा त्यांचेवर अन्याय होणार नाही, याची दक्षता छत्रपती शिवाजी महाराजांनी घेतली होती. धर्मव्देष वाढीस लागून तो आपल्या स्वराज्य स्थापनेच्या आड येणार नाही, याची पुरेपूर दक्षता त्यांनी घेतली होती. वा. सि. बेंद्रे आपल्या 'शिवचरित्र' या ग्रंथामध्ये लिहितात, 'स्थानिक मुसलमानांना आपल्या व्यक्तिगत धर्माचरणास स्वातंत्र्य दिले असल्यामुळे खेडोपाडी अल्पसंख्य असलेला मुस्लिम समाज आपला आयुष्यक्रम विनासायास घालवित होता.

हिंदूंच्या देवदेवतांना, मंदिरांना वतने, अनुदाने मिळत तशी मुस्लिमांच्या पीर, फकीर, दर्गा आणि मस्जिदीनांही अनुदाने आणि वतने दिली जात होती. त्यांच्या दिवाबत्तीची सोय सरकारी तिजोरीतून करण्यात येत असे. तसेच ज्याप्रमाणे महाराजांनी मंदिरे बांधली. त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या मुस्लीम प्रजेसाठी रायगडावर मस्जिदही बांधली. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने जे संविधान स्वीकारले आहे. त्यात मूलभूत हक्कामध्ये समावेश करीत धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क बहाल केला आहे. म्हणूनच असे म्हणता येईल की, आधुनिक काळातील भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या धर्मनिरपेक्ष विचारांचे मुळ प्रेरणास्थान छत्रपती शिवाजी महाराज होते आणि तसेच ते आधुनिक राज्यव्यवस्थेतील धर्मनिरपेक्ष विचारांचे उद्गाते ठरतात. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा धर्मविषयक दृष्टिकोन हा राजकारणातून नव्हताच तर तो सामाजिकतेमधूनच होता. त्यांनी धर्माचा उपयोग राजकारणासाठी केला नाही. याउलट इस्लाम राजवटी विरोधात राजसत्तेसाठी संघर्ष करीत असताना सुद्धा त्यांनी इस्लाम धर्म, इस्लामचे धर्मगुरु, इस्लामचा धर्मग्रंथ आणि सामान्य मुसलमान यांना सर्वधर्म समभावातूनच वागणूक दिली. म्हणूनच शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे धर्मनिरपेक्ष होते असे म्हणता येईल.

स्वराज्य स्थापनेत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धोरण धर्मनिपपेक्षतेचे होते. हे प्रस्तुत शोधनिबंध तून सिध्द होते.

संदर्भसूची

1. कुलकर्णी, अ. रा.-अशी होती शिवशाही, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2012, पृ.क्र. 11
2. गॉर्डन, स्टुअर्ट; कुलकर्णी, र. कृ. (अनुवाद),-द मराठाज, डायमंड पब्लिकेशन, मुंबई-2016, पृ.क्र. 10
3. सोनवनी, संजय-जातीसंस्थेचा इतिहास, प्राजक्त प्रकाशन, पुणे, 2016, पृ.क्र. 121
4. कित्ता, पृ.क्र. 132
5. कित्ता, पृ.क्र. 133
6. केळूसकर, अर्जुन कृष्णराव-छत्रपती शिवाजी महाराज, साकेत प्रकाशन, पुणे, 2021, पृ.क्र. 313
7. पगडी, सेतुमाधवराव-छत्रपती शिवाजी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली, 2016, पृ.क्र. 11
8. बेंद्रे, वा. सी. – छत्रपती शिवाजी महाराज पूर्वार्ध, पार्श्व पब्लिकेशन, कोल्हापूर, 2013, पृ.क्र. 50
9. पगडी, सेतुमाधवराव-छत्रपती शिवाजी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली, 2016, पृ.क्र. 16
10. परिशिष्ट क्र. 1, चंद्रराव मोरे यांच्या संबंधीचे पत्र
11. सामंत, श्रीनिवास-वेध महामानवाचा, देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. , पुणे, 2012 पृ.क्र. 97
12. पगडी, सेतुमाधवराव-छत्रपती शिवाजी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली, 2016, पृ.क्र. 35
13. सामंत, श्रीनिवास-वेध महामानवाचा, देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. , पुणे, 2012 पृ.क्र. 101
14. नलावडे, दत्ताजी लक्ष्मण-छत्रपती शिवरायांचे कष्टकरी मावळे, मावळा प्रकाशन, पुणे, 2013 पृ.क्र. 75
15. केळूसकर, अर्जुन कृष्णराव-छत्रपती शिवाजी महाराज, साकेत प्रकाशन, पुणे, 2021, पृ.क्र. 148
16. भगत, दत्ता (संपा.)-कृष्णाजी अनंत सभासदकृत श्री शिव छत्रपतींचे चरित्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2010 पृ.क्र. 66
17. कठारे, अनिल; घोडके, जयश्री-शिवकालीन महाराष्ट्र, अल्का पब्लिकेशन, नांदेड, 2008, पृ.क्र. 26

18. गायकवाड, हेमंतराजे-शिवाजी महाराज द ग्रेटेस्ट, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, 2014, पृ.क्र. 65
19. सामंत, श्रीनिवास-वेध महामानवाचा, देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. , पुणे, 2012 पृ.क्र. 129
20. गायकवाड, हेमंतराजे-शिवाजी महाराज द ग्रेटेस्ट, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, 2014, पृ.क्र. 65
21. बेडेकर, निनाद-छत्रपती शिवाजी, कर्नाटक प्रकाशन संस्था, पुणे, 2014, पृ.क्र. 46
22. सामंत, श्रीनिवास-वेध महामानवाचा, देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. , पुणे, 2012 पृ.क्र. 175
23. कठारे, अनिल; घोडके, जयश्री-शिवकालीन महाराष्ट्र, अल्का पब्लिकेशन, नांदेड, 2008,
24. कठारे, अनिल; घोडके, जयश्री-शिवकालिन महाराष्ट्र, अल्का पब्लिकेशन, नांदेड, 2008
25. सोनवनी, संजय-जातीसंस्थेचा इतिहास, प्राजक्त प्रकाशन, पुणे, 2016, पृ.क्र. 141
26. केळूसकर, अर्जुन कृष्णराव-छत्रपती शिवाजी महाराज, साकेत प्रकाशन, पुणे, 2021, पृ.क्र. 314
27. कित्ता, पृ.क्र. 242
28. भगत, दत्ता (संपा.)-कृष्णाजी अनंत सभासदकृत श्री शिव छत्रपतींचे चरित्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2010 पृ.क्र. 218

वर्तमानपत्रे, मासिके :-

1. लोकसत्ता
2. मराठा
3. लोकमत
4. देशोन्नती
5. सकाळ
6. मातृभूमी
7. दिव्य मराठी
8. लोकराज्य

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.9 No.5 May – June 2022

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक विचार

सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे[1] प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे[2]
1संशोधक विद्यार्थी, संशोधन केंद्र, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती
2सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला व वाणिज्य, महाविद्यालय, अमरावती
Corresponding Author- **सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे**
Email- subhashgotphode@gmail.Com

सारांश :

महाराष्ट्रातील घनदाट जंगले, दुर्गम डोंगर कड्यांत येण्याचे धाडस महमंद गझनीने केले नाही. मात्र पुढे 1347 मध्ये संपूर्ण महाराष्ट्रावर परकीय मुसलमानांची राजवट सुरु झाली. मावळ्यांचे प्रमुख मराठे सरदार परकीय मुसलमानांची भाकरी मिळवण्यासाठी चाकरी करु लागले. त्यांना वतने, जहागिरी मिळू लागली. शिरळीकर, कोंढाळकर, मोरे, जाधव, मोहिते, शिर्के, पासलकर, ढमाले, मारणे, जेधे, शिरळीकर, कोंढाळकर, मोरे, जाधव, मोहिते, महाडिक आदि मराठ्यांना बारा मावळ खोऱ्यात देशमुखी, पाटीलकी, वतने, इनामे देऊन परकीय मुसलमान खुश करीत होते. त्यामुळे मावळ खोऱ्यात सर्वत्र मुसलमानी सत्तेचा उन्मत कारभार सुरु होता. शिवपूर्वकाळात महाराष्ट्रातील गावांची वतने देशमुख किंवा पाटील यांच्याकडे होती. उपजीविकेचे प्रमुख साधन शेती व्यवसाय होता. अर्थव्यवस्था ही शेतीवर आधारित होती.गावचा महसूल हा गावातीलच ज्याच्याकडे वतने आहेत तेच गोळा करीत. कोणताही राजा सत्तेवर आला तरीही सामान्य जनतेला फारसा फरक पडत नसे. कारण राज्य कोणाचेही असो तरीही त्यागावची व्यवस्था पूर्वीसारखीच (आर्थिक स्थित) असे सहाजिकच जनतेला राज्याबद्दल कोणतीही आस्था किंवा जिव्हाळा नव्हता. मराठा सत्तेच्या उदयाच्या वेळी महाराष्ट्रातील समाजात जातिव्यवस्था प्रचलित होती. समाजात अनेक जाती, जमाती आणि उपजाती होत्या. या प्रत्येक जाती-जमाती आपल्या धर्माचे पालन करीत असत. समाजात विविध जाती अस्तित्वात होत्या. प्रत्येक जाती, उपजाती व जमातीचे स्वतंत्र रीतिरिवाज असत जाती उपजाती नुसार उदरनिर्वाहाचे साधन ठरलेले होती त्यामुळे ठरलेला व्यवसाय करणे बंधनकारक होते तो व्यवसाय सोडून दुसरा व्यवसाय केला तर पाप लागेल व त्यामुळे पुढील सात जन्म नरकात जावे लागेल म्हणून जातीनुसार लोक व्यवसाय करीत असे इत्यादी निमाचे पालन करण्यावर त्यांचा कटाक्ष असे. त्यामुळे त्याकाळातील लोकांमध्ये फार कौशल्य विकसित झाल्याचे दिसत नव्हते. शिवकाळ शेतकरी कल्याणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर स्वराज्याचे अर्थव्यवस्था अवलंबून होती. शेतकरी सुखी तर राजा सुखी अशी त्याकाळी छत्रपती शिवरायांनी अर्थनिती असल्याचे दिसून येते, त्याचप्रमाणे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रशासकीय दृष्टिकोनामुळे व अमलात आणले आणलेल्या सुधारणामुळे त्यांना मानवी इतिहासात होऊन गेलेल्या श्रेष्ठ योग्यतेच्या प्रशासकामध्ये गणल्या गेले.

Key-words : छत्रपती शिवाजी महाराजांचेआर्थिक विचार, महाराजांनी सैन्याला वेतन पद्धती सुरू करणे, आर्थिक हिशोब ठेवणे. शिवकालीन शेती, शिवकालीन व्यापार, महाराजांचा प्रशासकीय दृष्टीकोण.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या इतिहासात त्याच्या भौगोलिक स्थितीचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे तसेच भौगोलिक रचनेमुळे अर्थव्यवस्थेला महाराष्ट्राच्या इतिहासाला कलाटणी मिळालेली दिसून येते. भौगोलिक परिस्थितीचा मानवी जीवनावर

होणारा परिणाम हा सातत्याने राजकीय आणि आर्थिक-समाज जीवनावर विशेष प्रभाव टाकत असतो. महाराष्ट्राच्या हवामानाचा महाराष्ट्रीयन संस्कृतीवरही विशेष प्रभाव पडलेला आढळून येता. महाराष्ट्रातील जंगलांनी राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत व शिवकालीन राज्य स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे. मराठ्यांना सह्याद्रीचे वरदान लाभले होते. सह्याद्रीच्या उंचउंच शिखरांवर असलेले किल्ले ही मराठ्यांची शक्तीस्थाने होती. घनदाट अरण्ये मुसळधार पाऊस, भयंकर दऱ्या, नदीनाल्यांचे पूर व जंगली जनावरे या निर्सगाच्या रुपाशी मराठे परिचित होते. कारण सह्याद्राची भूमी ही त्यांची जन्मभूमी होती. याउलट मैदानी प्रदेशात कोरड्या हवेत राहणाऱ्या मोगलांना महाराष्ट्रातील निसर्गाचे स्वरुप रौद्र व भयानक वाटत होते. सह्याद्रीविषयी उदगार काढतांना ग्रँट डफ म्हणतात. "शत्रूचा मार्ग अडविणारा सर्वात मोठा नैसर्गिक अडथळा म्हणजे उंच व रुंद सह्याद्रीची रांग होय." मावळ व घाटमाथा या नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या या प्रदेशातील घनदाट जंगलांनी वेढलेले तसेच तीव्र उतारामुळे दुर्गम असलेले अनेक नैसर्गिक डोंगरी किल्ल्याचे शत्रूच्या स्वारीच्या वेळी रयतेचे संरक्षण करीत असे. महाराष्ट्रातील अशा डोंगराळ, जंगली दऱ्याखोऱ्यांच्या प्रदेशांचा मराठ्यांना सदैव फायदा झालेला होता. यामुळे ते गनिमी काव्याच्या पद्धतीत निपुण झाले होते.

धर्मनिरपेक्ष स्वराज्याच्या प्रशासनासाठी त्यांनी निर्माण केलेले दंडक आजही लोकशाहीच्या युगात प्रेरणादायी व आदर्शभूत ठरावेत असे आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य लोकशाही राज्य होय. भारताच्या इतिहासात समतेला महत्त्व देऊन 'मराठा' या वृत्तीबाचक समुहातील कायस्थ प्रभू, कुणबी, माळी, कुंभार, न्हावी, मराठे, लोहार, धनगर, रामोशी, कोळी, मातंग, महार, मुसलमान, या सर्वांना स्वराज्य घडविण्यासाठी सैन्यात घेतले. त्यांच्या बकुबाप्रमाणे त्यांना अधिकार व पदे दिली. समता व एकतेच्या महान तत्त्वाचा स्वराज्य स्थापनेत खरा उपयोग करुन घेतला. स्वराज्य स्थापनेबरोबर कडक असे निर्बंध घातले होते. "दौडीत बाया-बापड्यांवर हात टाकू नये, हात टाकले तर कलम केले जातील अशा शिक्षा देणे. मोहिमेत बाई, बटकीण, बायको बरोबर असू नये अन्यथा गर्दन मारली जाईल. छावणी टाकताना गावाच्या बाहेर टाकावी. पाणवठ्यावरील पाण्याचा गरजेपेक्षा जास्त वापर करु नये. अन्यथा जनतेला पाणी पुरणार नाही. अशा प्रकारच्या सूचना व नियम सैनिकांना दिले होते.

अर्थव्यवस्था पाहण्याकरिता प्रशासनात सरनोबत, मुजुमदार व कारकून यांना सक्त आदेश होते. शत्रूंच्या बायका-मुलांना हात लावू नये. देवालयांची नासधूस करु नये. सक्तीचे धर्मांतर व शेतकऱ्यांचे बैल लुटू नयेत. नाईलाज म्हणून ओझे वाहण्याकरिताच त्यांचा वापर करावा व त्यासाठी लोक त्यांना मदत करीत होते. यावरुन शत्रूपक्षातील जनता त्यांना विरोध करीत नव्हती. शत्रूपक्षातील जनतेची काळजी स्वत:च्या स्वराज्यातील रयतेची काळजी व आपल्या सैन्याची काळजी हे सैनिकी व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये होती. प्रशासनात विविध जातीमधील गुण ओळखून त्या पद्धतीचे काम त्यांच्यावर सोपविले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शासन व्यवस्थेतील किल्ल्यांच्या सहाय्याने स्वराज्याचे रक्षण करणे, नोकरांना वतनाऐवजी पगार देणे, सरकारी नोकरीत गुणवंताना स्थान देणे, जमीन महसुलाचा लिलाव न करणे, वसूल सरकारमार्फत करणे, जात, धर्म व भेदाभेद न मानता सैन्यात भरती करणे इत्यादी आधारभूत तत्त्वे होती व ती तंतोतंत पाळली जात असत. पण हे करताना जाती-जातीतला भेदभाव संपविला. सैन्यप्रमुख वेगळा, दारुगोळ्याचा प्रमुख वेगळा, हिशेब ठेवणारा वेगळा, सबनीस, कारखानीस, हवालदार असे जरी अधिकारी होते, परंतु सर्वांचा दर्जा एकच. सर्वांना

नियम एकच. फक्त त्यांच्या बकुबाप्रमाणे कामे वाटून दिली होती.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वेळी राज्यकारभारात व न्यायदानात सर्वत्र फारसी भाषा वापरली जाई. परंतु त्यांनी राज्यव्यवहारकोश तयार करुन घेतला व मराठी भाषेचा वापर चालू केला. म्हणूनच शिवाजी महाराजांना 'फारसीचा पहिला कोशकार' म्हणून संबोधले आहे. त्या काळातील ही एक क्रांतिकारी कृती होती असे दिसून येते वरील प्रमाणे अनेक उपाय व्यवस्था अर्थव्यवस्था भरभराटीस येण्याकरिता छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केल्याचे अनेक दाखले आपल्याला इतिहासात पहावयास मिळते.

उद्दिष्ट्ये :

1. प्रस्तुत संशोधन हे पुढील उद्दिष्टांना विचारात घेऊन पूर्ण करण्यात आले आहे.
2. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेपूर्वीच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आर्थिक व सांस्कृतिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेमागील भूमिकांचे अध्ययन करणे.
4. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शासन व प्रशासन व्यवस्थेचे अध्ययन करणे.

गृहितके :

1. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी सैन्याला व प्रशासकीय अधिकारी यांना आर्थिक शिस्त लावली आहे.
2. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी धर्मनिरपेक्ष हिंदवी स्वराज्य निर्मिती करीत असताना अर्थव्यवस्थेला आर्थिक शिस्त लावली आहे.
3. उपरोक्त गृहितके समोर ठेऊन शोध निबंध तयार केले आहे.

संशोधन पद्धती :

ऐतिहासिक संशोधन पध्दती उपलब्ध मुळ व दुय्यम साधनांची क्रमवार व संगतवार मांडणी करून शोधनिबंधाच तयार करण्यात आला आहे. उपलब्ध साधनांचे तत्कालीन, सामाजिक धोरणाच्या संदर्भात विश्लेषण करून अनुमान पध्दतीने निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. ऐतिहासिक पुराव्याची छाननी करून त्यातील घटकांची ऐतिहासिक पध्दतीने निश्चिती करून त्यांचा स्वीकार करून व स्विकृत घटनांची क्रमवारीता ठरविण्यात आली आहे. सर्व निष्कर्ष वस्तुनिष्ठ पध्दतीने काढण्यात आले आहे

संदर्भ साधनांची उपलब्धता :

संशोधन विषयाच्या संबधीत छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याच्या अनुषंगाने स्वराज्याच्या कालावधीतील अधिकृत व मान्य बखर, आज्ञापत्र, राजपत्रे, व सर्व लिखीत, प्रकाशित, अप्रकाशित ग्रंथसंपदा, टिपणे, परिपत्रके, अहवाल, इत्यादीचा आधार घेतला आहे. व विषयासंबधी सर्व पैलूंचे ऐतिहासिक साधनांचे परिशिलन करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा 19 फेब्रुवारी 1630 रोजी जन्म झाला. तीनशे वर्षाच्या काळोखानंतर महाराष्ट्रात सुर्योदय झाला. मातोश्री जिजाबाईने आपल्या पुत्रास शिवाजी हे सार्थ नाव दिले. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात 13 व्या शतकापासून ते 17 व्या शतकापर्यंत जवळपास 500 वर्षापर्यंत सतत दहशत, पराधिनता, जुलुम आणि संकटे यांना तोंड देत देत येथिल प्रजा या आशेवर होती की, कधीना कधी स्वराज्य येईल आणि आपले दु:ख दूर होईल, भारतीय समाजाचे हे सामुहीक स्वप्न प्रत्यक्षात साकारणारे छत्रपती शिवाजी महाराज एक युगपुरूष ठरले.

उत्तरेला नर्मदा, दक्षिणेला पंचगंगा, पश्चिमेस अरबी समुद्र आणि पुर्वेस वैनगंगा ह्यामधील त्रिकोणात्मक प्रदेश महाराष्ट्र मानला जात होता. या प्रदेशातील उत्तर सिमेवर सातपुडा व विंध्य पर्वताच्या रांगा तर त्याखाली दक्षिणोत्तर 500 मैल पसरलेल्या पश्चिम घाट व सह्याद्री ह्यामुळे महाराष्ट्र मुख्यत: पहाडी प्रदेश बनला. कोकण, सह्याद्रीचा पहाडी भाग आणि मैदानी प्रदेश

हे महाराष्ट्राचे मुख्य भाग होते. या पहाडी प्रदेशात मराठ्यांचा उदय झाला. मराठ्यांच्या उदयास महाराष्ट्राची भौगोलिक परीस्थिती, सामाजिक परिस्थिती, आर्थिक परिस्थिती महाराष्ट्रातील ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, मावतामाळी, चोखामोळा इत्यादी विविध जाती धर्मातील संतांचे कार्य, मराठी एकच बोली भाषा, विजयनगरच्या हिंदू राज्याचे पतन, मोगल शासकाची महत्वाकांक्षा, बहामणी राज्याचे खच्चीकरण, 'महाराष्ट्र धर्म' कल्पनेचा प्रभाव, गनिमी काव्याची परंपरा व छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्व इत्यादी बाबी कारणीभूत ठरल्या.

हिंदवी धर्मनिरपेक्ष स्वराज्य स्थापनेपूर्वी महाराष्ट्राची भौगोलिक स्थिती :

महाराष्ट्राच्या इतिहासात त्याच्या भौगोलिक स्थितीचे महत्त्व अनन्यसाधारण असून; भौगोलिक रचनेमुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासाला कलाटणी मिळालेली दिसून येते. भौगोलिक परिस्थितीचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम हा सातत्याने राजकीय आणि आर्थिक-समाज जीवनावर विशेष प्रभाव टाकत असतो. महाराष्ट्राच्या हवामानाचा महाराष्ट्रीयन संस्कृतीवरही विशेष प्रभाव पडलेला आढळून येतो.

महाराष्ट्राची भू-रचना :

महाराष्ट्राचा पश्चिम भू-भाग हा अरबी समुद्रापासून पूर्वघाटापर्यंत पसरलेला असून दक्षिणेचा काही भाग कृष्णा नदीच्या हद्दीपर्यंत पोहोचलेला आहे. महाराष्ट्राच्या उत्तरेला तापी नदी वाहत असून तिला लागूनच सातपुडा पर्वताच्या रांगा उभ्या आहेत.'महाराष्ट्राचा भूभाग 161/2 उ. ते 22 उ. अक्षांशावर आणि 721/2 पू. ते 81 पू. रेखांशावर असून त्याने एकूण 1.18 लाख चौरस मैल प्रदेश व्यापलेला आहे.'[1] महाराष्ट्राच्या उत्तरेला सातपुडा आणि विंध्य हे दोन पर्वत एकमेकास समांतर असून; ते पूर्व-पश्चिम दिशेला पसरलेले आहेत. या पर्वताच्या मध्य नर्मदेचे खोरे असून सातपुड्याला समांतर अशा तापी आणि नर्मदा यासारख्या नद्या वाहत असतात.

धर्मनिरपेक्ष हिंदवी स्वराज्य स्थापनेपूर्वीची आर्थिक स्थिती :

शिवपूर्वकाळात महाराष्ट्र हा एक भौगोलिक दृष्ट्या डोंगराळ, खडकाळ, अरण्य प्रदेश असून इथे एतद्देशिय असे नाग, भिल्ल, कोळी, मावळे इत्यादी लोक राहत असत. महाराष्ट्राच्या व मराठी भाषेच्या जडणघडणीला खरी सुरुवात प्रामुख्याने यादवकाळातच झाली असे म्हणावयास काही हरकत नाही.

शिवपूर्वकाळात महाराष्ट्रातील गावांची वतने देशमूख किंवा पाटील यांच्याकडे होती. उपजीविकेचे प्रमुख साधन शेती व्यवसाय असल्यामुळे सर्वस्वी त्यांचे जीवन त्यावरच अवलंबून होते. गावातील व्यवस्था, व्यापार किंवा त्यांची देवाण घेवाण गावातील उद्योगावर विसंबून होती. गावचा महसूल हा गावातीलच ज्याच्याकडे वतने आहेत तेच गोळा करीत. कोणताही राजा सत्तेवर आला तरीही सामान्य जनतेला फारसा फरक पडत नसे. कारण राज्य कोणाचेही असो तरीही त्या गावची व्यवस्था पूर्वीसारखीच असे महाजिकच जनतेला राज्याबद्दल कोणतीही आस्था किंवा जिव्हाळा नव्हता.

शेती :

"महाराष्ट्राचा प्रदेश दख्खनच्या पठारात मोडत असून त्यातील शेतीची सुरुवात ताम्रपाषान युगात झाली."[2] महाराष्ट्रात शेतीची अर्थव्यवस्था सामान्यपणे शतकानुशतके जशी होती तशीच शिवपूर्वकाळातही होती. शेती मालाचे उत्पादन हे मुख्यत: वेगवेगळ्या पिकांना लागवडीस योग्य अशी उपलब्ध जमीन, जमिनीचा कस व तीचे घटक, जमिनीचा मगदूर, प्रदेशांचा उंचसखलपणा, हवामान, पावसाचे प्रमाण, सिंचित क्षेत्र, दुष्काळ, उपलब्ध अवजारांचे उत्पादन, पिके, पिक घेण्याच्या पध्दती, खते, सैन्यांच्या किंवा चोरांच्या धाडी इत्यादीवर अवलंबून होते. यातील कोणत्याच

घटकात पूर्वीपेक्षा फारसा फरक पडलेला दिसत नाही.' 'कोकणात भात व देशावर जोधंळा व बाजरी ही मुख्य पारंपारिक पिके होती. कापूस, निळ, तंबाखू, भुईमूग अशा एक किंवा अधिक नगदी पिकांच्या उत्पादनाला व्यवसाय योग्य प्रमाणात नव्याने कुठे सुरवात झाली असेही घडले नाही."[3] शेतांची खरेदी-विक्री व इतर हस्तांतर रुढ पध्दतीने चालू होते. अर्थात हे व्यवहार गावकऱ्यांच्या संमतीनेच होत शेतीची खरेदी होई किंवा एखाद्या वाणी-सावकाराकडे किंवा नगरवांसीयाकडे शेतीची मालकी येई. परंतु शेतीत भांडवली पध्दतीने पैसा घातला असे झाले नाही. तसे होण्यासारखी आर्थिक परिस्थितीही नव्हती.

शिवपूर्वकाळात शेतीचे 'पांढरी' व 'काळी' असे दोन भाग पडले होते. गावाची वसाहत पांढऱ्या मातीच्या जमीनीवर केली जात असे. ज्या जमिनिमध्ये पीक घेतले जात असे त्या जमिनीस काळी असे म्हटल्या जाई. काळया जमिनीचे प्रत्यक्ष दोन भाग पडतात. प्रत्यक्ष लागवडीखाली असणारी लागवडीखालील जमीन आणि नापीक पडीत जमीन. अशा पडीत जमिनीचा वापर गावकरी गुराढोरांना चाराऊ रान म्हणून वापरत. अशा रानास 'गायरान' असे म्हणत. एकूण सर्व जमिनेचे मालक सरकार असले तरी, प्रत्यक्ष सरकार जमीन कसू शकत नाही. त्याकरिता सरकारला मोबदला 'खंड' म्हणून भरत असे. म्हणजे रयत सारा सरकारला भरत असे. शासन काही जमीन धार्मिक संस्थांना इनाम म्हणून देत असे. त्या जमीनी सारामुक्त असे. गावाच्या जमीनीपैकी 20 टक्के जमीन अशा पध्दतीने काही धार्मिक संस्थांना इनाम म्हणून दिली जात असे. सरकारच्या धोरणानुसार कसण्याची जबाबदारी त्या शेतकऱ्यावर असे. सरकारच्या विरोधात वर्तन केल्यास ती इनामी जमीन काढून घेतली जात असे. शेती व्यवसाय हा समाजातील प्रमुख व महत्त्वाचा मानला जात असे. कारण शेतीचे उत्पन्न हेच खरे राज्याचे उत्पन्न होते. म्हणून सरकारसुध्दा शेतीच्या प्रश्नाविषयी जागृत होते. पाणी पुरवठ्याच्या दृष्टीने जमिनीचे 'बागायत' व 'जिरायत' असे दोन प्रकार केले जात असे. छोट्या छोट्या ओढ्या-नाल्यावर किंवा नद्यांवर लहान लहान बंधारे बांधून त्यातील पाणी पाटांनी शेतीत पुरविले जाई. अशा जमिनीस 'मोटस्थल' जमिन असे म्हणत.[4] काही जमिनींना छोट्या ओढ्यांना बंधारा घालून जमिनीच्या उंचीचा फायदा घेऊन पाणी पुरविले जात असे. अशा जमिनीस फुरयाखालील जमिन असे म्हणत.

शिवपूर्वकाळात शेतीची मोजनी हा महत्त्वाचा घटक होता. जमीन मोजनीसाठी काठीचा वापर केला जात असे. ही काठी पाच हात व पाच मुठी इतक्या लांबीची असे. एक हात सात मुठीचा व एक मूठ दोन तसूंची असे. याप्रमाणे प्रमाण मानले जाई. एक मूठ म्हणजे अंगठ्या जवळचे बोट व करंगळी मधील अंतर व एक तसू म्हणजे दोन बोटांच्या सांध्यातील अंतर मानले जाई. अशा प्रकारे पाच हात व पाच मुठी यांनी बनविलेल्या बीस पौरस काठ्यांना मिळून एक 'पांड' तयार होई. अशा बीस पांडांचा मिळून एक 'विघा' होई. 120 चौरस विघे मिळून एक 'चावर' होई. कोकणात बिस औरस-चौरस पांडाएवजी तेवीस औरस-चौरस पांडांचा एक विघा मानला जाई. सरकारी अधिकाऱ्यांबरोबर जमिनी मोजणीचे काम वतनदार तराळ करीत असे. त्याच्या हाती ही काठी असे व तो जमीन मोजत असता काठी उडवित असे. त्यामुळे या काठीस त्या काळी 'चलती काठी' असे म्हणत. अशा प्रकारे काठी उडी घेत असल्यामुळे विघ्यातील काठ्यांची संख्या सर्वत्र सारखीच राहते असे नाही. तेव्हा लांब दोर धरुन अंतर सारखे केले जाम असे. शेतीची मोजनी अधिकात अधिक बरोबर राम्त केली जात असे. सतनच्या युध्दजन्य परिस्थितीमुळे शेतकऱ्यांना शेतीमधून फारसे उत्पादन करणे शक्य होत नसे. गावेच्या गावे जाळपोळ करुन उजाड केली जात होती. शेतीची नासधूस, पाण्याचे स्त्रोत खराब करणे, वस्ती करण्याजोगे स्थानांचा नाश होत

असल्याने उपासमार आणि दारिद्रय हे ठरलेलेच होते. याही स्थितीमध्ये जे उत्पादन हाताशी येईल त्यामधूनच महसूल द्यायचा यामुळे या कष्टकरी शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती हलाखीची होऊन जात होती.

व्यापार :

तेराव्या शतकातील उत्तरकालीन यादवांचा काळ सोडल्यास सतराव्या शतकापर्यंत हा प्रदेश मुख्यत्वे आंध्र, कन्नड, आणि तुर्क पठाणादी मुसलमान अशा राज्यकर्त्यांच्या अधिपत्याखालीच होता. परकीय साजबटीखाली बावरताना तत्कालीन मराठी समाजाची आर्थिक परीस्थिती एकंदरीने वेताच्याच उंचीची राहिली असावी.[5] "इ.स. 760 ते 973 पर्यंत महाराष्ट्रावर कन्नड राष्ट्रकुटांनी राज्य केले; त्यामुळे त्याकाळची वजने, मापे, नाणी यांची नावेही कन्नड भाषेतीलच होती. एतद्देशीय मराठा, नाग, कोळी, भिल्ल इत्यादी डोंगरी मराठी लोक त्यांच्या बलुत-सांस्कृतिप्रधान अलग, स्वयंशासित खेड्यातून बव्हंशी त्याकाळी वास्तव्य करून राहत असावेत. बलुत्यातील बलुतेदाराप्रमाणे जवळ जवळ एतद्देशीय मराठी, वाणी आपल्या व्यवसाय वृत्तीची कामे करीत असावेत असे दिसते. यादवकाळातसुध्दा देशावरील मोठ्या प्रमाणावरचा व अंतर्गत व्यापार कन्नड, वैश्य व लिंगायत वाण्यांच्या हातात, तर कोकण समुद्र किनाऱ्यावरील परदेशांशी व्यापार बव्हंशी गुजराती, अरब इत्यादींच्या हातात होता असे दिसते."[6] इ.स. 1294 मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीने महाराष्ट्रावर केलेल्या आक्रमणानंतर मात्र पुढे चारशे वर्ष महाराष्ट्राच्या बहुतांश भागात मुसलमानांचे आर्थिक वर्चस्व होते असे दिसून येते. बहामनी सुलतानाच्या काळात चौल, दाभोळ, जुन्नर, दौलताबाद, पैठण ही महाराष्ट्रातील महत्त्वाची व्यापारी केंद्रे परकीय मुसलमानी व्यापाराच्या हातात होती. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस नागोठणे, चौलसह कोकणचा समुद्रकिनारा गुजरातचा मुसलमान राजा महमुद बेगडा ह्याच्या ताब्यात होता; आणि शेवटी इ.स. 1509 मध्ये चौलसह कोकणचा समुद्रकिनारा पोर्तुगीजांच्या ताब्यात गेला.

कोकण किनाऱ्यावरील व्यापारामध्ये प्रामुख्याने अरब, तुर्की, इराणी, हिंदी, मुसलमान, गुजराती, पोर्तुगीज होते आणि त्यांचा व्यापारावर अंमल होता. मात्र इथल्या भुमिपुत्रांना केवळ व्यापारी गलबतावर माल चढविणे आणि उतरविणे असे हमालीचे काम किंवा फार छोट्या प्रमाणावर किनाऱ्यालगतचा व्यापार एवढ्यापुरतेच ते मर्यादित होते असे दिसून येते. भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यापरील युरोपिय व्यापार व त्याद्वारे होणारी भांडवली गुंतवणूक देशाच्या अर्थकारणात प्रभावी ठरू लागली व या नव्या आर्थिक घडामोडीचा गुजराती व अन्य व्यापारी फायदा घेऊ लागले होते.[7] मात्र मराठी माणसे ह्या युरोपिय घडामोडीपासून अलिप्त होती असे दिसते.

वतने व वतनदार :

महाराष्ट्राच्या नागरी व ग्रामीण भागात लहान प्रमाणावर व्यापार करणारे लोक होते. एखादी विशिष्ट वस्तू किंवा सेवा गावात किंवा संबधित प्रदेशात विकणे अशासाठी व्यावसायिक वतने असत. वतनदार विक्रेत्याला किंवा कारागिराला त्याच्या वतनापत्रात उल्लेखितप्रमाणे गावातील इतर वतनदारांना व गावअधिकाऱ्यांना आपल्या वस्तू व सेवा नेमून दिलेल्या प्रमाणात विनामूल्य द्याव्या लागत. व्यापारासाठी काही मर्यादेपर्यंत या वतनसंस्थेचा उपयोग होई. पण त्यातील संकुचित कार्यक्षेत्र, चढाओढीचा अभाव, मालाच्या किंवा सेवेच्या गुणवत्तेला गौणस्थान इत्यादी मर्यादेमुळे संबंधित व्यवसायाचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार होऊ शकला नाही. गावं जवळ जवळ स्वयंपूर्ण होती त्यांची स्वयंपूर्ण यंत्रणा होती. पाटील, कुलकर्णी, बारा बलुते गाव चालवत होती. सत्ता बदलली तरीही गाड्याला फारसा फरक पडत नव्हता. वतनदार हे भरमसाठ वसुली करीत होते. जनतेवर अन्याय करीत होते. त्यांच्या विरुध्द दाद

मिळत नव्हती आणि कोणी मागतही नव्हते. राजे बदलले तरीही कुलकर्णी, पाटील, वतनदार, देशमुख, जहागीरदार तेच असत. वतनदार स्वत:ची वतने शाबूत राखण्यासाठी राजांशी एकनिष्ठ असत.[8]

दुष्काळ :

शिवपूर्वकाळात महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळामुळे सुध्दा महाराष्ट्रातील जनतेची आर्थिक स्थिती हलाखीची बनत गेली. महाराष्ट्रात इ.स. 1396 ते 1408 पर्यंत बारा वर्ष दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडून सर्वत्र अवर्षण निर्माण झाले होते.[9] यामध्ये महाराष्ट्रात शिरवळ व खटाव प्रदेशाचा अंतर्भाव असल्याचे दिसून येते. इ.स. 1422 ते 1423 या वर्षी संपूर्ण दख्खनच्या प्रदेशात पावसाअभावी तीव्र दुष्काळ पडला. त्यामुळे कित्तेक जनावरे मृत्युमुखी पडली. बहामनी सुलतान अहमदशहाने आपल्या लष्करातील शिपायांच्या पगारात वाढ केली. तसेच गरिबांसाठी धान्याची कोठारे खुली केली होती. इ.स. 1422 ते 1423 ह्या वर्षी संपूर्ण दख्खनच्या प्रदेशात अतिशय तीव्र स्वरुपाचा दुष्काळ पडला होता त्यामुळे तीन वर्ष धान्याचा दुष्काळ होता. तर इ.स. 1589, 1623, 1624, मध्ये सुध्दा महाराष्ट्राच्या काही भागात दुष्काळ पडल्याचे दिसून येते. इ.स. 1629 ते 1630 मध्ये संपूर्ण दख्खनच्या भागत मान्सूनचा पाऊस पडला नाही त्यामुळे या दुष्काळाचे परिणाम संपूर्ण मुलुखाला भोगावे लागले. त्यामुळे कित्तेकांना स्थलांतर करावे लागले.[10] कवी परमानंद लिहितात "देशात (निजामशाही) पाऊस न पडल्याने धान्य खूप महाग झाले ..... खाण्यास काही न मिळाल्याने सर्वत्र हाहा:कार उडून पशुपशूस व माणसे माणसास खाऊ लागली."[11] दुष्काळाचा प्रभाव एवढा जबरदस्त होता की त्यामुळे धान्याची टंचाई निर्माण होऊन रयतेवर उपासमारीची पाळी आली. अनेकांनी स्थलांतर केले व कित्तेक मरण पावले. या सतनच्या पडणाऱ्या दुष्काळामुळे दख्खनचा प्रदेश निर्जन बनला होता. विनकरी, धोबी, रंगारी यासारखे कारागीर लोक पिडित होऊन अन्नासाठी इतरत्र भटकत होते. दख्खनच्या बहुतांशी भागातील लोक अन्नासाठी इतरत्र हिंडत होते. गुजरात, महाराष्ट्र आणि गोवळकोंडा इत्यादी प्रदेश जवळपास बेचिराख झाला होता. एवढी भयानकता व भिषणता या दुष्काळाने निर्माण केली होती.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य लोकशाही राज्य होय. भारताच्या इतिहासात समतेला महत्त्व देऊन 'मराठा' या वृत्तीवाचक समूहातील कायस्थ प्रभू, कुणबी, माळी, कुंभार, न्हावी, मराठे, लोहार, धनगर, रामोशी, कोळी, मातंग, महार, मुसलमान, या सर्वांना स्वराज्य घडविण्यासाठी सैन्यात घेतले. त्यांच्या वकुबाप्रमाणे त्यांना अधिकार व पदे दिली. समता व एकतेच्या महान तत्त्वाचा स्वराज्य स्थापनेत खरा उपयोग करुन घेतला. स्वराज्य स्थापनेवरोवर कडक असे निर्बंध घातले होते. "दौडीत बाया-बापड्यांवर हात टाकू नये, हात टाकले तर कलम केले जातील अशा शिक्षा देणे. मोहिमेत बाई, बटकीण, बायको बरोबर असू नये अन्यथा गर्दन मारली जाईल. छावणी टाकतांना गावाच्या बाहेर टाकावी. पाणवठ्यावरील पाण्याचा गरजेपेक्षा जास्त वापर करु नये. अन्यथा जनतेला पाणी पुरणार नाही. अशा प्रकारच्या सूचना व नियम सैनिकांना दिले होते.

प्रशासनात सरनोवत, मुजुमदार व कारकून यांना सक्त आदेश होते. शत्रूंच्या बायका-मुलांना हात लावू नये. देवालयांची नासधूस करु नये. सक्तीचे धर्मांतर व शेतकऱ्यांचे बैल लुटू नयेत. नाईलाज म्हणून ओझे वाहण्याकरिताच त्यांचा वापर करावा व त्यासाठी लोक त्यांना मदत करीत होते. याबरुन शत्रूपक्षातील जनता त्यांना विरोध करीत नव्हती. शत्रूपक्षातील जनतेची काळजी स्वत:च्या स्वराज्यातील रयतेची काळजी व आपल्या सैन्याची काळजी हे सैनिकी व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये होती.

अर्थव्यवस्था बळकट करण्यासाठी खंडणी, चौथाई, रयतेची पिळवणूक करतील त्यांच्याकडून वसूली, शत्रूपक्षातील जनतेचे आर्थिक शोषण करणाऱ्या श्रीमंताची लूट केली. स्वत:च्या स्वराज्यात शेती हेच रयतेचे मुख्य साधन होते. त्यातून येणारा महसूल सैन्यांचा खर्च व त्यांचा दाणागोटा यासाठीच वापरला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याच्या सैनिकांना घालून दिलेले नियम व आदेश हे पहिल्या आदर्श लोकशाहीची तत्त्वे होती. त्यांनी नियम फक्त केले नाहीत तर प्रत्यक्षात अमलात आणले. परमुलुखातील लुटीसंबंधी नियम केले. लुटीत जमा झालेली संपत्ती स्वराज्याच्या खजिन्यातच जमा केली. तसेच त्याची नोंदही ठेवली जाई. त्यावेळचे इतर राजे लोक लुटलेला पैसा सैनिकांना वाटत. परंतू ती रीत चूकीची मानून सैनिकांना पगार दिला. त्यामुळे गैरमार्गाने जास्तीत जास्त लूट करणाऱ्यांवर पायबंद बसला. सैनिकांना तसे आदेश होते की, लूट कमी किंवा जास्त मिळो तुमचे पगार मात्र वेळेवर मिळतील. लुटीचा खजिना हा स्वराज्यातच जमा झाला पाहिजे व स्वराज्याच्या कामीच वापरला गेला पाहिजे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शासन व्यवस्थेतील किल्ल्यांच्या साहाय्याने स्वराज्याचे रक्षण करणे, नोकरांना वतनाऐवजी पगार देणे, सरकारी नोकरीत गुणवंतांना स्थान देणे, जमीन महसुलाचा लिलाव न करणे, वसूल सरकारमार्फत करणे, जात, धर्म व भेदाभेद न मानता सैन्यात भरती करणे इत्यादी आधारभूत तत्त्वे होती व ती तंतोतंत पाळली जात असत.

प्रशासनात विविध जातीमधील गुण ओळखून त्या पद्धतीचे काम त्यांच्यावर सोपविले. पण हे करतांना जाती-जातीतला भेदभाव संपविला. सैन्यप्रमुख वेगळा, दारुगोळ्याचा प्रमुख वेगळा, हिशेब ठेवणारा वेगळा, सबनीस, कारखानीस, हवालदार असे जरी अधिकारी होते, परंतू सर्वांचा दर्जा एकच. सर्वांना नियम एकच. फक्त त्यांच्या वकुबाप्रमाणे कामे वाटून दिली होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रयतेस त्रास न देण्याविषयी आपल्या सैन्यांना कडक सूचना केलेल्या होत्या. सैन्यरचना अत्यंत कुशलतेने हाताळली. रयतेच्या त्रास कमी केला. या धोरणाविषयी दत्ता भगत लिहितात. 'सरनोबत, मुजुमदार, कारकून यांना जहागिऱ्या देण्याऐवजी शिवाजी महाराजांनी वेगळे वेतन द्यायला सुरुवात केली आणि त्यांच्या मालकीची परंपरागत जमिन असलीच तर सामान्य रयतेप्रमाणे मानली जाऊन दरवर्षी झालझाडा घेतलाजाईल, असा आदेश काढला. कुणालाही एखादे गाव इनाम अथवा मोकासा देऊ नये. त्याऐवजी रोख ऐवज द्यावा, असा निर्णय घेतला. लष्कराला जे हवे ते त्यांनी कारकुनामार्फत घ्यावे. जनतेकडून परस्पर मिळवू नये. यामुळे स्थानिक पातळीवर सैन्याच्या बळावर पुंडाई निर्माण होणे यास पायबंद बसला. जनतेचा संबंध फक्त मुलकी अधिकाऱ्यांशी येऊ लागला. लष्कराचा जनतेशी संबंध तुटला. लष्कराची नाळ प्रत्यक्ष छत्रपतींशी जोडली गेली."

सतराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रातील समाज हा जाती आणि पोटजातीमध्ये विभागला होता. या काळात जातीव्यवस्था कडक होती आणि त्यामुळे आर्थिक विषमताही मोठ्याप्रमाणात होती. समाजात जहागीरदार आणि वतनदार यांचे प्रभुत्व होते. तसेच धर्मांतरीत मुसलमांनाचे वर्चस्व समाजावर होते. अशा विषम समाजात राहूनच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राष्ट्रनिर्मितीचे कार्य केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी प्रशासनाच्या सोईसाठी अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती केली. पेशवा, मुजुमदार किंवा अमात्य, सेनापती, सुरनिस किंवा सचिव, वाकनिस किंवा मंत्री, पंडीतराव, डबीर किंवा सुमंत, न्यायाधिश हे अष्टप्रधान मंडळाची निवड करतांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या कार्यक्षमतेवर भर दिलेला दिसतो.

केवळ स्वराज्य स्थापन करुनच छत्रपती शिवाजी महाराज स्वस्थ बसले नाही तर ते सुराज्य

कसे होईल याची त्यांनी पूर्ण काळजी घेतली. जुलुम-जबरदस्ती, वेठबिगार, गुलामी, अस्पृश्यता ह्या गोष्टींना स्वराज्यात थारा नव्हता. साधुसंतांना पूर्ण मोकळीक होती. शेतकरी व्यापारी निर्भय होते. स्त्रीयांचा पूर्ण आदर होता. धार्मिक स्थळांना, ग्रथांना हात लावण्याची कोणाचीही प्राज्ञा नव्हती. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य पूर्ण न्यायाचे होते. स्वराज्यात सर्वांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य होते. इतर धर्मियांना छत्रपती शिवाजी महाराज अतिशय आदराने वागवित होते. इतर धर्माची धर्मस्थाने कोणीही नष्ट करु नयेत याची ते विषेश काळजी घेत असे. स्वारीवर मराठा सैनिकांनी धर्मस्थळांचा विध्वंस करु नये आणि धर्मग्रथांचा अवमान करु नये अशा सक्त सुचना मराठा सैनिकांना देण्यात येत असे. मशिदीची आणि मुसलमान साधुसंतांना देण्यात आलेली इनामे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चालू ठेवण्याची अनेक उदाहरणे आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कोणत्याही एका जातीचे नेतृत्व केल्याचे दिसून येत नाही. तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सैन्य निर्मिती करतांना सर्व जाती जमातींना समाविष्ट करुन घेतले होते. त्यात मराठे, ब्राम्हण, हेटकरी, प्रभू, रामोशी, महार, मुसलमान या सर्वांचा समावेश होता.

निष्कर्ष :

मोगल सत्तेच्या जुलमाखाली स्वातंत्र्य कधीच उध्वस्त झाले होते. गुलामीत जन्मणे अत्याचार, अन्वित छळ सहन करीत मरणे एवढेच मराठी जनतेच्या नशिबी होते. सरदार, वतनदार गुलामगीरीतच मोगलांना मुजरे करत होते. अशा जुलमी गुलामगीरीत बलाढ्य मोगल, निजाम, आदिलशाही सत्तेविरुध्द लढा देण्याचे धारिष्ट्य शिवाजी महाराजांनी केले असे दिसून येते.

ऐतिहासिक शिवपूर्वकाळात महाराष्ट्रातील गावांची वतने देशमुख किंवा पाटील यांच्याकडे होती. शेती आधारित अर्थव्यवस्था होती उपजीविकेचे प्रमुख साधन शेती व्यवसाय होता. गावचा महसूल हा गावातीलच ज्याच्याकडे वतने आहेत तेच गोळा करीत. कोणताही राजा सत्तेवर आला तरीही सामान्य जनतेला फारसा फरक पडत नसे. कारण राज्य कोणाचेही असो तरीही त्यागावची आर्थिक व्यवस्था पूर्वीसारखीच असे सहाजिकच जनतेला राज्याबद्दल कोणतीही आस्था किंवा जिव्हाळा नव्हता. छत्रपती शिवाजी महाराजांना कर्तृत्ववान माणसांची कदर होती आणि अशी माणसे आपल्या भोवती जमवून राजांनी त्यांना प्रेरणा दिली. राजांचे सैन्याधिकारी, मुलकी कारभारी, सुभेदार आणि किल्लेदार, सेनापती आणि आणि आरमार प्रमुख ह्यांच्यात अनेक जातींचे आणि धर्माचे लोक होते. यावरुन धर्मनिरपेक्षतेकडे जाऊन एकीचे वातावरण निर्माण करण्याचे प्रयत्न छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केल्याचे दिसून येते. शिवाजी महाराजांच्या प्रशासन व्यवस्थेतील किल्ल्यांच्या साहाय्याने स्वराज्याचे रक्षण करणे, नोकरांना वतनाऐवजी पगार देणे, सरकारी नोकरीत गुणवंताना स्थान देणे, जमीन महसुलाचा लिलाव न करणे, वसूल सरकारमार्फत करणे, जात, धर्म व भेदाभेद न मानता सैन्यात भरती करणे इत्यादी आधारभूत तत्त्वे होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हेर खात्याला स्वराज्य कार्यात अग्रस्थान दिले होते. त्यांची प्रत्येक योजना हेरांकडून मिळालेल्या अचूक बातम्या नुसारच आखली जाई, अर्थातच शिवाजी महाराजांच्या यशाचे रहस्य लक्षात घेताना त्यांच्या हेर खात्याचा शिवाजी महाराजांच्या यशात फार मोठा वाटा होता असे दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराज फक्त देवळे किंवा धर्मकार्ये याकरिता इनामी जमिनी देत असे. अशी इनामे ही सार्वजनिक निधीसारखी असत. इनामी जमिनी देत असताना जात, धर्म हा विचार त्यांनी कधीही मनात आणल्याचे दिसून येत नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभारात आणि न्यायव्यवस्थेत धर्माची किंवा धर्मकारणयांची ढवळाढवळ होऊ दिली नाही. आपला धर्म हा त्यांनी राज्याचा

मानला नाही. शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या धर्मनिरपेक्ष स्वराज्यात सर्वांसांठी समान न्यायाचे तत्वे स्विकारली.

संदर्भ सूची :

1. पाटील, सुभाष; वैसाणे, अनिल; कठारे, अनिल-शिवकाळ व पेशवाईतील दुष्काळाचा इतिहास, पुनम प्रकाशन, कंधार- 2008, पृ. क्र. 9
2. पाटील, सुभाष; वैसाणे, अनिल; कठारे, अनिल-शिवकाळ व पेशवाईतील दुष्काळाचा इतिहास, पुनम प्रकाशन, कंधार- 2008, पृ. क्र. 35
3. कुलकर्णी, अ. रा; खरे ग. ह. (संपा.)- मराठ्यांचा इतिहास खंड दुसरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे, 1985, पृ. क्र. 335
4. कठारे, अनिल; घोडके जयश्री-शिवकालीन महाराष्ट्र, अल्का पब्लिकेशन, नांदेड, 2008, पृ. क्र. 172
5. कुलकर्णी, अ. रा; खरे ग. ह. (संपा.)- मराठ्यांचा इतिहास खंड दुसरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे, 1985, पृ. क्र. 342
6. किता, पृ. क्र. 343
7. किता, पृ. क्र. 344
8. पानसरे, गोविंद-शिवाजी कोण होता?, लोकवाङ्मय गृह भूपेश गुप्ता भवन 85, सयानी रोड, प्रभादेवी मुंबई, 2013, पृ. क्र. 7
9. पाटील, सुभाष; वैसाणे, अनिल; कठारे, अनिल-शिवकाळ व पेशवाईतील दुष्काळाचा इतिहास, पुनम प्रकाशन, कंधार- 2008, पृ. क्र. 35
10. किता, पृ. क्र. 37
11. किता 38
12. कठारे, अनिल; घोडके जयश्री-शिवकालीन महाराष्ट्र, अल्का पब्लिकेशन, नांदेड, 2008

वर्तमानपत्रे, मासिके :-

1. लोकसत्ता
2. मराठा
3. लोकमत
4. देशोन्नती
5. सकाळ
6. मातृभूमी
7. दिव्य मराठी
8. लोकराज्य

Azadi Ka Amrit Mahotsav

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः

Srujan Prabhat

A Biannual Research Journal

ISSN : 2249-1171 | Volume - II | October 2022 | Issue - II

SPECIAL EDITION

Government Vidarbha Institute of Science And Humanities (Autonomous), Amravati

NAAC Re-accredited 'A' Grade with CGPA 3.32

64	शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि भारतातील ग्रामीण विकास	डॉ. विशाल विष्णू रोटे	283-284
65	सौरऊर्जा : ग्रामीण भागाकरिता शाश्वत ऊर्जा	सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे	285-293
66	ग्राम स्वराज्य व रोजगार हक्क	प्रा.डॉ. अशोक ना. भोरजार प्रा. डॉ. वनिता चोरे	294-296
67	पंचायत राज व्यवस्थेमुळे बदललेला ग्रामीण विकास	डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले	297-301
68	स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	कौस्तुभ श्यामशिल भोपळे	302-304
69	महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील पंचायतराज	डॉ. भालेराव सुधाकर नारायण	305-308
70	ग्रामीण समुदाय व नेतृत्व विकास	प्रा.मनिषा किर्तने	309-311
71	भारतातील पंचायतींचे संघटन आणि अधिकार	सविता सु. घरजारे विक्रम भ. ठाकरे	312-319
72	शाश्वत विकासाची उद्दिष्ये आणि भारतातील ग्रामीण विकास	डॉ. ममता विजयराव पाथ्रीकर	320-324
73	ग्रामीण आर्थिक विकासाचे एक अध्ययन	ओंकार नागोराव ढोले	325-330
74	नागपूर जिल्हा परिषदेतील महिला प्रतिनिधित्वाचे पक्ष व प्रवर्ग निहाय विश्लेषण १९९२-२०१२	डॉ. असिम खापरे डॉ. राहुल बावगे	331-334
75	स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिला नेतृत्व पंचायतराज मधील पंचकन्या - शोध व बोध	मयुरी लाड	335-340
76	स्थानिक स्वशासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत महिला प्रतिनिधीचा सहभाग	लिमंत्रिका भगवान नवघडे प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर	341-343
77	पंचायत राज व्यवस्था का इतिहास और गांधीवादी विचारो की प्रासंगिकता	डॉ. ए. डी. जाधव	344-350
78	पंचायत राज व्यवस्था में महिला नेतृत्व	सायत्रा दिगंबर मकेश्वर	351-353
79	अचलपूर नगरपालिका का विकास एवं महिलाओं की सहभागिता	डॉ. माया एस. वाटाणे	354-357

Srujan Prabhat
A biannual Research Journal
ISSN : 2249-1171

सौरऊर्जा : ग्रामीण भागाकरिता शाश्वत ऊर्जा

सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे
संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र : श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे
सहा. प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश :

सूर्य लाखो वर्षांपासून प्रखर सूर्यप्रकाश देत आहे. यापुढेही लाखो वर्षेप्रखर सूर्यप्रकाश देत राहील. त्यामुळे या ऊर्जा साधनाचा पुरेपूर वापर करण्याचे ठरविले तर पुढ हजारो वर्षेदेशाला वीज कमी पडायची नाही. वीज टंचाई जाणवणार नाही. सौरऊर्जा जोखीमविरहीत आहे. अणु ऊर्जा जोखमीची आहे. औष्णिक ऊर्जा प्रदुषणकारी आहे. असे कोणते नुकसान करण्याचा प्रकार या सौरऊर्जेने होणार नाही. अलिकडच्या काळात सरकारने याचे महत्त्व लक्षात घेऊन या क्षेत्रात वेगाने पावले टाकण्याचा निर्णय घेतला आहे.

भारताला जगातील अन्य देशाच्या तुलनेत सूर्यप्रकाश प्रचंड प्रमाणात मिळत आहे. तरीही आपण त्याचा वापर करण्याचा अट्टाहास धरला नाही. त्यादृष्टिने संशोधन पूढे सरकले नाही. अर्थात राज्यकर्त्यांनी काळाची पावले ओळखण्यात चूक केली. अन्य प्रगत देशांनी मात्र पुरेसा सूर्यप्रकाश उपलब्ध नसतानाही या क्षेत्रात कमालीची प्रगती केली आहे. आपल्याजवळ प्रखर सूर्यप्रकाश असूनही त्याचा वापर करता आला नाही. जिथं पिकतं, तिथं त्याची किंमत कळत नाही, हेच खरं! अन्य देशात सौरशक्तिकेंद्र उभारून मोठ्या प्रमाणात सौरऊर्जा विद्युत ऊर्जेत रूपांतरित करण्याचे प्रयोग यशस्वी झाले आहेत.

सध्या प्रत्येक राष्ट्राची विजेची गरज ही फारच वाढली आहे. आणि पारंपारिक ऊर्जा पदार्थांची मुबलकता कमी झाली आहे. त्यामुळे सौरऊर्जेच्या पर्यायावर सर्व राष्ट्रांचा भर आहे. सौरऊर्जेच्या उपयोगाची आधुनिक उपकरणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

पेटीचा कूकर, सौरभट्टी, पाणी गरम करण्याचा प्लँट, प्लेट कलेक्टर, गरम हवेचा कलेक्टर, शेतीचे पदार्थ वाळविण्यासाठी इनयर, खाऱ्यापाण्यापासून गोडेपाणी करणारा सोलर स्टील, उबदार राहणारे सौरघट, हिट पंप, शेती करिता सौरऊर्जा पंप, अशा अनेक प्रकारची सोर ऊर्जा उपकरणे विकसित झाली आहेत.

आपल्या जीवनामध्ये ऊर्जेचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ऊर्जा वापराच्या प्रमाणावर उत्पादन, क्षेत्रीय विकास व पर्यायाने जीवनमान अवलंबून आहे. ऊर्जेच्या पारंपरिक आणि अपारंपरिक साधानांचा समन्वयीत, यथोचित व काळजीपुर्वक वापर केल्यास आजच्या ऊर्जा संकटावर बऱ्यापैकी मात केली जाऊ शकते. ऊर्जेचे योग्य व्यवस्थापन, संयोजन, संवर्धन व नियमन केल्यास शेतकऱ्यांचे राहणीमान सुद्धा वाढेल. आजकाल अपारंपरिक सौरदिवे, सौरफवारणी संच, सौरसिंचन व्यवस्था, सौरगृह प्रकाश प्रणाली, विजेरी प्रभारण (कुंपन), संयत्र, कृषी अवशेषापासून विद्युत निर्मिती प्रकल्प इ. वापरत.

घौवी : सूर्य, सौरऊर्जा, ग्रामीण भागातील ऊर्जा, सोलर पॅनल, ऊर्जा. सौर कृषी पंप.

प्रस्तावना :

मनुष्याने स्वत:ला व समाजाला लागणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन सुरूवात केली. भारताच्या १ अब्ज ४० करोड लोकांच्या सर्व गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादन कार्यात वाढ करण्यास सुरूवात केली. यांत्रिकीकरण म्हणजे औद्योगिकीकरण. आज औद्योगिकीकरणाचा प्रचंड वेग असून मानवजात औद्योगिकीरणाने व्यापून टाकली आहे. औद्योगिकीकरण व मानवाच्या दैनंदिन जीवनात सतत वाढत ऊर्जेचा वापर यामुळे ऊर्जेची गरज ही दिवसेंदिवस वाढत आहे. वीज, ऊर्जा ही मानवाची मुलभूत गरज परंतु ज्या गतीने ऊर्जेची मागणी वाढत आहे. त्याच गतीने ऊर्जेचे उत्पादन करण्याचे प्रयत्न होतानी दिसत तरीपण ऊर्जेची मागणी पूर्ण होत नाही.सौरघट हा सौर फोटोवोल्टिक यंत्रणासाठी एक प्राथमिक उपकरण सौरकिरणांना विजेत रूपांतरित करते. सौरघट हे अतितरल सिलिकॉनपासून बनविलेले पत्रे असतात आवश्यकतेनुसार कापलेला असतो. अशा अनेक एसपीव्ही घटांना जोडून आवश्यक क्षमतेचे एक बनवले जातात. अशी मोड्यूल्स पुढे एकमेकांना जोडून एसपीव्ही पत्रे तयार केले जातात जेणेकरून उपकरणांना चालविण्यासाठी आवश्यक ऊर्जेचे उत्पादन होऊ शकते.

सौरऊर्जेचा प्राथमिक खर्च बराच असतो पण ऊर्जा मिळविण्यासाठी पैसे मोजावे लागत बरेच तास सौरऊर्जा आपल्या बरोबरच असते. रात्री आपण सौरऊर्जेची विजेरीत (बॅटरीत) साठवण पाहिजे तेव्हा उपयोगात आणू शकतो. यासाठी खर्च सुद्धा जास्त होत नाही. सूर्यापासून मिळणारी सौरऊर्जा व वेळ बदलवित नाही. म्हणून बदलत्या काळानुसार आपण जास्तीतजास्त प्रमाणात सौरऊर्जेचा वापर सौरऊर्जेवर चालणाऱ्या उपकरणांचा वापर करण्यास शिकले पाहिजे. सौरवीज निर्मितीमध्ये अनेक ३० वर्ष असे प्रदीर्घ आयुष्य, ही यत्रंणा पूर्णपणे देखभाल विरहित असून यात अव्याहत पणे फुकट सुरूवातीला यंत्रनेचा खर्च रू. ७०,०००/- प्रती किलो वॅट एवढा येतो. साधारणपणे नऊ ते दहा स्के. उघड्या जागेत एक किलो वॅटचा सौरऊर्जा पैनल बसवत येतो. १ मेगावॅट थिनफिल्म प्रकल्पास १२ एका पॅनलमधून ९२.५ व्होल्ट ऊर्जा संकलित केली जाते. त्याद्वारे १.१७ ॲम्पीअर करंट उत्पादीत होते. वीज निर्माण होते. यावरून १ मेगावॅटचा हिशोब करता येतो. १ मेगावॅटचा सौरप्रकल्प कार्यान्वित कोटी रूपये खर्च येतो. १ चौ.कि. जागेमध्ये ५५ मेगावॅट सौरविद्युत प्रकल्प सुरू करता येतो. सौरऊर्जा प्राप्त होते. इन्व्हर्टरच्या माध्यमातून डिसीचे एसीमध्ये रूपांतर केले जाते व त्यानंतर ती वापरण्यासाठी

भारताचे ऊर्जा क्षेत्रातील यश वाखाणण्याजोगे आहे, त्यात तक्रारीला जागा नाही. भारताची ऊर्जा कोळसा आणि पुरेशा प्रमाणातील सूर्यप्रकाश. आपल्याला पाण्याची टंचाई जाणवू शकते. आपल्या वेग पाहता, आपल्याकडे आणखी जलस्रोत हवे आहेत. यासाठी समुद्र आपल्याला मदतीसाठी आपली दळणवळण व्यवस्था ही पूर्णत: कच्च्या तेलावर, जीवाश्म इंधनावर आधारीत आहे. सध्या, कच्च्या तेलाची आयात करतो, हे प्रमाण २०४० पर्यंत ९० टक्क्यांपर्यंत पोहचणार आहे. भारत लोकसंख्येच्या १८% लोक आहेत. मात्र जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था असूनही आपण केवळ ६% ऊर्जा खर्च करतो. जवळपास २००० पासून ऊर्जा वापर जवळपास दुप्पट झाला आहे.

सरासरीच्या एक तृतीयांश आहे आणि सुमारे २ कोटी ४० लाख लोक अजूनही ऊर्जेपासून वंचित आहेत. असे अनुमान आहे की, ८ कोटी ४० लाख लोक अद्याप प्राथमिक इंधन वापरतात. ८१% लोकांकडे वीज आहे आणि स्वयंपाकासाठी स्वच्छ इंधन वापरण्याचे प्रमाण ३३% आहे. जागतिक तुलनेत कार्बनउत्सर्जनाचे प्रमाण ६% आहे, तर दरडोई कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण जागतिक सरासरीच्या ३०% आहे आणि जीवाश्म इंधनाचे प्रमाण ५% आहे.२ ग्रामीण भागातील शेतीकरिता कृषी पंपाचे हजारो अर्ज महावितरण कंपनीकडे प्रलंबित आहे. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांकडे जगण्याकरिता निश्चित उत्पादनाचे साधन नसल्यामुळे आत्महत्या सारखा पर्याय निवडत आहे. यावर उपाय म्हणून प्रत्येक शेतीला पाणी आणि वीज मिळणे आवश्यक आहे. शेती करिता वीज मिळाल्यास शेतकऱ्यांच्या निश्चित उत्पादनात वाढ होईल. पर्यायाने त्यांचे जीवनमान सुधारेल. व आत्महत्या सारख्या घातककृत्याकडून आनंददायी जीवनाचा मार्ग स्वीकारेल.

उद्दिष्टे :-

१) सौरऊर्जा प्रकल्प सुरू करण्यासाठी लागणाऱ्या भांडवली खर्चाचा अभ्यास करणे.

२) ग्रामीण भागातील ऊर्जा साधनांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

१) सौरऊर्जा साठी सुरुवातीला करावी लागणारी गुंतवणूक अतिशय जास्त असते.

२) ग्रामीण भागात शेतीकरिता मिळणाऱ्या विजेवर १६ तास लोड शेडिंग आहे.

संशोधन पद्धती :

ह्या शोध निबंधात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. तसेच दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर केला आहे. संशोधन विषयाच्या संबंधी सर्व प्रकाशित-अप्रकाशित साधने प्राप्त करण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे संबंधित विषयाच्या संदर्भातील वर्तमानपत्रे, मासिके, शासकीय रेकॉर्ड इत्यादी मूळ साधनाचा अभ्यासाकरिता उपयोग केला आहे. त्या अनुषंगाने निष्कर्ष काढले आहे व त्यावर उपाययोजना सुचविल्या आहे.३

विजेची मागणी व गरज यात ११% तफावत आहे. कोळशावर आधारित वीज निर्मितीत मोठ्या प्रमाणावर कार्बन, मिथेन, गंधक, प्रदूषण करणाऱ्या व आरोग्यास घातक वायूंचे उत्सर्जन होते. १ मेगावॅट वीज निर्मितीतून वर्षाला १०२२ टन कार्बनडाय ऑक्साइड हवेत सोडला जातो. कोळसा व खनिज तेलापासून तयार होणाऱ्या विजेमुळे होणारे प्रदूषण, खनिज तेलावर चालणारी वाहने यामुळे होणारे प्रदूषण, हरित गृह वायूचे होणारे उत्सर्जन हा सर्व जगाला भेडसावणारा प्रश्न आहे. १९८७ पासून ह्या उत्सर्जनाचे पृथ्वीवरील जीवन मान, शेती, निसर्ग चक्र यावर होणारे परिणाम या विषयावर आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रे होत आहेत. नुकत्याच पॅरिसमध्ये झालेल्या परिषदेत पारित केलेल्या ठरावानुसार पृथ्वीचे तापमान १९९५ च्या तापमान पेक्षा १.५ डिग्री जास्तपर्यंत राखण्याचे आव्हान सर्व देशांपुढे आहे. यासाठी सार्वजनिक वाहतूक सक्षम करणे, युरो-६ चे इंधन वापरात आणणे याबरोबरच अपारंपरिक ऊर्जेचा वापर वाढवणे हे उपाय योजण्यात येत आहेत.

केंद्र सरकारने स्वच्छ ऊर्जा निर्मिती व पर्यावरण रक्षणाचे आव्हान पेलण्यासाठी अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती चा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम तयार केला आहे या द्वारे १७५ गिगावॅट इतकी ऊर्जा २०२२ पर्यत तयार करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे यापैकी १०० गिगावॅट वीज ही सौरऊर्जेपासून बनवण्यात येणार आहे. आपल्या देशातील बहुतांश भागात ३०० दिवस प्रखर सूर्यप्रकाश असतो व या ऊर्जेचा वापर वीज तयार करण्यात येऊ शकतो. यासाठी आवश्यक ते तंत्रज्ञान

व तंत्रज्ञान व मनुष्यबळही भारतात आहे.४

आज राज्य वीज मंडळे जमिनीवर उभारण्यात येणाऱ्या सौरऊर्जा प्रकल्पांशी वीज [illegible] राजस्थान, तेलंगणा, आंध्र प्रदेश महाराष्ट्र ही राज्ये यात अग्रेसर आहेत. सौरऊर्जेचा वापर व [illegible] नागरिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने दोन योजना जाहीर केल्या आहेत. [illegible] रहिवासी आस्थापना, विद्यालये, महाविद्यालयाच्या छतावर सौरवीज प्रकल्प बसवून [illegible] आस्थापनेतच वापरली जाते. रविवार, सुट्टीच्या दिवसात निर्माण होणारी वीज, रोजच्या वापरातून [illegible] ही आस्थापना वीज मंडळाला निर्यात करता येते. आयात व निर्यात मधील फरकाएवढे वीज [illegible] नेट मीटरिंग असे म्हणतात. सर्व राज्य वीज मंडळाने या पध्दतीला मान्यता दिली आहे.

सर्व औद्योगिक व वाणिज्य आस्थापना ज्यांची विजेची मागणी १ मेगावॅट पेक्षा जास्त [illegible] योजनेअंतर्गत महामंडळाच्या विजेशिवाय खासगी वीज ही घेण्याची परवानगी आहे. या वीज [illegible] प्रकल्पातून विजेची आंशिक मागणी पूर्ण करता येते. भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा [illegible] पिकविणारा देश आहे. पण दर वर्षी अंदाजे १३, ३०० कोटी रूपयाची फळे व भाजीपाला हे [illegible] नसल्याने सडतो व टाकून द्यावा लागतो. ग्रामीण भागात विजेचा दाब, विजेच वितरण [illegible] शीतगृहे उभारणे ग्रामीण भागात शक्य होत नव्हते. सरकारने शीतगृहांची गरज लक्षात [illegible] शीतगृहांना २५ लाख रूपयापर्यंत अनुदान जाहीर केले आहे जेणे करून शीतगृहांची उभारणी [illegible] भागातील अर्थ व्यवस्थेला चालना मिळावी औद्योगिक आस्थापना, दूध प्रक्रिया प्रकल्प, [illegible] गृहे, देवालये, वस्तिगृहे – जिथे जिथे उच्च तापनानाच्या पाण्याची वा वाफेची गरज असते [illegible] प्रकल्प हा फायदेशीर ठरतो.

सध्या या प्रक्रियेसाठी लाकूड, भट्टी तेलाचा व विजेचा वापर केला जातो. [illegible] अंतर्गोल तबकडीवर आरसे लावून सौरऊर्जा एकाच जागी परावर्तीत केली जाते व त्याचा [illegible] गरम केले जाऊ शकते वा त्याची वाफ केली जाते. औद्योगिक आस्थापनेमध्ये जेथे मोठे [illegible] ठिकाणी लक्ष केंद्रित सौरऊर्जा प्रकल्प उभारण्यात येतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील [illegible] पाड्यामध्ये योग्य दाबाच्या विजेची कमतरता आहे. शेती करिता मिळणाऱ्या विजेवर [illegible] लोडशेडिंग कमी करण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. शेतीला गरजेनुसार वीज [illegible] परिणाम शेती उत्पादनात घट होण्यावर होतो. परिणामी भाजीपाला फळे इ. गोष्टींच्या [illegible] महागाईला रोखण्याकरिता शेती उत्पादनात पर्याप्त प्रमाणात वाढ करणे गरजेचे आहे. त्याकरीता [illegible] शेतकऱ्यांना मिळाला पाहिजे. दीनदयाळ ग्रामीण विद्युतीकरण योजनेअंतर्गत दुर्गम भागात वीज [illegible] सुरू आहे तरीही काही खेडी इतकी दूर आहेत की तिथे वीज पोहोचेपर्यंत वहनातील गळतीमुळे [illegible] शेतातील पंप जळणे, विद्युत जनित्र खराब होणे, असे प्रकार घडतात. व अशा भागातील [illegible] अव्यवहार्य ठरते. यावर स्थानिक छोटे सौरऊर्जा प्रकल्प हा अतिशय व्यवहारी ठरतो. विजेची [illegible] पंपाचे नुकसान यातून टाळता येते. सौरऊर्जेवर आधारित पंप शेतकऱ्याला वरदान ठरले आहेत [illegible] नागरिकांनाही योग्य दाबाची वीज, रात्री अभ्यास करायला प्रकाश मिळतो व त्यांचे जीवनमान [illegible]

दशाची वीज गळतीही कमी होते. देशभरात सुरळीत २४÷७÷३६५ वीजपुरवठा होण्यासाठी दुर्गम भागात स्थानिक सौरऊर्जा प्रकल्प हा देशाच्या वीज वितरणासाठी एक चांगला विकल्प आहे.५

सध्या औद्योगिक व वाणिज्य वापरासाठी वीज वापरावर अधिभार लावून क्रॉस सबसिडी अंतर्गत निवासी व शेतीसाठी लागणाऱ्या विजेवर अनुदान देण्यात येते. पण जर औद्योगिक व वाणिज्य ग्राहकांनी सौरऊर्जेवरील वापर वाढविल्यास वीज मंडळाकडून घेण्यात येणाऱ्या विजेच्या मागणीत घट होईल. त्याचा परिणाम शेती व निवासी वीज ग्राहकांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानावर होईल. त्याचा ताण वीज मंडळाच्या आर्थिक ताळेबंदावर येईल यासाठी निवासी व शेती वरील अनुदान टप्प्याटप्प्याने कमी करण्याचा व त्यांचे वीज दर वीज निर्मिती, पारेषणाच्या खर्चाशी निगडित ठेवण्यात यावेत. मंडळाला तोटा सहन करावा लागणार नाही. याशिवाय निवासी ग्राहकांना नेट मीटरिंग च्या माध्यमातून सौरऊर्जा प्रकल्प उभारण्यास उत्तेजन देण्यात यावे. शेतातील सर्व पंप हे सौरऊर्जेवर चालविण्यात यावे.

पेट्रोलियम उत्पादनाच्या मूल्यात सतत होत असलेली वाढ व पेट्रोलियम पदार्थ, कोळसा, नैसर्गिक वायू इ. यांच्या साठ्यात दिवसेंदिवस होत असलेली कमी यामुळे संपूर्ण जगाचे लक्ष हे ऊर्जाचे संरक्षण आणि ऊर्जेचा उत्कृष्ट वापर यावर गेले. त्याचबरोबर पर्यावरणाचा समतोल मागणी आणि पुरवठ्याचा समतोल राखायचा असेल तर अक्षय ऊर्जा साधने हे वापरावेच लागेल. या विषयी कोणत्याच ऊर्जा तज्ज्ञांमध्ये दोन मते राहिलेली नाही. अक्षयऊर्जा मध्ये सौरऊर्जा हे साधन अनंत काळासाठी नि:शुल्क राहणार आहे. तसेच ते कधीही न संपणारे आहे. सूर्यापासून ऊर्जा बनविताना कोणत्याही प्रकारचे प्रदुषण होत नाही. सौरऊर्जेची निर्मिती ही व्यक्तिगत आणि सामुहिकरित्या (मोठ्या प्रमाणावर) सुद्धा करता येते.

भारत हा देश उष्ण कटीबंधाचा आहे. कर्कवृत्तावर पूर्वेकडील देशापेक्षा पश्चिमेकडील देशात उष्णता जास्त आहे. भारत हा देश पूर्वेकडे येतो. कटीबंधात वर्षभर सुर्याची किरणे लंब रूपाने पडतात. साधारणत: सूर्यकिरणाचा कोन ४३ डिग्री से.ग्रे. ते ९० डिग्री से.ग्रे. च्या दरम्यान असतो त्यामुळे तापमान जास्त असते.६ देशाच्या ज्या भागात सूर्यप्रकाशाची तीव्रता, वर्षभरात मिळणारे प्रकाशाचे दिवस, मोठ्या प्रमाणावर सलग जागेची उपलब्धता पाहून सौरऊर्जा प्रकल्प कार्यान्वित केले जातात. सौरऊर्जा प्रकल्प हे खासगी व्यावसायिक उभारत असले तरी तयार झालेली वीज वाहून नेणे, त्यासाठी लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा जसे वाहिन्या, उपकेंद्रे, अतिउच्च दाबाची वीज केंद्रे, वीज देशाच्या एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात जाण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या वीज वाहिन्या ही कामे अजून राज्य वीज मंडळे, व केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील संस्थांच्या कडे आहेत. यात खासगी संस्थांचा सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे. बहुतेक सर्व राज्य वीज मंडळे अनुदान, वीज गळती, चोरीमुळे तोट्यात आहेत, त्यांना सक्षम करणे, वीज चोरी, वीज गळती कमी करणे, यासाठी कठोर उपाय योजना व राजकीय इच्छाशक्तीची गरज आहे. केंद्र सरकारने उदय (उज्वल डीस्काम शुरन्स योजना) यानावाने एक योजना सर्व राज्य मंडळासाठी सुरू केली आहे. या योजनेचे परिणाम राज्य वीज मंडळे पुढील ३-४ वर्षात तोट्यातून बाहेर यायला मदत होईल. त्या शिवाय, सौरऊर्जा प्रकल्पधारकांना वीज वाहिन्या, उपकेंद्रे बांधा, वापरा, हस्तांतर, या योजनेखाली बांधावयास उत्तेजन द्यावयास हवे सौरऊर्जा प्रकल्पापासून मिळणारी वीज फक्त दिवसाचे काही तासच मिळते व ती साठवून ठेवता येत नाही. ती लगेच वापरावी लागते. निवासी आस्थापना, छोटी इस्पितळे, व कार्यालये यात छोट्या प्रमाणावर काही तासांसाठी सौरऊर्जेवर बॅटरी चार्ज करता येते व ती साठवलेली वीज रात्री वापरता येते. पण हे अतिशय खर्चिक आहे. बॅटरीचे आयुष्य ४-५ वर्षेच आहे. वीज साठवणीचे उच्च तंत्रज्ञान अजून उपलब्ध

नाही. यावर संशोधन व त्याचा सक्षम वापर होणे गरजेचे आहे. केंद्र व राज्य सरकारने सौरऊर्जेचा वापर
ठोस पावले उचलली आहेत. आता गरज आहे नागरिकांनी जागृत होऊन पर्यावरण पूरक ऊर्जेचा वापर
वर चालणाऱ्या जनित्राचा वापर थांबविण्याची. पृथ्वी सुजलाम्-सुफलाम् होण्यासाठी आपण नागरिक
उचलू शकतो.७

पर्यायी ऊर्जा स्रोतांपासून निर्माण होणाऱ्या विजेचे प्रमाण पारंपारिक वीज निर्मितीच्या तुलनेत
राज्य शासनाद्वारे अपरंपारिक ऊर्जा निर्मिती बाबतचा १९९५ पासून धोरण निश्चित करण्यात येत आहे
दिनांक ३१ मार्च २०२० अखेर ९३०५ मेगावॅट क्षमतेचे अपारंपारिक ऊर्जा प्रकल्प कार्यान्वित
एकूण २१२३ मेगावॅट विषमतेचे अपरंपारिक ऊर्जा प्रकल्प कार्यान्वित होण्याकरिता प्रगती पथावर
शासनाद्वारे दिनांक ३१ डिसेंबर २०२० च्या शासन निर्णयन्वये अपारंपारिक ऊर्जा निर्मितीचे धोरण २०
आहे. या धोरणाअंतर्गत १७३६० मेगावॅट क्षमतेचे अपारंपारिक ऊर्जा निर्मिती प्रकल्प दिनांक ३१
राज्यात विकसित करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे. यामध्ये १२९३० मेगावॅट क्षमतेचे
उद्दिष्ट अंतर्भूत आहे.८

उपलब्ध साहित्याचा आढावा :

१) फ्रेडमॉ यांनी 'ऊर्जा आणि स्वावलंबन' हे पुस्तक लिहलेले असून या पुस्तकाचे मराठी अनुवाद
यांनी केले आहे. या पुस्तकात ऊर्जा म्हणजे काय, ऊर्जेची निर्मिती आणि तिचा वापर, ऊर्जेचे स्रोत,
ऊर्जास्रोत, मनुष्य ऊर्जा कशी वापरतो, यंत्रामुळे ऊर्जेची उपयुक्तता वाढते, ऊर्जा स्रोतांचे व्यवस्थापन,
निर्मिती आणि वापर, सौरऊर्जेवर स्वयंपाक, पवनऊर्जा तुमच्या सेवेत, हवेकडून काम करून
लागणारी ऊर्जा मिळवा, इंधन बचत करणारी चूल, अशी प्रकरणे आहे. लेखक ऊर्जेच्या स्रोता
निसर्गात विविध मार्गाने ऊर्जा मिळते. काही प्रकारची ऊर्जा पुन्हा पुन्हा तर काही प्रकारची ऊर्जा
जाणारी म्हणजे ती अनवीकरणीय असते. ऊर्जेचा नीट वापर करायचा असेल, तर तिचे रूप बदलून
काही रूपे अत्यंत स्वस्त दरात आपल्याला बदलून घेता येतात. यंत्राच्या मदतीने ऊर्जेचे रूप
वापरासाठी सुयोग्य बनवता येते. ऊर्जेचे उत्पादन, वाटप, वापर आणि पुनर्निर्मिती, या सर्व गोष्टी
ते जर नीट केले, तर भविष्यात ऊर्जेची टंचाई जाणवणार नाही. इत्यादी मते, त्यांनी व्यक्त केली. आहे.९

२) बॅनर्जी एस यांनी लिहलेल्या लेखात भविष्यातील ऊर्जा आवश्यकता, ऊर्जासुरक्षा व
त्रिसूत्रावर डोळ्यासमोर ठेवून ऊर्जा क्रार्यक्रमाची आखणी करीत असताना त्यांनी सौरऊर्जा या
आहे. 'अणुऊर्जा : धारणा आणि प्रमुख आव्हाने' या लेखात त्यांनी सौरऊर्जाला अनुऊर्जेच्या
आहे. कोणत्याही देशाचे ऊर्जा सुरक्षा संबंधीचे धोरण हे तेथे उपलब्ध व सहज प्राप्त होणाऱ्या ऊर्जा
अवलंबून असते. सुदैवाने भारत अशा भौगोलिक स्थानावर आहे की ज्या प्रदेशाला निसर्गाचे
देशाच्या सर्व भागात वर्षभर भरपूर प्रमाणात सहज सूर्यप्रकाश प्राप्त होतो. जो सर्वोत्तम अशा सौरऊर्जेचा
सौरऊर्जेचा न संपणारा असा प्रचंड मोठा उपलब्ध साठा देशाच्या जवळपास सर्वच भागात आहे.
देशाच्या भविष्यकालीन ऊर्जासमस्येवर विचार करताना सौरशक्तीचा किती कार्यक्षमतेने वापर
खूप महत्त्व आहे असे त्यांनी म्हटले आहे.१०

३) डॉ. माथूर रितू यांनी 'शाश्वत विकास : ऊर्जा क्षेत्रातल्या संधी आणि आव्हाने' या लेखात म्हटले आहे की, अजैविक इंधनावर आधारीत वीज उत्पादनाला धडाडीने प्रोत्साहन द्यायला हवे, पुनर्विकरणीय स्त्रोतांचा वाटा जो सन २००६ मध्यल्या ६ टक्क्यांवरून २०३१पर्यंत ३०% व्हायला हवा. भारताच्या वीज उत्पादन यंत्रणेत २०३० सालापर्यंत मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन होणे गरजेचे आहे. सध्याच्या अनियमित पुनर्विकरणीय ऊर्जा स्त्रोतांच्या अत्यंत अल्प प्रमाणापासून वाढवत नेऊन २०३० सालापर्यंत पुरेशा जास्त प्रमाणातल्या वापरापर्यंत पोहोचण्यासाठी भविष्यातल्या विजेच्या मांगणीचा प्रकार लक्षात घेऊन योग्य मागणी आणि पुरवठा जुळणाऱ्या बहुगुणी पध्दतीने नियोजन करणे तसेच पुनर्विकरणीय ऊर्जा स्त्रोतांचे अनियमित स्वरूप लक्षात घेऊन योग्य वीजनिर्मिती आणि साठवणुकीसाठी नियोजन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.११

४) द्विवेदी धीप्रज्ञ यांनी 'भारत में गैर परंपरागत ऊर्जा : अतित, वर्तमान व भविष्य' या लेखाची सुरवात करताना त्यांनी म्हटले आहे की, औद्योगिक विकासाचा आधार हा ऊर्जा राहिला आहे. आणि ऊर्जेची गरज ही प्रामुख्याने कोळसा आणि पेट्रोलियम पदार्थ ज्याला आपण पारंपारिक ऊर्जा म्हणून ओळखतो. जसजसा कोळसा आणि पेट्रोलियम पदार्थांचा उपयोग वाढत गेला तसतसा यांच्यापासून निर्माण होणाऱ्या समस्यावर लोकांचे लक्ष केंद्रित झाले. एक म्हणजे प्रदुषण आणि दुसरी म्हणजे यांची मर्यादीत उपलब्धता यामुळे भविष्यात निरंतर ऊर्जा मिळवायची असेल तर त्यासाठी परंपरागत ऊर्जेचा वापर हा जपून करावा लागेल आणि गैर परंपरागत ऊर्जेचा वापर हा सातत्याने वाढविण्यासाठी संशोधन व त्याचा उपयोग हा वाढविला पाहिजे त्यांच्या लेखात दिलेल्या आकडेवारी वरून हे स्पष्ट करून दिले आहे की भविष्यात कोणत्याही अटीशिवाय मुबलक ऊर्जा वापरायची असेल तर ती गैर परंपरागत ऊर्जा ही असेल. गैरपरंपरागत ऊर्जेमध्ये त्यांनी सौरव पवनऊर्जा यावर अधिक भर दिल्याचे आपल्या सहजच लक्षात येईल.१२

५) अरविंद गुप्ता यांनी 'सौरपुराण' हे पुस्तक लिहले असून त्यांनी त्यांच्या पुस्तकात सुरवातीपासून ते शेवटपर्यंत सूर्याची सचित्र माहिती दिली आहे. दिलेली माहिती ती वस्तूनिष्ठ स्वरूपाची असल्यामुळे व सोबत चित्राची जोड असल्यामुळे ती समजण्यास सरळ सोपी अशी आहे. लेखक सौरऊर्जाविषयी लिहताना म्हणतात की, सौरऊर्जा हे फक्त फुकटचे इंधन नाही. तर ती पर्यावरणस्नेहींची जगण्याची सुरूवात आहे. जे बोलण्यात आहे. ते आचारणात आणू. भारतात भरपूर सूर्यप्रकाश आहे आणि म्हणनु ह्या शाश्वत आणि स्वच्छ ऊर्जास्त्रोताचा आपण पुरेपूर वापर करायला हवा. खरं तर अजूनही सौरऊर्जेवर म्हणावे तेवढे संशोधन होत नाही. भारतात आजही ३० कोटी लोक विजेपासून वंचित आहेत, म्हणून तरी आपण चांगले व स्वस्त सौरघट (पार्क) बनवायला हवे आहेत आणि कार्यक्षम सूर्यचुलीही बाजारात आणायला हव्या आहेत. सौरऊर्जा वापरून छोट्यातल्या छोट्या गावात वीज नेणे शक्य होईल. त्याने सत्तेच्या विकेंद्रिकरणाचे व सामान्य लोकांच्या सबलीकरणाचे महात्मा गांधीजीचे स्वप्न साकार होईल.१३

समस्या :

१) ग्रामीण भागात शेतीकरिता लागणाऱ्या विजेवर मोठ्या प्रमाणावर विज लोडशेडिंग आहे.

२) सौरऊर्जा साठी सुरुवातीला करावी लागणारी गुंतवणूक अतिशय जास्त आहे.

३) ग्रामीण भागातील लोक नवीन तंत्रज्ञान सहज स्वीकारत नाही.

उपायोजना :

१) ग्रामीण भागातील गरिबी दूर करण्यासाठी 5kw एवढया क्षमतेचा (अंदाजे किंमत रू. ३,५० ८०० चौ.फुट) (ग्रामीण भागात जागेचा प्रश्न नसतो) प्रकल्प दिला तर त्यातून त्यांची स्वत:ची विजेची शिवाय राहिलेली वीज विकून पैसे कमवता येईल. हे सगळं जास्तीतजास्त एक महिन्याचा प्रशिक्षण (देखभाल प्रशिक्षण) (उमेदवार कमीतकमी १२ वी पास) रू. ३,५०,००० एवढे शासनाने अनुदान दिल्य वर्षेहा प्रकल्प व्यवस्थित काम करू शकतो. या सौरविज प्रकल्पातून ७५० युनिट वीज निर्माण होईल. युनिट ठेवल्यावर तो विकू शकतो. ६५० युनिट म्हणून ६५० २.७५ = १७८७.५० एवढे निश्चित शकते. (सामान्य माणसाला ५०% सबसिडी मिळू शकते तर दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना १००% यावी.)

२) ग्रामीण भागाला लक्ष केंद्रीत करावे : सौरऊर्जा प्रकल्प लावण्यासाठी १ज्ञु साठी २०० फुट ७०० चौरस फुट ते ८०० चौरस फुट जागा लागते. तर एक किलोमीटर चौरस फुट जागेमध्ये ५५ मेगावॅट प्रकल्प स्थापित करता येतो. ग्रामीण भागात जागा मुबलक असल्यामुळे सौरविज उत्पादनासाठी भागाला लक्ष करावे.

३) पंचायतराज व्यवस्थेच्या योजना राबविताना सहभागी करून घ्यावे : सौरऊर्जेचा प्रसार होण्या व्यवस्थेचा उपयोग करून घ्यावा. (ग्रामपंचायत, नगर परिषद, जिल्हा परिषद) या संस्थांची लाभार्थी होईल. लाभार्थ्यांना लाभ घेण्याची प्रक्रिया, तांत्रिक ज्ञान, इत्यादी संबंधी मार्गदर्शन करावे त्यासाठी

४) ग्रामीण भागात फारशी पक्की घरे नसतात, पण जागेची भरपूर उपलब्धता असते, ही बाब ५०,७५,१०० घरांचा एक समूह बनविण्यात यावा. यांचाही एक सोसायटी बनविण्यात यावी यांच्या सौरविद्युत प्रकल्प यांना द्यावा. त्याकरिता खाली जागी सौरविद्युत पार्क बनविण्यात यावे.

५) शेतकऱ्यांना व्यक्तीगत सौरऊर्जा पंप देण्यापेक्षा गावातील सर्व शेतकऱ्यांना लागणाऱ्या लोडचा हिशोब ५ पट सौरविद्युत प्रकल्प उभारावा. त्यातून सौरविज शेतकऱ्यांना द्यावी. कारण शेतकऱ्यांना दिवसा दिवसाच सूर्यप्रकाश असतो.

निष्कर्ष :

१) सौरऊर्जा प्रदुषणमुक्त आणि अक्षय आहे. नि:शुल्क आहे. सौरऊर्जा गॅस किंवा कोळशासारखे वायू, कोळसा काढण्यासाठी ३६०० फुट खोल खड्डा, वैश्विक तापमान वाढ, आम्लधर्मी पाऊस किंवा तयार करीत नाही.

२) वीज प्रकल्पांपासून लांब असलेल्या दुर्गम गावांमध्येही सौरऊर्जा यंत्र बसविता येते. विजेचे लांबचे लांब तारा उभ्या करणे, प्रदूषणाचा मानवी कल्याणावर होणारा परिणाम लक्षात घेता सोलर पॅनल व स्वस्थ पडते.

३) भारतात एकूण विद्युत मागणीही रात्री पेक्षा दिवसा जास्त असते. सौरविद्युत दिवसा सूर्य असल्यामुळे जास्त वीज पाहिजे असल्यामुळे सौरविद्युत अधिक उपयोगी आहे.

४) सन २०११-१२ दरम्यान कृषि क्षेत्रातील वीज वापराचा वृद्धी दर हा १.२८% एवढाच आहे. कृषि क्षेत्रात वीज वापराच्या वृद्धी दरातील घट ही चिंतेची बाब आहे. कारण सिंचनासाठी विजेची आवश्यकता असते. वीज वापरात घट म्हणजे सिंचनावर त्याचा विपरीत परिणाम होऊन शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती खालावत आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पादन, उत्पन्न कमी होत आहे. पर्यायाने तो आत्महत्याकडे प्रवृत्त होत आहे.

संदर्भसूची:-

१) गोटफोडे सुभाष, सौर ऊर्जेच्या गरजेचे आर्थिक अध्ययन, एम. फील. शोधनिबंध अमरावती २०१७

२) दत्त, गौरव व महाजन, अश्विनी : भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चन्द्र एण्ड कंपनी लिमिटेड, नई दिल्ली, २०१६

३) भांडारकर, पु.ल. : सामाजिक संशोधन पद्धती, अ. अं. कुलकर्णी, नियंत्रक प्रकाशन, समिती महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.

४) गोटफोडे सुभाष, सौर ऊर्जेच्या गरजेचे आर्थिक अध्ययन, एम. फील. शोधनिबंध अमरावती २०१७

५) उपरोक्त

६) देशमुख, रजनीर : हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र, वसुंधरा प्रकाशन, नागपूर, २००६

७) गोटफोडे सुभाष, सौर ऊर्जेच्या गरजेचे आर्थिक अध्ययन, एम. फील. शोधनिबंध अमरावती २०१७

८) महाराष्ट्र शासन उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग शासन निर्णय क्रमांक: सौरप्र -२०१९/ प्र. क्र. २५४ /ऊर्जा - ७ दिनांक १ जून २०२२

९) देशपांडे, अ. पा. (अनुवाद) : 'ऊर्जा आणि स्वावलंबन', मनोविकास प्रकाशन, फ्लैट कं. ३ए, ४ था मजला, शक्ती टॉवर, ६७२, नारायण पेठ, पुणे, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर २००७.

१०) बॅनर्जी एस, योजना मासिक, (मराठी) ऑगस्ट, २०१६, बेलापूर, नवी मुंबई, पृ.क्र. ३६

११) माथूर रितू, योजना मासिक, (मराठी) ऑगस्ट, २०१६, बेलापूर, नवी मुंबई, पृ.क्र. ४१

१२) द्विवेदी धीप्रज्ञ, योजना मासिक, (हिंदी) ऑगस्ट, २०१६, लोधी रोड, नई दिल्ली, पृ.क्र. ५५, ५८

१३) गुप्ता अरविंद, सौरपुराण, ऊर्जा प्रकाशन, बी-४, संकुल, एरंडवणे, पुणे-४११००४, प्रथम आवृत्ती-२०१३

मासिके :-

१) योजना मासिक (मराठी) ऑगस्ट, २०१६, बेलापूर, नवी मुंबई, २०.

२) लोकराज्य, प्रकाशन विभाग, महाराष्ट्र सरकार, मुंबई.

वर्तमानपत्र :-

१) लोकसत्ता२) सकाळ ३) लोकमत

वेबसाईट,

1) https://www.india.gov.in/website-ministry-new-and-renewable-energy

2) https://www.mahaurja.com/meda/

*****

RNI NO. MAHMUL 03498

ISSN 2456-9504

RESEARCH AWAKENING

National Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Refereed Journal
(Bi-Annual Journal)

Volume : 04

ISSUE: Oct. 2020
to
March. 2021

-: Published by :-
Principal: Dr. Smita R. Deshmukh
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Morshi Road, Amravati. (M.S.) India

(Page No 72-76)

राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांच्या विचारातील ग्रामविकास

संशोधन अभ्यासक : निलेश म. मोहकार मार्गदर्शक : प्रा. डॉ.जे.व्ही.गायकवाड
पीएच.डी.संशोधन केंद्र : 102 - श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,अमरावती

प्रस्तावना :

विसाव्या शतकातील महान कर्मयोगी, मानवतेचे पुजारी, युगप्रवर्तक या विशेषणांनी ज्यांना ओळखले जाते ते संत म्हणजे वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज होय. त्यांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील यावली (शहीद) या गावी झाला. स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉक्टर राजेंद्र प्रसाद यांनी राष्ट्रसंत या उपाधीने तुकडोजी महाराज यांचा गौरव केला. कारण की त्यांनी समाजासाठी, देशासाठी उद्धारक कार्य केले. वंदनीय तुकडोजी महाराजांनी १९०९ ते १९६८ या काळामध्ये भजन,कीर्तन तसेच साहित्य लेखनाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये धर्मनिरपेक्षता, अंधश्रद्धा निर्मूलन, महिला सक्षमीकरण, सामाजिक समता,आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने मोलाचे योगदान दिले आहे.

भारत देशाच्या आर्थिक विकासासाठी कौटिल्य, महात्मा गांधी, महात्मा फुले यांनी आर्थिक विचार मांडले आहे. देशाला विकासाच्या मार्गावर नेण्यास हे आर्थिक विचार अतिशय महत्त्वाचे आहे. याच पावलावर पाऊल ठेवून राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाबाबत आर्थिक विचार मांडलेले आहे.भारत देशामध्ये आजही बहुसंख्य लोक शेती व्यवसाय करतात. भारतीय अर्थव्यस्थेत शेती चा समावेश प्राथमिक क्षेत्रात प्रामुख्याने केला जातो. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा मुख्य भर हा शेती व्यवसायावर होता. शेती क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीमुळे देशाचा विकास होऊ शकतो हाच विचार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या आर्थिक विचारांच्या माध्यमातून समाजापर्यंत ठेवला. आज ही मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याचा पुरवठा ग्रामीण भागातूनच केला जातो.आजही शिक्षित वर्ग मोठ्या प्रमाणात शेती हा व्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करत आहे. राष्ट्रसंत संत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या ग्रामगीतेमध्ये ग्रामरक्षण, ग्रामशुद्धी, ग्रामनिर्माणकला, ग्राम-आरोग्य, गोवंश-सुधार, गरीब-श्रीमंती, श्रम-संपत्ती, ग्राम-कुटुंब या विशेष अध्यायातून राष्ट्रसंतांनी गाव कशी स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होतील यावर भर दिला. प्रत्येक व्यक्तीने श्रम करून स्वतःच्या उपजिविकेचे साधन निर्माण करावे. कोणीही मागासला राहू नये. तेव्हाच ग्रामसमृद्धी होईल असे त्यांचे मत आहे. आजच्या या कोरोना काळातील महाभयंकर परिस्थितीमध्ये सुद्धा ग्रामीण क्षेत्रात कृषी व कृषी संबंधित व्यवसायातून मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागामध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहे. म्हणूनच राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराजांनी आपल्या विचारातून ग्रामोद्योगातून ग्रामविकास हा आर्थिक विचार मांडला आहे.

गृहितके :

१) तुकडोजी महाराजांच्या आर्थिक विचारांमुळे ग्रामीण भागात बदल घडून आलेला आहे.

२) तुकडोजी महाराजांच्या सामाजिक विचारांमुळे ग्रामीण भागात परिवर्तन घडून आलेले आहे.

तुकडोजी महाराज यांचे आर्थिक विचार:

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या लेखनातून ठाई ठाई राष्ट्रवाद, राष्ट्रीय एकात्मता, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या संबंधीचे त्यांचे चिंतन प्रगट होते. हिंदुस्थान हा खेड्यांचा बनलेला देश आहे. तेव्हा खेड्याची सुधारणा झाली तरच देशाची प्रगती होईल हे ओळखून त्यांनी ग्राम सुधारण्याची मोहीम हाती घेतली. राष्ट्रसंतांनी ग्रामाचा अतिशय सूक्ष्म अभ्यास केला होता. त्यांनी महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य संकल्पनेला सुराज्यात परिवर्तन करण्यासाठी हयातभर प्रयत्न केला आहे. ग्रामगीता या ग्रंथामध्ये तुकडोजी महाराज.असे म्हणतात की,

गाव हा विश्वाचा नकाशा ।
गावावरून देशाची परीक्षा।
गावची भंगता अवदशा ।
येईल देशा।।

खेडी समृद्ध करण्याच्या योजना भरपूर आहे परंतु त्यातील भ्रष्टाचार थांबवणारी व्यवस्था नाही. गावागावात राज्यकर्त्यांनी घातलेला धुमाकूळ अतिशय गंभीर आहे. सामान्य जनतेची दिशाभूल करून चोर मुजोरा सारखे कुरण खात आहे. ही स्थिती बदलण्याची नितांत गरज आहे. राष्ट्रसंतांनी ग्रामविकासाचा दिलेला मूलमंत्र सज्जनांनी स्वीकारला पाहिजे. जो जाणत नाही त्याला सांगायचे, जेथे समजत आहे त्यांनी सोबती करणे, प्रत्येकाच्या कलेचा, भक्तीचा, ज्ञानाचा फायदा घ्यायचा आहे. गावाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी जे विचार ग्रामीण लोकांनी व अनुभवी सज्जनांनी करावयाचे आहे ते विचार दृढ करून आचरणाला सुरुवात करावयाची आहे. गावातील सुशिक्षित, विद्वान, पंडित, श्रीमंत, अभ्यासू मंडळींनी एकत्र येऊन आपल्या गावाच्या समस्येवर अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे. राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेत तसेच त्यांच्या रचनात्मक कार्यक्रमात ग्रामविकासाचे सूत्र दिले आहे. त्या सर्व बाबीवर कार्य करण्याची गरज आहे. ग्रामसभा या अस्त्राचा योग्य वापर करून योजना राबविल्या गेल्या तरच विकास साध्य करता येतो. ग्रामगीता ही ग्रामीण योजनांचा खजाना आहे त्याचे अध्ययन करून कार्य केले जावे. देशात अनेक खेडी राष्ट्रसंतांच्या विचारातून 'आदर्श गाव' होत आहे. या सत्कार्यात सर्व ग्रामवासियांनी पुढाकार घेऊन कार्य केल्यास महात्मा गांधीजींचे स्वराज्याचे सुराज्य हे स्वप्न साध्य करता येऊ शकते.

गरीबी श्रीमंती यांच्यातल्या वर्गीय भेदाबाबत सुद्धा राष्ट्रसंतांची भूमिका एका उच्चतर पातळीवरील समन्वयाची राहिली आहे. उपेक्षित-पिडीत श्रमजीवींना समान दर्जाचे मानवप्राणी म्हणून न्याय्य वाटा मिळावा ही आकांक्षा त्यांना ग्राम निर्माणाच्या सुत्रापर्यंत घेऊन गेली असती तरी कम्युनिस्टांच्या धारणेप्रमाणे प्रचलित राज्यव्यवस्था नष्ट करून श्रमिकांचे राज्य यावे व त्यासाठी रक्तरंजित क्रांती करावी लागली तरी बेहतर अशी एकांगी धारणा राष्ट्रसंतांची नव्हती. "नांदोत सुखे गरीब-अमिर एक मताने" एकाचे धन दुसऱ्याचे श्रम यांच्या संयोगाने मानवहितैशी उद्योजकता भरभराटीस यावी आणि सारी मानवजात सुखी व समृद्ध होत जावी अशी त्यांची भूमिका आहे.याचा पुरावा देताना राष्ट्रसंत असे म्हणतात की,

धन हे गरिबांचे रक्त ।
समजुनी वागोत श्रीमंत।
श्रम ही गावाची दौलत ।
म्हणोनि व्हावा मान तिचा।।

विनोबा भावे यांनी १९५१ पासून भूदान चळवळ सुरू केली होती. ' सब भूमी

गोपाल की ' हा मंत्र विनोबा लोकांना सांगत. भूदान चळवळीस सहकार्य करण्याच्या भूमिकेतून १ मे १९५३ रोजी तुकडोजी महाराजांनी यवतमाळ जिल्ह्यातील पारवा या गावापासून सुरुवात केली. केवळ दहा दिवसात महाराजांनी ११४१० एकर जमीन भूदानास मिळवून दिली. वैयक्तिक मालकी कायम ठेवून सर्व ग्रामजीवनातील शेती सामूहिक पद्धतीने करण्याच्या आवश्यकतेवर त्यांनी भर दिला होता. त्यामुळे उत्पादन खर्चात काटकसर होऊन उत्पादनाचा वेग वाढेल असे ते म्हणत.

शिक्षण, उद्योग, शिस्त, चारित्र्य या सर्वच बाबतीत आज जीवनात घातक उणिवा निर्माण झाल्या आहेत. त्या दूर करण्यासाठी सतत फिरून तुकडोजी महाराज भजन, भाषणाद्वारे खेडी व शहरे उज्वल केली आहे. ग्रामनिर्माणकला या अध्यायात गावाच्या दारिद्याचे कारण व स्वावलंबन महत्त्व, उपयुक्त स्वावलंबी कला व तिचा विकास, कलात्मक आदर्श ग्रामरचना हा विचार तर श्रम संपत्ती या अध्यायातून ग्रामोद्योगातून ग्रामराज्य हा आर्थिक विचार मांडला आहे.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे, हे लक्षात घेऊन ग्रामविकास झाला की राष्ट्राचा विकास होईल, अशी तुकडोजी महाराजांची श्रद्धा व विचारसरणी होती. तुकडोजी महाराजांनी ग्रामजीवनाचे विशालात्व अनुभवले व त्यावर प्रयोग करून पाहीले. आधी केले मग त्यांनी ग्रामगीतेत सांगितले. खेड्याचा प्रश्न विशाल आहे. तो सुटला की आपोआपच शहराचा प्रश्न सुटेल. असे गांधीजी म्हणत. तोच विचार तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीता ग्रामासाठी, खेड्यासाठी आहे. खेड्याबरोबर शहरांचाही विचार यात आहे. ग्रामोन्नती व ग्रामविकास हा त्यांच्या विचारसरणीचा जणू केंद्रबिंदूच. खेडेगाव कसे स्वयंपूर्ण होईल, याविषयीची जी उपाय योजना तुकडोजी महाराजांनी सुचविली होती, ती अतिशय परिणामकारक ठरली आहे.

सामाजिक विचार :

महाराजांना देशातील ग्रामीण जनतेचे दुःख स्वस्त बसू देत नव्हते. गावच्या गाव उध्वस्त होत आहे तेथील जनतेला दळण वळणाचे रस्ते नाही, पिण्याचे शुद्ध पाणी नाही, शिक्षणाच्या सुविधा नाही, व्यवसायाची सोय नाही, उद्योग, आरोग्य, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, शेतकरी बांधवांच्या समस्या, ग्रामीण भागात वाढलेली व्यसनाधीनता, भ्रष्टाचार अशा अनेक समस्यांनी जनता हवालदिल झालेली आहे. यांचा विकास झाला नाही तर देशाच्या विकासाचे स्वप्न पाहू शकत नाही म्हणून त्यांनी ग्रामविकासाचा ध्यास घेतला होता. देशाचा विकास करायचा असेल तर गावाचा विकास झाला पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते.

वंदनीय राष्ट्रसंतांनी आपल्या जन्मदिवसाला ग्रामजयंती म्हटले. याचा अर्थ सरळ, साधा, सोपा आहे. भारत देशातील ५ लाख ग्रामाचा उद्धार करण्यासाठी प्रत्येक ग्रामवासीयांनी पुढाकार घेऊन गावात सुख, समृद्धी, शांतता नांदावी याकरिता ग्रामजयंती प्रत्येक गावात साजरी व्हावी. हा कोण्या व्यक्तीच्या जयंतीचा कार्यक्रम नाही तर गावाच्या उत्कर्षाचा उत्सव आहे. गाव हेच देऊळ आहे आणि त्या देवळातील देव म्हणजे गावातील लोक हे प्रतिपादित करताना तुकडोजी महाराज ग्रामगीतेमध्ये असे म्हणतात की,

जाणावे ग्राम हेची मंदिर। ग्राम आतील जन सर्वेश्वर।
सेवा हेचि पूजा समग्र। हाची विचार निवेदावा।।

सद्यस्थितीत संपूर्ण विश्वात अशांतता पसरलेली आहे. विज्ञानाच्या परमोच्च संशोधनामुळे मानव उन्नतीकडे जाण्या

ऐवजी तो विनाशाकडे वाटचाल करीत आहे. विज्ञानाने प्रगती दिसत आहे परंतु माणसातील माणुसकी नष्ट होत आहे. मनावर होणारे अध्यात्मिक संस्कार ऱ्हास होणे हे विज्ञानाही घातक ठरणार आहे. ग्रामगीता ही फक्त वाचण्यासाठी नसून "वाचता वाट दावी जनाशी" ती आचरणात आणून त्यातील सुसंस्कार समाज मनावर बिंबवायचे आहे. अध्यात्म आणि विज्ञान यांचा संगम असलेल्या या ग्रंथातील विचाराने समाजमन घडवायचे आहे.

राष्ट्रसंतांनी ६५ वर्षापूर्वी केलेले भाष्य आज आपण अनुभवतो आहे. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या ७२ वर्षानंतरचे चित्र अतिशय विदारक आहे. खेडीच्या खेडी ओस पडत आहे. खेड्यातील जनतेचे जीवन कठीण झाले आहे. आजही आमच्या देशातील ग्रामीण जनतेला शुद्ध पिण्याचे पाणी नाही, उद्योगाचे साधन नाही, रोजगार नाही, आरोग्याच्या सुविधा नाही, चांगल्या शिक्षणाची सोय नाही अशा अनेक समस्या आहे. त्यात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांचा प्रश्न प्रचंड मोठा आहे. शेतकरी बांधव मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करीत आहे, शेतकऱ्याच्या मालाला भाव नाही, त्यांच्या समस्या सोडविण्यापेक्षा त्यांच्या भावनांशी खेडण्याचे राजकारण सर्वत्र पाहायला मिळत आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी हे शिक्षणतज्ञ होते. शिक्षणाद्वारे माणसाच्या मनातील न्यूनगंड दूर झाला पाहिजेत, पुस्तकी शिक्षणातून समाजाचा विकास होणार नाही, खेड्यातून वर्ग सुरू केले होते. विज्ञान शिक्षण शेतीसाठी आवश्यक आहे असे म्हणत. शिक्षणासोबतच श्रप्रतिष्ठा महत्वाची आहे. स्वच्छता हाच आनंदी जीवनाचा झरा आहे असे म्हणत. स्त्रियांनीच महापुरुष, लढवय्ये, थोर संत, समाजसुधारक यांना जन्म दिला आहे.राष्ट्रसंत स्त्री-पुरुष विषमतेवर प्रहार करतात.उलट स्त्रीयांच्या तेजावरीच मोठेपण आहे असा स्त्रियांविषयीचा आत्मविश्वास व्यक्त करतात.

आजच्या आधुनिक काळात तुकडोजी महाराजांच्या विचाराचा लोकांच्या मनावर चांगला प्रभाव पडलेला दिसून येतो. संत तुकडोजी महाराज द्वारा संस्थापित अखिल भारतीय श्रीगुरुदेव सेवा मंडळ गुरुकुंज आश्रम, मोझरी जि.अमरावती र.न.एफ/१६२ या सेवेच्या वटवृक्षाखाली चिरंतर लोकसेवा सुरु आहे. प्रत्येक गावात श्रीगुरुदेव सेवा मंडळाच्या माध्यमातून समाजपयोगी कार्य, ग्रामगीताप्रणित जीवन शिक्षणाचे धडे, शेती व्यवसायाबरोबरच लघु-कुटीर उद्योग सुरु करून शेती क्षेत्रातून निघालेल्या कच्या मालावर प्रक्रिया करून पक्का माल आज मोठ्या प्रमाणात शहरात विक्रीसाठी जात आहे. ते आपल्या शिक्षणाचा उपयोग शेती शेत्रात करत असल्याचे चित्र दिसत आहे. संत तुकडोजी महाराजांच्या विचारामुळे ग्रामीण भाग मोठ्याप्रमाणात विकसित होत आहे. ग्रामीण भागातील महिला सुद्धा आज लघु उद्योग करून आपल्या संसाराचास गाडा योग्य पद्धतीने चालवत आहे. एकंदरीत ह्या सर्व विचारामुळे समाजाचे जीवनमान उंचावलेले अनुभवास येते आहे. हे विषद करतांना तुकडोजी महाराज असे म्हणतात की,

गावागावासी जागवा ।
भेदभाव हा समुळ मिटवा ।
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा ।
तुकड्या म्हणे ।।

ही व्यापक समन्वयाची भुमिका लोकांना अहं केंद्रीतता-कुटुंब केंद्रीतता-समुह केंद्रीतता यांच्या मर्यादामधून मुक्त करीत ग्राम केंद्रीततेशी जोडून देते.

निष्कर्ष :

१) तुकडोजी महाराज यांच्या आर्थिक विचारामुळे ग्रामीण विकास झालेला आहे.

२) ग्रामीण भागामध्ये आर्थिक समता प्राप्त झाली आहे.

३) ग्रामीण भागात लघु-कुटिर उद्योगांचा विकास होत आहे.

४) ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण झालेल्या आहेत.

५) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या आर्थिक विचारांमुळे गावे स्वावलंबी व आदर्श झालेली आहे.

६) ग्रामीण भाग विकसित झाला तर राष्ट्र विकसित होईल असे विचार संत तुकडोजी महारजांनी आपल्या ग्रामगीता ग्रंथात मांडले आहे.

६) ग्रामीण भागातील लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावलेला आहे.

७) तुकडोजी महाराज यांच्या प्रबोधनाचा लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर चांगला प्रभाव पडलेला आहे.

संदर्भ :

१. कन्हाडे डॉ.बी.एम., सामाजिक संशोधन पद्धती, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, २०१८.

२. राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महारज, ग्रामगीता, श्रीगुरुदेव प्रकाशन, नागपूर, २०१०.

३. गाठाळ डॉ. एस. एस., महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१७.

४. पुनसे डॉ.दिपक बा. श्रीगुरुदेव मासिक, श्रीगुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, एप्रिल २०२१.

५

. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Tukdoji_Maharaj

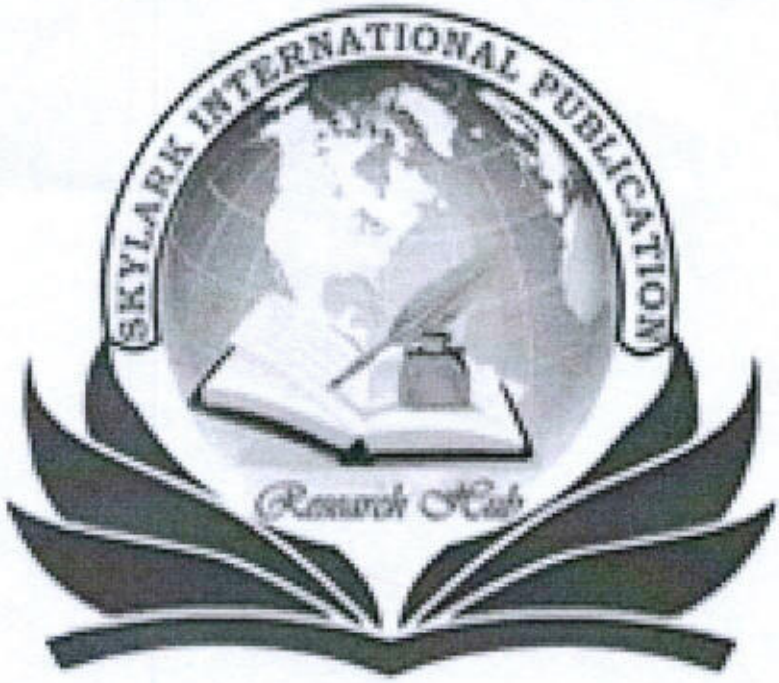
** ** **

RESEARCH HUB

International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal

ISSN : 2582-9173
Impact Factor : 5.307 (SJIF)

Refereed & Indexed Journal

Volume-3 : Issue-2 (April-2022)

Published by
Skylark International Publication
38, Mitranagar, Manewada, Nagpur-27
www.researchhub.org.in/research-hub

कृषी वित्तपुरवठा आणि कर्जमाफी

डॉ. गजानन गंगा भारती
(सहा. प्राध्या. - पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग)
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महा, अमरावती
मो. ९७६४९९१५९७
Email Id :- ggbharati६७@gmail.com

गोषवारा -

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली शेती, कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था, आणि जगाचा पोशिंदा असलेला शेतकरी असे अनेक बिरुद असलेली आपली शेती, मात्र येथील शेतकरी व शेतीची वास्तविकता भयावह आहे. आर्थिक सुधारणांचा लाभ शेतकरी सोडल्यास कमी आधिक प्रमाणात सर्वांनाच मिळाला. शेतकऱ्यांसाठी अतिशय खडतर व कडवट ठरलेल्या याच काळात शेतकऱ्यांची सहनशीलता व विचार क्षमता लयास गेली म्हणून कित्येक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. यांची अनेक कारणे असू शकतात पण मुख्य कारण होते ते वित्ताचे, मग ते उत्पन्न रुपी असो किंवा कर्ज रुपी योग्य वेळी व योग्य प्रमाणात मिळाले नाही.

कल्याणकारी राज्य आणि कल्याणकारी अर्थशास्त्राचा अभ्यास आपण करतो, पण त्यात शेतकऱ्यांचे कल्याण अभ्यासता येत नाही. महाराष्ट्रासारख्या प्रगतशील व उद्योगप्रधान राज्यात आपण राहतो. येथेच शेतकऱ्यांची दैनावस्था का ? महासत्तेचे स्वप्न पाहणाऱ्या देशात शेती वित्त किंवा उत्पादनाच्या माध्यमातून शेतकरी आणि शेतीचे गंभीर प्रश्न सोडवता येतात. गरज आहे, ती विकसित देशाप्रमाणे आपले शासकीय धोरण निश्चितीची व त्यांच्या अंमलबजावणीची. व्यापार-उद्योग क्षेत्राप्रमाणेच शेतीक्षेत्राला वित्तपुरवठ्याची गरज असते. मात्र ती वेळेत मिळत नाही, तारणाच्या अभावी बँका देत नाहीत. म्हणून शेतकरी अव्वाच्या सव्वा व्याजदर लावून सहज कर्ज देणाऱ्या सावकाराकडे जातात आणि कायम कर्जबाजारी होतात. कर्जाच्या सापळ्यातून शेतकरी बाहेर पडावा म्हणून शासन कर्जमाफीची घोषणा करते, मात्र कर्जमाफीच्या अटी-शर्ती व गुंतागुंत पाहता सर्व शेतकऱ्यांना कर्जमाफीचा लाभ मिळेलच याची कुठेच शाश्वती नाही किंवा तशी तसदी शासन घेत नाही. महाराष्ट्रातील ८३ % शेती निसर्गाच्या भरवशावर अवलंबून आहे. आणि दर दोन वर्षानंतर दुष्काळ व निसर्गाच्या प्रकोपाला ती बळी पडते. म्हणून योग्यवेळी योग्य कृषी कर्जाची तसेच कर्जमाफीची शिदोरी शेतकऱ्यांच्या पदरी पडली पाहिजे हीच अपेक्षा आहे.

महाराष्ट्रातील बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक व सिमांत शेतकरी आहे. याची जाणीव ठेवून कोणतिही आडकाठी न ठेवता शासनाने उदार मणाने आणि स्वहीत बाजूला ठेवून वित्तपुरवठा किंवा कर्जमाफी करावी. असे न केल्यास केवळ मलमपट्टी ठरेल यात दुमत असण्याचे कारण नाही.

प्रस्तावना –

भारतीय शेतकरी, जगाचा पोशिंदा, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली शेती म्हणजेच कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था हे कायम बिरुद असलेली आपली शेती.पण या शेतकऱ्यांची कर्म कहाणी म्हणजे करूण कहाणीच म्हणावी लागेल. अर्थात उदारीकरणाचा कालखंड आणि १९९१ च्या आर्थिक सुधारणाचा लाभ शेतकरी सोडल्यास सर्वांनाच कमी-अधिक प्रमाणात मिळाला आणि मिळत आहे. आजवर न पाहिलेले किंवा अनुभवलेले वेगळे पण या आर्थिक सुधारणाच्या काळात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी अनुभवलेले आहे. हा काळ इतका खडतर आणि

कडवट होता की कित्येक शेतकऱ्यांची विचारक्षमता व सहनशीलता लयास गेली आणि त्यांनी आत्महत्या पत्करली. या मागची अनेक कारणेही असू शकतात पण महत्त्वाचे व प्रमुख कारण होते ते म्हणजे वित्त किंवा भांडवल, मग ते उत्पन्नाच्या माध्यमाने असो, की ऋणाच्या माध्यमाने परंतु आवश्यकते प्रमाणे आणि गरजेच्या वेळी ते मिळाले नाही हे महत्त्वाचे.

परिवाराच्या भरणपोषणासाठी आणि अस्तित्वासाठी आत्महत्ये सारखे टोकाचे पाऊल उचलणारा एकमेव व्यावसायीक म्हणजे शेतकरी, कारण जगाच्या पाठीवर आपल्या अस्तित्वासाठी टोकाचे पाऊल उचलणारा इतर कोणताही उद्योगपती, व्यापारी किंवा नोकरदार वर्ग शोधूनही सापडत नाही. मग शेतकरीच का ? हा कळीचा मुद्दा ठरतो. कारण कित्येक दशकांपासून आपण कल्याणकारी अर्थशास्त्राचा अभ्यास करतोय पण या अर्थशास्त्रात शेतकरी कल्यान आढळत नाही. मग कल्याणकारी राज्याची संकल्पना कुठे आहे.? (निसर्गवादी-मुठभर पेरलेतर पोतभर मिळणे पण केव्हा व कसे उत्पन्न मिळेल.)

आज महासत्तेची स्वप्न आपण पाहत आहोत मग महाराष्ट्रासारख्या प्रगतशील आणि उद्योगप्रधान राज्यात गावोगावी शेतकऱ्यांची दैनावस्था का ? भारतीय शेती व्यवस्था जुगार मानल्या जातो. ज्यामुळे नवनवीन प्रश्न शेतकऱ्यांपुढे उभे असतात त्याची सोडवणूक शेती वित्त किंवा उत्पादनाच्या माध्यमातून होऊ शकते पण त्यासाठी विकसित देशाप्रमाणे आपले शासकीय धोरण तितके उदार आणि कार्यक्षम असायला हवे.

कृषी वित्ताची आवश्यकता -

व्यापार, उद्योग क्षेत्राप्रमाणे शेतीक्षेत्राला वित्तपुरवठाची आणि विविध कामांमध्ये गुंतवणुकीची गरज असते. बी-बियाणे, खते, जंतुनाशके, जनावरे, अवजारे, ट्रॅक्टर, विहीर किंवा बोअर घेणे, कुंपण, बाधबंधिस्त इत्यादी कार्याकरिता शेतीला पतपुरवठ्याची आवश्यकता असते. बहुतांश वेळा कर्ज घेऊनच शेतीची लागवड करावी लागते, पुढे पाऊस आला नाही किंवा अतिवृष्टी झाली तर पिकांचे नुकसान होते, उत्पन्न मिळत नाही. मग गुंतवणूक वाया जाते व शेतकरी कर्ज फेड तर दूरच तोच कर्जबाजारी होतो. अर्थात शेतीच्या गुंतवणुकीतून उत्पन्नाची निश्चित हमी कधीच देता येत नाही. म्हणून शेतीला पतपुरवठा करण्यास बहुतांश बँका नाखूष असतात त्याचा विपरीत परिणाम शेती गुंतवणूक व उत्पादनावर होऊन शेतकरी दरिद्र्यावस्थेत ढकलला जातो.

शेती लागवडीसाठी भांडवलाची नितांत गरज असते म्हणून सहज, सुलभ किंवा कोणत्याही अटी शिवाय कर्ज उपलब्ध होणाऱ्या सावकाराकडे शेतकरी कर्ज काढतो, पण त्या कर्जाचा व्याजदर आव्वाच्या सव्वा असतो व शेतकरी कर्जाच्या जाळ्यात अडकतो म्हणूनच शेतीला योग्यवेळी, योग्य प्रमाणात, माफक दरात पुरेसा कर्जपुरवठा होणे नितांत गरजेचे आहे.

नियोजन काळात इतर क्षेत्रांच्या तुलनेत कृषी क्षेत्राचा विकास फारच कमी राहिला, मुख्यतः इतर क्षेत्रांप्रमाणे शेतीक्षेत्रातील भांडवलात अपेक्षित वाढ झाली नाही.

कृषी वित्तपुरवठ्याचे दोन गटात वर्गीकरण केले जाते -

अ) उद्देशानुसार कर्ज, ब) कालावधीनुसार कर्ज

अ) उद्देशानुसार कर्जाची दोन भागात विभागणी केली जाते.

१) **उत्पादक कर्ज** - ज्या कर्जामुळे शेती उत्पादन वाढ होते त्याला उत्पादक कर्ज असे म्हणतात.

२) **अनुत्पादक कर्ज** - ज्या कर्जामुळे उत्पादनात काहीच वाढ होत नाही त्याला अनुत्पादक कर्ज म्हणतात. शेती लागवड ते माल विक्रीतून हाती पैसे येईपर्यंत आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ह्या कर्जाची गरज

शेतकऱ्याला असते. उदा.सनवार साजरे करणे,वाढदिवस, लग्नकार्य,जन्ममृत्यु,धार्मिक विधी, अशा कार्यासाठी घेतलेल्या कर्जामुळे शेती उत्पादनात कोणतीच भर पडत नाही म्हणून अशा कर्जाला अनुत्पादक कर्ज असे म्हणतात.

कालावधीनुसार वर्गीकरण -

विविध वित्तीय संस्था शेतकऱ्यांना विशिष्ट मुदतीसाठी कर्ज पुरवठा करीत असतात. कर्ज कोणत्या कारणासाठी हवे आहे. यावरून कर्ज देण्याचा काळ ठरत असतो.

१) **अल्पकालीन कर्ज** - पीक लागवडीपासून विक्रीपर्यंत येणारा खर्च भागविण्यासाठी अल्पकालीन कर्ज देण्यात येते. याची मुदत ६ ते १५ महिने असते हे कर्ज मुख्यता बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके खरेदी करणे, आंतरमशागत, कापणी, मळणी, मजुरी, मालाची साठवणूक किंवा वाहतूक इत्यादी कारणासाठी उपयोगात आणले जाते.

२) **मध्यम कालीन कर्ज** - शेतीच्या तात्पुरत्या सुधारणा जसे बांधबंदिस्त, कुपनलीका, शेतात चर खोदणे, बैल जोडी, दुभती जनावरे खरेदी करणे, इत्यादी साठी मध्यम कालीन कर्जे घेतली जातात. या कर्जाचा कालावधी सामान्यता १५ महिने ते ५ वर्षांपर्यंत असतो.

३) **दीर्घकालीन कर्ज** - शेतीत उपयोगी अशी महागडी ट्रॅक्टर, मळणीयंत्र, पावर ट्रिलर, फवारणी यंत्रे, अवजारे, तसेच नवी जमीन खरेदी, पॉलिहाऊस, शीतगृहाची निर्मिती, विहीर खोदणे, सिंचन व्यवस्था इत्यादीवर मोठा खर्च करावा लागतो, जो शेती उत्पन्नातून होऊ शकत नाही आणि कर्जाची परतफेड अल्पकाळात शक्य नाही म्हणून दीर्घकालीन कर्ज घेतली जातात. या कर्जाची मुदत किमान ५ वर्षे ते १५ वर्षापर्यंत असते.

शेती वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप -

शेती व्यवसायासाठी घेण्यात येणारे कर्जाचे स्वरूप हे उद्योग व्यवसायात घेण्यात येणाऱ्या कर्जाच्या स्वरूपापेक्षा अनेक बाबतीत भिन्न असते. उद्योगाला होणारा कर्जपुरवठा व त्याची वसुली सोपी बाब आहे परंतु शेतीबाबत हीच बाब मैलाचा दगड आहे. ते वाटते तितके सोपे नाही.

१) **शेतीचे हंगामी स्वरूप** - हंगामाच्या सुरुवातीलाच कर्जाची गरज भासते, शेती पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असल्याने या कर्जाची गरज असते, जेव्हा अनुकूल पाऊस मान असल्यास कर्जाची कमी गरज भासते.

२) **धोका व अनिश्चितता** - पूर्णतहा शेती निसर्गाच्या भरवशावर असल्याने शेती कर्जात धोका व अनिश्चितता अधिक असते, दुष्काळ, अतिवृष्टी,टोळघांड, पुर, शेतमालाच्या किमती, शासकीय धोरण, लागवडीपासून पीक विक्रीपर्यंत अनेक धोके असतात.

३) **पर्याप्त तारणाचा अभाव** - भारतात अल्प व सीमांत शेतकऱ्याचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याने व त्यांची तारण क्षमता अतिअल्प असल्याने कर्जाचा कर्जाचा समस्या वाढतात.

४) **कर्जाचा दैनंदिन खर्चासाठी वापर** - गरिबीमुळे शेतकरी कर्जाचा वापर दैनंदिन कारणांसाठी करतात. शेतक-यांच्या घरी १८ विश्व दारिद्र्य कायम असते.

कृषी वित्तपुरवठा चे स्त्रोत -

शेतीला कर्जपुरवठा दोन मार्गांनी होतो.

१) **बिगर संस्थात्मक स्त्रोत -** बिगर संस्थात्मक स्त्रोतांमध्ये - सावकार, व्यापारी, नातलग, व्यावसायिक, कमिशन एजंट आणि एतदेशीय बँका , इत्यादी.

२) **संस्थात्मक स्त्रोत -** संस्थात्मक स्त्रोतांमध्ये – सरकार, सहकारी पतसंस्था, भूविकास बँका, व्यापारी बँका, नाबार्ड, RBI, इत्यादी.

शेतीला कर्जपुरवठा करणाऱ्या बिगर संस्थात्मक स्त्रोतांच्या गैरप्रकारामुळे आज त्यांचे महत्त्व व प्रमाण ग्रामीण भागात कमी-कमी होत आहे, परंतु या संस्थांची पकड अपेक्षित प्रमाणात कमी झालेली नाही असे दिसते. अलीकडे संस्थात्मक कर्जाचा पुरवठा वाढत आहे हे मात्र निश्चित. ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना अनधिकृतपणे कर्जाऊ रक्कमा देऊन नियमितपणे उत्पन्न मिळवतो. अशा व्यक्तीला सावकार असे म्हणतात. सावकारांकडून १९९१ ला ७० टक्के कर्ज पुरवठा होत होता, तो कमी होऊन २०१५ मध्ये १९ टक्के झाला आहे. अर्थात आजही ग्रामीण भागामध्ये सावकाराचे महत्त्व टिकुन आहे.

त्याची कारणे -

१) उत्पादक किंवा अनुत्पादक व तात्काळ कर्ज पुरवठा होतो.

२) सावकार ग्रामीण भागात सुपरिचित व सोयीस्कर वाटतो.

३) वेळ प्रसंगी विणातारण,वेळीअवेळी कर्जपुरवठा करू शकतो.

४) सावकारांकडे वारंवार चकरा मारण्याची गरज पडत नाही.

वरवर पाहता सावकारी कर्ज सोयीस्कर वाटत असले तरी शेतकरी या कर्जाच्या विळख्यात अडकतो आणि मग शेतकऱ्यांचे शोषण सुरू होते. वारेमाप व्याज वसूल करणे, जमीन हडपणे, तयार माल लवकर विकण्याची सक्ती करणे, या गैरप्रकारामुळे शेतकरी उध्वस्त होतो.

तक्ता क्रं.1

बिगर संस्थात्मक कृषी वित्त पुरवठ्याचा तपशील (शेकडा प्रमाणे)

अ.क्र.	स्त्रोत	१९५१	१९७१	१९९५	२०१५
१	सावकार	६९.७	३६.१	७.०	०६
२	व्यापारी	५.५	८.४	५.०	०३
३	मित्र व नातेवाईक	१४.२	१३.१	३.०	०३
४	जमीनदार व इतर	३.३	१०.७	१०.०	०७
	एकुण (हिस्सा)	९२.७	६८.३	२५.०	१९%

वरील तक्ता विचारात घेता बिगरसंस्थात्मक कृषीवित्त पुरवठा १९५१ मध्ये ९२.७ प्रतिशत होता तो २०१५ मध्ये घटत जाऊन १९ प्रतिशत वर आला. हे कृषीवित्त पुरवठ्यातील क्रांतीकारक बदल आहे असे म्हणता येते.

बिगर संस्थात्मक कर्जपुरवठा करण्याचे गुण -

१) कोणत्याही प्रकारचे कर्जाची पुर्तता, २) अटीविना कर्ज प्राप्तीची सुलभता

३) वैयक्तिक मार्गदर्शन ४) वेळ प्रसंगी कर्जाच्या परतफेडीची सुलभता.

बिगर संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यातील दोष -

१) अयोग्य कार्यपद्धती (व्याज-३५%-७२% पर्यंत) धाक, दडपशाही, फसवणूक नफा,

२) तारणा संबंधी गैरप्रकार

३) धान्य विक्रीची सक्ती

४) शेतकऱ्यांची अडवणूक

संस्थात्मक स्त्रोत -

१) **सरकार** - केंद्र व राज्य सरकार अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज कमी व्याजाने देते, मात्र या कर्जात अपेक्षित वाढ झाली नाही.

२) **सहकारी पतपुरवठा -**

अ) सहकारी पतसंस्था (१९६०) पासून कार्यक्षम पतपुरवठा करण्यावर भर.

आ) भूविकास बँका - प्रगतीशील शेतकऱ्यांना अल्पकालीन व दीर्घकालीन कर्जपुरवठा.

इ) व्यापारी बँका - राष्ट्रियीकरणानंतर मोठ्या शेतकऱ्यांना शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी कर्जपुरवठा.

संस्थात्मक वित्तपुरवठाचे फायदे -

१) नफ्याचा उद्देश नाही. (उत्पादक कार्य)
२) दुर्बल घटकांना प्राधान्य
३) आर्थिक विकासात योगदान
४) कर्जाच्या विनियोगावर लक्ष
५) इतर सुविधा व मार्गदर्शन
६) शहरी भांडवल कृषी क्षेत्राकडे वळते करणे.

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था -

सहकारी बँक रचनेतील सर्वात महत्त्वाचा व केंद्रीभूत घटक म्हणून या संस्थांचा उल्लेख करता येतो. या संस्थांचा शेतकऱ्यांशी प्रत्यक्ष व जवळून संबंध असतो. गावातील किमान दहा व्यक्ती एकत्र येऊन संस्थेची स्थापना करतात व लोकशाही पद्धतीने कार्य चालते.

प्रगती -

भारतात या संस्थांची स्थापना १९०४ मध्ये झाली, पण खरी प्रगती स्वातंत्र्योत्तर काळात झाली. १९५०-५१ मध्ये या संस्थांची संख्या १.०५ लाख होती. ती वाढून १९७०-७१ मध्ये १.६१ लाखावर गेली व २०१०-११ मध्ये ९४६४७ झाली.

या संस्थांनी १९५०-५१ मध्ये २३ कोटी कर्ज पुरवठा केला होता. १९६०-६१ मध्ये २०० कोटी रुपये पतपुरवठा केला होता. २००९-१० मध्ये वाढून पतपुरवठा ७४९३८ कोटी वर गेला. ह्या संस्था अल्पभूधारक,सीमांत शेतकरी व दुर्बल घटकांना प्राधान्याने पतपुरवठा करतात. मात्र ग्रामीण गरजेच्या तुलनेत हा पुरवठा अपुराच आहे.

तक्ता क्रं. १.२

विविध संस्थांचे कृषी पतपुरवठ्यातील योगदान. (प्रतिशत)

अ.क्र.	संख्या	१९८०-८१	२०००-०१	२०१२-१३
१	सहकारी पतसंस्था	६१.६	३९.४	१८.३
२	व्यापारी बँका (अनुसुचीत)	३८.४	५२.६	७१.२
३	क्षेत्रीय ग्रामीण बँक	-	८.०	१०.५
४	एकुण पतपुरवठा (कोटी रू.)	३२९२	५२८२७	६०७३७५

वरील तक्ता क्रं.१.२ नुसार १९८०-८१ मध्ये शेती साठी सहकारी क्षेत्रातुन पतपुरवठा ६१.६ प्रतिशत झाला होता, तो २०१२-१३ मध्ये कमी हौउन १८.३ प्रतिशत वर आला. मात्र एकुण संस्थात्मक पतपुरवठा १९८०-८१

मध्ये ३२९२ कोटी रु. वरुन वाढून २०१२-१३ मध्ये ६०७३७५ कोती रु. एवढा वाढला, हे या संस्थांचे महत्वाचे भरीव योगदान आहे.

शासकीय कर्जमाफीचा आढावा -

शेती कर्जमाफीतून शेतकऱ्यांचा उद्धार होऊ शकतो असे सत्ताधारी व विरोधी पक्षांना वाटते. याबाबत त्यांच्यात एकमत आहे. मात्र इतर मुद्द्यावरून ते भांडत असतात. कृषी कर्जाबाबत मतभेद असतो तो सरसकट कर्जमाफी करावी की नाही अथवा कशा पद्धतीने सातबारा कोरा करायचा कर्जमाफीच्या धांदली मध्ये यापूर्वीच्या कर्जमाफीचे फलीत काय ? याकडे डोळेझाक केली जाते.

देशात वाढत्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या पाहता केंद्रसरकारने २००८ मध्ये कर्जमाफी केली होती, मात्र आत्महत्या थांबल्या नाहीत. तेव्हा अनेक शेतकरी थकबाकीदार होते. मनमोहन सिंह यांच्या काळात वित्तीय संस्थांकडून शेतकऱ्यांना होणारा पतपुरवठा बंद झाला होता. कर्जमाफी होण्यापूर्वी पिक कर्जाचा व्याजदर राज्य सरकारच्या अनुदानाने ६% वरून ४% वर आणला गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घेणे व त्याची परतफेड वेळेत करणे शक्य झाले. तत्पुर्वी खाजगी सावकार मनमानी करीत होते. प्रतिवर्ष २० ते ६० प्रतिशत व्याजदर आकरून शेतकरी कायम कर्जबाजारी कसा राहील याची तजबीज करीत असत. मात्र शासनाने कर्जमाफी आणि व्याजदर कमी केल्याने, सावकारी मनमानीला मोठा पायबंद बसला. पण या कर्जमाफीने नियमित कर्जाची परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या पदरात घोर निराशाच पडली. वेळेत कर्जाची परतफेड करून आपण चूक केल्याची त्यांची भावना झाली. कर्जमाफी नेहमी होत नाही. व्याजदर कमी झाले म्हणून कर्जाची परतफेड करण्यास टाळाटाळ करायची नाही अशी त्यांची धारणा होती ती आता बदलली.

स.न. २०१७ मध्ये उत्तर प्रदेश सरकारने कर्जमाफी केल्यानंतर सर्व राज्यांनीच एकापाठोपाठ कर्जमाफीचा सपाटा लावला. त्यामुळे कर्जाची नियमित परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना आपली फसवणूक होत असल्याची भावना दृढ झाली.

महाराष्ट्रामध्ये २०१४ व २०१५ च्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या अडचणी वाढल्या. त्यांना २०१६ च्या मान्सूनने साथ दिली मात्र पीक काढणीच्या वेळी मोदी सरकारने नोटा बंदीचा निर्णय घेतल्याने शेतमालाचे भाव घसरले आणि शेतकऱ्यांच्या अडचणीत वाढ झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे संप, मोर्चे व कर्जमाफीसाठी राज्यात जोर धरला. पूर्वीच्या कर्जमाफीमुळे वित्तीय संस्था शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यास टाळाटाळ करू लागल्या. राष्ट्रीयीकृत बँकांतर शेतकऱ्यांना उभ्या ही करीत नव्हत्या म्हणून शेतकरी पुन्हा सावकाराकडे जाऊ लागले. याच पार्श्वभूमीवर सध्या च्या कर्जमाफीकडे पहावे लागेल.

राज्यात २०१७ ला फडणवीस सरकारने कर्जमाफी केली परंतु अनेक नियम आणि निकषाचे अडथळे पार करत पदरात पाडून घेताना शेतकरी घायाळ झाले. कर्जमाफीची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करायला २०१८ उजाडले. त्यामुळे बऱ्याच कर्जथकीत शेतकऱ्यांना २०१९ मध्ये नवीन कर्ज घेण्यास वाव मिळाला व कर्जाची रक्कम वाढत गेली. अशा स्थितीत २०१९ च्या विधानसभा निवडणुकीला सामोरे जाताना काँग्रेस, शिवसेना व राष्ट्रवादी सरकारने कर्जमाफीचे आश्वासन दिले होते. सत्तेवर येताच मा. मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांनी सरसकट दोन लाखांपर्यंत थकीत पीक कर्ज व्याजासह माफ करण्याचा निर्णय घेतला. यापूर्वी फडणवीस सरकारने ३४ हजार कोटी रुपये कर्जमाफीची घोषणा केली पण प्रत्यक्षात २४ हजार कोटीच माफ केले. यावेळी ठाकरे सरकारने राज्यातील लाभार्थी शेतकरी संख्या व कर्जमाफी साठी लागणारी रक्कम याचा तपशील दिला नाही. शिवाय या वेळी कर्जमाफीचे

लाभार्थी केवळ पीक कर्ज थकीत शेतकरी असल्याने त्यासाठी मागील कर्जमाफी पेक्षा कमी रक्कम लागेल. त्यातच पीक कर्जाच्या परतफेडीचा कालावधी १२ महिन्याचा असल्याने बहुतांश शेतकरी सप्टेंबर २०१९ पूर्वी थकबाकीदार होण्याची शक्यता फार कमी होती. म्हणून सरकारी तिजोरीवर कमी भार होता.

कर्जमाफी तात्पुरती मलमपट्टी -

शेतकऱ्यांना आधार देण्यासाठी कर्जमाफी आहे, असे सरकार सांगते मात्र ती मदत अपुरी ठरुन कालांतराने पुन्हा कर्जमाफीची मागणी जोर धरू लागते. कारण कर्जमाफीने मूळआजार बराचं होत नाही तर केवळ तात्पुरती मलमपट्टी ठरते. अर्थात कायम उपाय केले जात नाहीय. संधिसाधू व्यवस्था तशीच राहते. यामध्ये सुधारणा करणारी पावले कधीच उचलली जात नाहीत. सर्वच सरकारचे उथळ प्रसिद्धीस प्राधान्य असते. मतांचे राजकारण केले जाते. वास्तविक लहान-मोठ्या बदलाने शेतकऱ्यांचा नफा वाढविणे, त्यांच्या उत्पन्न वाढीला प्राधान्य देणे, याकडे साफ दुर्लक्ष करून कर्जमाफीला प्राधान्य दिले जाते. दुर्दैवाने त्यातून जटील समस्या उभ्या राहून कर्जमाफीचा उद्देश अपयशी ठरतो. यातच शेतकरी भरडला जातो.

२०१९ च्या आरंभी दुष्काळाने, त्यानंतर बिगरमोसमी पावसाने शेतकरी निश्चितच अडचणीत आले. मात्र यावर कर्जमाफी हा उपाय होऊ शकत नाही. कारण त्यामुळे वेळेत कर्जाची परतफेड करणाऱ्यांना आपण परतफेड करून मूर्खपणा करत आहोत अशी धारणा होते आणि उत्पन्न वाढीची प्रेरणा अजिबातच मिळत नाही. कर्जमाफी बाबत सरकारचे वेळ काढू धोरण व कोरोना चा काळ विचारात घेता २०२४ निवडणुकीपूर्वी बहुतांश शेतकऱ्यांनी कर्जाची परतफेड टाळल्यास नवल वाटू नये. कर्जमाफीचे घोंगावणारा चक्र पाहता खाजगी व राष्ट्रीयकृत बँकांनी शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठ्यात मोठ्या प्रमाणात घट केलेली आहे. त्याचा फटका वेळेत कर्जाची परतफेड करणाऱ्यावर, कर्ज घेऊन नवतंत्रज्ञान व पायाभूत सुविधा उभ्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या खर्चावर होत आहे.

अनुदानासह उपलब्ध होणारे पीककर्ज मर्यादित असते त्याआधारे विहीर खोदणे, ठिबक सिंचन किंवा पाईपलाईन व्यवस्था ,ग्रींहाऊस बांधणे किंवा फळप्रक्रिया उद्योग सुरू करणे शक्य नाही. प्रगतिशील शेतकरी १२ ते १६ प्रतिशत दराने कर्ज घेऊन नवतंत्रज्ञानाचे प्रयोग करून यशस्वी होतात. त्यांची अनुकरण लहान शेतकरी करीत असतात. अशा प्रोत्साहन देणाऱ्या मोठ्या शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होत असते. मात्र आज याही शेतकऱ्यांना बँकेचे दरवाजे बंद झाले आहेत. अशा वेळी सरकारने कितीही विनवण्या केल्या तरी शेतकऱ्यांसाठी बँका दरवाजे उघडण्याची शक्यता नाही.

राज्यात सध्या महाआघाडी सरकारचे मुख्यमंत्री मा. उद्धवजी ठाकरे यांनी महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९ ची घोषणा केली. या योजने अंतर्गत शेतकऱ्यांसाठी २ लाख रु. पर्यंतची कर्जमाफी जाहीर केली. जी केवळ २ लाख पर्यंत कर्ज असेल अशाच शेतकऱ्यांना कर्जमाफी योजनेचा लाभ मिळणार आहे. विशेष म्हणजे २ लाख रु. पेक्षा १ रु. जरी अधिक कर्ज असेल तर अशा शेतकऱ्यांना कर्जमाफीचा लाभ घेता येणार नाही किंवा या योजनेस पात्र ठरणार नाही. या योजनेअंतर्गत ज्या शेतकऱ्यांनी १ एप्रिल २०१५ ते ३० सप्टेंबर २०१९ या कालावधीत कर्ज घेतले आहे. ते व्याजासह थकबाकी २ लाखापर्यंत असावी अशी अट आहे. अटी शिवाय कर्जमाफी नाही मात्र यावेळी शेतकऱ्यांचे अल्प/अत्यल्प भूधारक याप्रमाणे जमीन धारणेचे क्षेत्र विचारात न घेता कर्जमाफीचा आदेश जारी केला आहे.

एप्रिल २०१५ पूर्वीचे कर्ज असलेला शेतकरी या योजनेस पात्र असणार नाही. तसेच ३० सप्टेंबर २०१९ पर्यंत ज्या शेतकऱ्यांच्या कर्जखात्यात व्याजासह मुद्दत २ लाखापेक्षा + असेल अश्यांनाही या योजनेचा लाभ घेता

येणार नाही. शेतकरी आहात व सरकारी निमसरकारी किंवा खाजगी, सहकारी संस्थांमध्ये कार्यरत २५ हजार रु. वेतन/निवृत्तीवेतन माजी लोकप्रतिनिधी किंवा मंत्री, आमदार, खासदार असल्यास त्यांना महात्मा फुले कर्ज मुक्ती चा लाभ मिळणार नाही. केवळ चतुर्थश्रेणी कर्मचारी व माजी सैनिकांना या योजनेतून वगळण्यात आलेले आहे.

राज्यात १ कोटी ५३ लाख शेतकरी आहेत. त्यांना शेतीसाठी सहकारी व व्यापारी बँकाकडून कर्ज घ्यावे लागते. या योजनेत सहकार विभागाकडे नोंदणीकृत सावकारांकडून घेतलेल्या कर्जाबाबत कोणताही उल्लेख नाही. मात्र राष्ट्रीयीकृत बँका, व्यापारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती बँक व विविध कार्यकारी सेवा संस्था मधून घेतलेले पीककर्ज ग्राह्य धरण्यात येईल. अशा पद्धतीने कृषी कर्जमाफी विविध अटी व शर्तींच्या निकषावर आधारित असून अस्पष्ट व गुंतागुंत वाढविणारी ठरते त्यामुळे अनेक शेतकरी कर्जमाफी पासून वंचित राहतात हेच या योजनेचे अपयश आहे.

तक्ता क्रं. १.३

राज्यात पीक व कृषी मुदती कर्ज कोटी रु. मध्ये (आर्थिक पाहणी अहवाल २०१८-१९)

वर्ष	२००४-०५	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
कर्ज पुरवठा	६७४८	५०१२८	५७२९२	७२८६५	९६७७७	५१०१७	६७९१४

राज्यात २००४-०५ ते २०१६-१७ पर्यंत पिक आणि कृषी कर्जात वाढ अर्थात ६७४८ वरून ९६७७७ कोटी रु. वर गेले परंतु मागील दोन वर्षात कर्जात वाढ न होता घट झाली याच काळात देशपातळीवर कर्जात वाढ झालेली आहे.

शेतकऱ्यांना कर्ज बाजारी बनविणारी वितरण व्यवस्था व कायदे यांमध्ये योग्य बदल न करता त्यांना होणाऱ्या पतपुरवठ्यात घट झाल्यास कृषिक्षेत्र कधीच उभारी घेऊ शकणार नाही शिवाय जमीन धारणा व इतर जाचक कायद्यामुळे खाजगी क्षेत्राकडून शेतीमध्ये गुंतवणूक होत नाही. जी काही होते ती मुख्यतः मोठ्या शेतकऱ्यांकडून होते तीही आकसली तर शेती आणि शेतकऱ्यां पुढील प्रश्न गंभीर होतील आणि ग्रामीण रोजगाराच्या संधीही घटतील याची चिंता कुणीही करीत नाही, हे विशेष.

मागील ५ वर्षांमध्ये (फडणवीस सरकार) कृषीविकासाचा दर जवळपास शून्य राहिला आहे. त्यामध्ये वाढ होऊन तो टिकू शकला नाही तर कर्जमाफीच्या स्वरूपात कितीही खर्च केला तरी शेतकरी अडचणीत राहणार आहेत. राज्यात वर्ष २००१ पासून बेभरवशी बाजारभाव निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी गंभीर संकटाचा सामना करीत आहे. ज्यावर्षी पिकते त्यावर्षी बाजारभाव नसतो, जेव्हा बाजारभाव असतो तेव्हा दुष्काळ, अवकाळी, गारपीट होऊन नापिकी पदरात पडते. शेतकऱ्यांच्या हातातोंडाशी आलेला घास हिरावून घेतला जातो.

उपाय व निष्कर्ष -

अशा विविध समस्यांवर केंद्र व राज्य सरकारांनी उपाय शोधण्याची गरज आहे.

- रखडलेला बाजार समिती कायद्यात सुधारणा करणे.
- बाजार दलालाची साखळी कमी करणे.
- पिक विमा पद्धतीतील त्रुटी दूर करणे.

- निसर्गाने धोका दिल्यास विमा कंपन्यांकडून आर्थिक मदत कशी देता येईल त्याची तरतूद करणे. जेणेकरून दरवेळी सरकारी तिजोरी रिकामी होणार नाही व सरकारी खर्चावर ताण येणार नाही.
- कर्जमाफीमुळे प्रमाणिक शेतकरी कर्ज परतफेडीची टाळाटाळ करू शकतात तेव्हा त्यांना प्रोत्साहन देऊन कर्जफेडीसाठी प्रयत्न करणे.
- कर्जमाफी ही राजकीय खेळी ठरते त्यामुळे वारंवार राज्यावरील कर्जाचा डोंगर वाढतो त्याचा परिणाम शेतकरी व समाजाला भोगावा लागतो.
- सत्ताधारी व विरोधक यांनी एकत्रितपणे कर्जमाफी द्यायची नाही असे ठामपणे सांगितले पाहिजे.
- कर्जमाफी ऐवजी शेतमालाला योग्य भाव देऊन शेती उत्पादनात वाढ करणे हा सर्व योग्य उपाय होऊ शकतो त्यामुळे उत्पादन वाढीला प्रोत्साहन मिळेल व ग्रामीण रोजगारात वाढ होईल आणि शेतकरी आत्महत्येला प्रतिबंध बसेल.
- शेतकऱ्यांचे कर्जमाफ करण्यापेक्षा कर्जाची परतफेड करणा-या शेतकऱ्याला कर्जाची 10% रक्कम अनुदान म्हणून द्यावी त्यामुळे कर्जफेडिला अधिकाधिक प्रोत्साहन मिळेल आणि त्याचा शेतकरी, वित्तीयसंस्था व सरकारला फायदा मिळेल.
- कर्जमाफीमुळे वित्तीय संस्था सातत्याने अडचणीत येतात ही बाब योग्य नाही. कर्जमाफीच्या कुबड्या शेतकऱ्यांना तात्पुरता आधार देतात, उत्पादनाची प्रेरणा नाही याचा पर्याप्त विचार करण्याची गरज आहे.
- शेतमाल विकून खुल्या बाजारात कमावलेले थोडे पैसेही शेतकऱ्यांना गुंतवणूक करण्याची, नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याची प्रेरणा देतात व आपण नफा कमाऊ शकतो हा आत्मविश्वास वाढतो, जर तोच नसेल तर शेतकरी आत्महत्या थांबणार नाहीत.
- आवश्यक पायाभूत सोयीसुविधेत सुधारणा करणे, वित्तीय व्यवस्थेत सुधारणा करणे, त्रुटीयुक्त कायद्यात बदल करणे हे कर्जमाफीवर योग्य पर्याय ठरू शकतात.
- आपल्या मालाला भाव मिळला आणि उत्पादनात वाढ झाली, हे समाधान प्रत्येकाला सर्वोच्च समाधान असते मग तो कोणताही व्यवसायिक असो. हाच मुद्दा सरसकट हेरला पाहिजे. जो सर्वोत्तम उपाय ठरेल जो सर्वांच्या कल्याणाचा असेल.

सारांश –

कर्जमाफीमुळे शेतकऱ्यांची उत्पादनात वाढीची प्रेरणा नष्ट होते. असा शासनाचा समज असेल तर कर्जमाफी ऐवजी कृषी उत्पादनाला योग्य असा उत्पादन खर्चावर आधारित भाव द्यावा, म्हणजे शेती व शेतकऱ्यांचा प्रश्न कायमचा सुटेल आणि शासनाच्या तिजोरीवरचा बोजा हलका होईल. शेतीक्षेत्र व शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी ग्रामीण उद्योग, अनुदाने, योग्यवेळी योग्य कर्जपुरवठा, प्रसंगी कर्जमाफी, कृषी बाजार व्यवस्थेतील सुधारणा, त्यासाठी अनुकूल कायदे करून भारतीय शेतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. त्यासाठी शासकीय धोरणात योग्य बदल व प्रभावी कार्यक्षमता आणण्याची नितांत गरज आहे. कर्जमाफीमुळे शेतकऱ्यांना उत्पादनवाढीला प्रोत्साहन मिळत नाही. असा जर समाज असेल तर मग कर्जमाफी ऐवजी शेती उत्पादनाला योग्य असा उत्पादन खर्चावर आधारित मालाला भाव द्यावा म्हणजे शेती व शेतकऱ्यांचा प्रश्न कायमचा सुटेल आणि शासनाची डोकेदुखी संपेल.

संदर्भ ग्रंथ -

- दत्त एवं सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था (२०२१) एस.चॉद, पब्लिकेशन न्यू दिल्ली.
- वसुधा पुरोहित, कृषी अर्थशास्त्र, (२०१६)
- आर्थिक पाहणी अहवाल २०१६-१७ आणि २०१८-१९
- लोकसत्ता विशेषांक १० आणि १२ जाने २०२०

Website –

- www.govt.ac.in
- https://indianexpress.com
- https:/maharashtra.gov.in

Research Hub International Journal

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- 351(CCCLI) A

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 8.575 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- (CCCLI) 351-A

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

41	हिंदू कोड बील व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. चित्ररेखा प्र. अनासाने	136
42	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य प्रा. डॉ. डी .डी.जोंधळे	140
43	स्त्री उध्दारक समाजसेविका प्रा.डॉ.जगदीश द. हेंडवे	144
44	जागतिक उष्णतावाढीचा पर्यावरणीय बदलावर होणारा परिणाम प्रा.डॉ.कल्पना देशमुख	147
45	पश्चिम विदर्भातील उत्पन्नाचे तुलनात्मक अध्ययन सुरेश आर.भालतडक , प्रा. डॉ. पी.एन. लढे	150
46	इतिहास चिंतन तथा हिंदी साहित्य की परस्परावलंबिता प्रा. डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	154
47	भारतीय अर्थव्यवस्थेत उद्योगाचे योगदान - एक विश्लेषण डॉ.उषा एन. पाटील	161
48	२१ व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व सेवा क्षेत्रातील संधी व आव्हाने प्रा. डॉ. प्रतिभा काळमेघ	168
49	फुलशेती , पर्यावरण आणि भारताची अर्थव्यवस्था डॉ.ज्योती पुंजाराम महाजन	172
50	जी.एस.टी. एवं भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा.डॉ जी.जी. भारती	175
51	आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भारताची लक्षणीय कामगिरी प्रा. डॉ. दिलीप का. खुपसे	180
52	ई-कॉमर्स मधील नवीन ट्रेंड्स प्रा. डॉ. अमोल राऊत	183
53	आधुनिक जीवनात मानवी आरोग्याकरीता योगाचे महत्व प्रा.डॉ. बी. एम. सावरकर	188
54	नविन कृषी कायदा प्रा. डॉ. रूपेश एम. कुऱ्हेकर	191
55	लोकशाही आणि मतदानाचा हक्क प्रा. एस. आर. सामृतवार	195
56	आधुनिक भारताच्या निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रो. ज्योती आर. खोब्रागडे	198
57	ऑनलाईन खरेदीवरील वाढत्या विश्वासाचा व ग्राहक वर्तणुकीचा - एक चिकित्सक अभ्यास. श्री. दिनेश शंकरराव साटोणे	201

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 351 (CCCLI) A

ISSN : 2278-9308

May, 2022

जी.एस.टी. एवं भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा.डॉ जी.जी. भारती

(सहा. प्राध्यापक- अर्थशास्त्र विभाग) श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महा, अमरावती

Email:- ggbharati६७@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारत में स्वतंत्रता के बाद करों में जो सुधार तथा बदलाव किए गए। उनमें सबसे अहम तथा प्रभावकारी कर के रूपमें वस्तु एवं सेवा कर को माना गया, इस अप्रत्यक्ष करकें नई प्रणाली की शुरुआत 1 जुलाई 2017 से की गई। ऐतिहासिक आर्थिक सुधारोंके चलते जी.एस.टी. का फैसला, शासनकाल राजस्व के प्रति बडा अनुकूलतम माना गया। जिसके लिए केंद्र शासन को2014 में 122 वी घटना सुधार विधेयक प्रस्तुत करना पड़ा। जिस विधेयक को 6 मई 2015 को लोकसभा तथा 3 अगस्त 2016 को राज्यसभा में बहुमत से अनुमति मिली। साथ ही देश के 20 राज्यों ने इस विधेयक को मंजूरी दी। अंतिमत: 8सितम्बर2016 को महामहिम राष्ट्रपति प्रणव मुखर्जी ने इस विधेयक पर मुहर लगा दी। इस प्रकार पूरे देश के लिए अप्रत्यक्ष कर प्रणाली की रचना जी.एस.टी. मे परिवर्तीत हो गई।

प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष कर सरकार के आय का एक प्रमुख स्त्रोत है। क्योंकि अन्य कई स्त्रोत के मुकाबले प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष करों के रूपमें मिलने वाली आय सरकार के लिए कई गुना आसान, सरल तथा लाभकारी होती है। जी.एस.टी. के शुरू से लेकर आज तक जी.एस.टी. के करदरो में काफी चढ-उतार देखने को मिला, इसके बावजूद सरकार के आय में कायम बढ़ोतरी हुई जिसके चलते जी.एस.टी. को सरकार की पैसा देने वाली मशीन माना गया। इस कर प्रणाली की एक विशेषता ऐसी भी है, जिसमें (व्यापक प्रभाव) सोपानन प्रभाव नहीं होता, यानी करो पर कर न लगकर केवल विभिन्न स्तर पर होने वाले मूल्यवृद्धिपर कर लगाया जाता है।

विश्व में जी.एस.टी. कर प्रणाली का सर्वप्रथम स्वीकार फ्रांस में 1954सेकिया गया। आज विश्व के कई देश इस कर प्रणाली का स्वीकार कर चुके हैं। जिसकी एक विशेषता है।'एक राष्ट्र, एक बाजार, एक कर.'

भारतीयकरपद्धति :-

कर किसी भी देश में सरकारी आय का मुख्य स्त्रोत होता है। अर्थव्यवस्था में सामाजिक न्याय एवं आय विषमता कम करने हेतु कर एक शासन का प्रमुख साधन है। सरकारको कर रूप में मिली रक्कम शुद्ध आय होता है। क्योंकि सरकार को इस रक्कम के बदले ब्याज का भुगतान करने की आवश्यकता नहीं होती। अर्थव्यवस्था में बचतवृद्धि और अनावश्यक निवेश कम करणे हेतु करो का उपयोग होता है।

पहले भारतीय कर पद्धति असंगठित, अनियंत्रित एवं अनियोजीत थी। स्वतंत्रता के पश्चात कर पद्धति का गहराई से अध्ययन करके उनमें समता, उत्पादकता एवं मितव्ययत्ताके दृष्टिसे कई बदलाव किए गए। जिससे कारण कर के क्लिष्ट तथा संदिग्ध प्रक्रियासे सरकार को बड़ी राहत मिली। साथही आय में इजाफा हुआ।पहले की कर प्रणाली में करो के ऊपर कर लगता था। जो जी.एस.टी. कर प्रणाली में नहीं होगा। सिर्फ वस्तुओ और सेवाओके मूल्यवृद्धिपर ही कर लगेगा, याने व्यापक प्रभाव (कैस्केडिंग इफेक्ट) से मुक्त होगा।

भारत में करो के मुख्य रूपसे दो प्रकार पाए जाते हैं। अ) प्रत्यक्ष कर ब) अप्रत्यक्ष कर।

अ)प्रत्यक्ष कर :- यह कर शासनद्वारा प्रत्यक्ष कर धारक पर लगाया जाया जाता है और कर धारक स्वयं शासन के पास जमा करता है। उसे प्रत्यक्ष कर कहते हैं।

→

याने कर प्रणाली कर धारकशासन,उदा. :- आयकर,कंपनीकर

ब)अप्रत्यक्ष कर :-जिस कर को शासनद्वारा वस्तु एवं सेवाओंपर लगाया जाता है।(उदा :- उत्पादक, व्यापारी) किंतु यह उत्पादक एवं व्यापारी इन करों की वसूली उपभोक्ताओसे करते है। अर्थात जिस कर की रक्कम उपभोक्ता स्वयं शासन को नहीं देती बल्कि उत्पादक एवं व्यापारी द्वारा शासन के पास जमा कराई जाती है। उसे अप्रत्यक्ष कर कहते हैं।

उपभोक्ता→ उत्पादक, व्यापारी, विक्रेते एवं सेवाआपुर्ती कर्ते → शासन

अप्रत्यक्षकरकाअंमल :-

कानूनि तौर पर केवल शासन ही करो का अंमल कर सकता है।ऐसी स्पष्ट तरतुद भारतीय राज्यघटना के अनुच्छेद कलम 265 में है।

भारत में अप्रत्यक्ष कर के अमल का अधिकार 3 सत्ता संस्थान को दिया गया है।

1) केन्द्र सरकार :- सीमाशुल्क, उत्पादशुल्क,(बगैरमद्य) सेवाकर, केन्द्रीय विक्रीकर

2) राज्य सरकार :- मद्यउत्पादन शुल्क,VAT/विक्रीकर, खरीदारीकर, मनोरंजन कर, प्रवेशकर

3) स्थानीय स्वशासी निकाय:- स्थानीयस्वशासी निकायकर (LBT) चुंगीकर

G.S.T प्रणालीकी आवश्यकता :-

इस कर प्रणाली की आवश्यकता के दो कारण है।

अ) पिछली अप्रत्यक्ष कर प्रणाली में स्थित दोषों को दूर करना।

ब)जी.एस.टी. कर प्रणाली के लाभ उठाना।

पिछले अप्रत्यक्ष कर प्रणाली के दोष निम्न प्रकार है।

1) पिछली अप्रत्यक्ष कर प्रणाली में (व्यापक प्रभाव) करो पर कर लगाता था। जिस कारण वस्तु एवं सेवामहंगी होती थी।

2) वस्तु एवं सेवा उत्पादक से उपभोक्ता तक जाते समय विभिन्न स्तर पर केंद्र एवं राज्य द्वारा कर लगाया जाता था।(Taxable event)जिस वजह से कर का अंमल अत्याधिक क्लिष्ट होता था।

3) पिछली कर पद्धति में वस्तुओं पर उत्पाद एवं व्हॅटयें दोनों प्रमुख कर लगाये जाते थे। याने दोबारा कर लगाता था।उदा :- सॉफ्टवेयर पर व्हॅटतथा सेवा कर लगता था।

4) पिछले अप्रत्यक्ष कर की संख्या काफी ज्यादा थी।तथा हर कर के लिए स्वतंत्र शासकीय यंत्रना होणे के कारण, देश के उद्योजक, व्यापारी, एवं सेवा पुरवठादार को अपना कर भरणा एवं परतावा करणे हेतु इन सभी यंत्रणा के साथ स्वतंत्र व्यवहार करना पड़ता था। उदा :- एक उद्यमी को उत्पादन शुल्क,व्हॅट, केंद्रीय विक्रीकर के लिए सालाना सौबार शासकीय यंत्रणा के साथ अपना लेनदेन व्यवहार करना पडता था।

इन सभी क्लिष्टता तथा झंझट से मुक्ती पाने के लिये करधारक तथा शासन की कम लागत पर अधिक एवं आसान महसूल वसूली हेतु जी.एस.टी. अधिक लाभकारी है।जिससे सरकारी आयबढेगी और सरकार कल्याणकारी योजनाओ अधिक खर्चा कर पायेगी।

जी.एस.टी. कीविशेषताए :-

1) यह कर प्रणाली लागू होणे से, देश में अप्रत्यक्ष कर व्यवहार में ज्यादा सुलभता, गतिक्षमता एवं पारदर्शिताके लिए सहाय्यक।

2) पूरे देश के लिए एक ही अप्रत्यक्ष कर होणे के कारण देश में एकात्मबाजार व्यवस्था को सहाय्यक।

3) देश में वस्तू एवं सेवापर अलग अलग कर ना लगाकर दोनों के लिए एकही जि.एस.टी.कर लगेगा।

4) वस्तु एवं सेवाओं के आपूर्ति प्रक्रिया समय विभिन्न स्तरपर होने वाले मूल्यवृद्धि पर(Additional Value) जि.एस.टी.कर लगाया जाएगा।

5) आपूर्ति चेन के अंतिम टप्पे में उपभोक्ता को यह कर भरना होगा।

6) सरकारी महसूल एवं उत्पादवृद्धि को बढ़ावा देने वाला कर।

जी.एस.टी. प्रणालीके अर्थव्यवस्थाको होनेवाले लाभ:-

अ) औद्योगिक लाभ

1) जी.एस.टी. के लिए राष्ट्रीय स्तर पर एवं एकात्मता के साथ में सूचना प्रौद्योगिकी(IT) यंत्रणा निर्माण की गई। जिससे करधारक अपना पंजीयन, परतावा,देयक, इत्यादी सुविधाओं को आसानी से ऑनलाइन करके अपणे समय की बचत एवं पारदर्शिता बढ़ेगी।

2) जि.एस.टी.प्रणाली राष्ट्रव्यापी होने से उद्यमी को अनुकूल पर्यावरण होगा,पिछली कर प्रणाली, विभिन्न राज्यों में भिन्न भिन्न प्रकार की होती थी। जिससे अनेक उद्योगोकोसमस्या पैदा होती थी। ओ जी.एस.टी. से दूर होगी।

3) जी.एस.टी. से Cascading Effect (व्यापक प्रभाव) दूर होकर सुलभकर प्रणाली अस्तित्व में रहेगी।

4) जि.एस.टीप्रणाली (IT) आधारित होने से व्यवहार पर होने वाली लागत कम होकर उद्योग, व्यापार क्षेत्र मे स्पर्धा बढ़ेगी।

5) केंन्द्र एवं राज्य सरकार के अप्रत्यक्षकर जी.एस.टी. में सम्मिलित होने से देशीय वस्तु एवं सेवा उत्पादको को केन्द्रीय विक्री करोसे छुट मिलेगी । जिससे उनकी उत्पाद लागत कमहोने से जागतीक स्पर्धाओं में वस्तु एवं सेवा आपूर्ति कर्ता को लाभ होगा।

ब) केंद्र एवं राज्यों को मिलने वाले लाभ :-

1) विभिन्न अप्रत्यक्ष करों को एक ही जी.एस.टी. करो में सम्मिलित करने से जी.एस.टी. का अंमल करना दोनों सरकार को सुलभ होगा। साथही समय की बचत होगी।

2) सूचना प्रौद्योगिकी कर प्रणाली से कर का अंमल, वसुली एवं कर लिकेज को प्रतिबंध होगा जिससे कर व्यवहार में पारदर्शिता रहेगी।

3) इस प्रणाली से सरकार की कर वसुली की लागत घटेगी और महसूलमें वृद्धि होगी।

क) उपभोक्ता लाभ:-

1) एकीकृत जी.एस.टी. प्रणाली से उपभोक्ता को छुपे हुए करो से मुक्ति मिलेगी और बड़े पैमाने पर केंद्र एवं राज्य के अप्रत्यक्ष कर सें होने वाली हानि कम होगी।

2) कर चोरी प्रतिबंध और कुशल कर व्यवस्था से उपभोक्ता पर का करबोझा कम करने मेंजी.एस.टी. सहाय्यक होगी।

3) करदर कटौती से ग्राहक एवं उत्पादक को लाभ होगा।

सारांशमें - उपभोक्ता, उत्पादक एवं सरकार अर्थात अर्थव्यवस्था के लिए जी.एस.टी. प्रणाली लाभकारी है।

जी.एस.टी. की प्रमुख अवधारणा :-

1) केंद्रीय वस्तू एवं सेवा कर (Central Goods and Service Tax - CGST)जिस कर का अंमल केंद्र द्वारा किया जाएगा, सभी वस्तु एवं सेवाओं पर यह कर लगाया जाता है।

2) राज्य वस्तु एवं सेवा कर (State Goods & Service Tax - SGST)इस कर का अमल राज्य सरकार द्वारा किया जाता है।

3) एकीकृत वस्तू व सेवा कर (Integrated Goods & services Tax- IGST)दो राज्यों के बीच होनेवाली वस्तु एवं सेवाओं के व्यापार पर केंद्र द्वारा यह कर लगाया जाता है।

4) तटस्थ महसुल दर (Revenue Neutral Rate – RNR)यह इस प्रकार का दर है की जो सरकारी राजस्व में घट होणे से रोखता है। यानी RNR इस प्रकार निर्धारित किया जाता है, कि सरकार को अपेक्षित महसूल (राजस्व) मिल सके.

भारत में जी.एस.टी दर :-

भारत में जी.एस.टी. दर को देखा जाए तो विभिन्न वस्तुओं और सेवाओं के लिए पाँच प्रकार मेंविभाजित किया गया है। जिसमें 0% जी.एस.टी. जो अत्यावश्यक वस्तु एवं सेवाओपर, नहीं के बराबर है। विशेषरुप से 5%,12%, 18% और 28% इस प्रकार प्रमुख चार भागों में बांटा गया है।

1) 5 प्रतिशत जी.एस.टी. में आने वाली वस्तु एवं सेवाएं।

वस्तुयें :- डब्बा बंद खाना एवं पनीर, कॉफी, चाय, मसाले, दवाइयां

सेवायें :- ट्रांसपोर्ट सेवा एवं छोटे रेस्टोरेंट

2) 12 प्रतिशत जी.एस.टी. में आने वाले वस्तु एवं सेवाएं।

वस्तुयें :- आयुर्वेदिक दवाइयॉं,डबाबंद मेवा, सिलाई मशीन, मोबाइल फोनइत्यादी.

सेवायें :- हॉटिल्स, खाद, एस क्लास एयरटिकट इत्यादि

3) 18 प्रतिशत जी.एस.टी. में आने वाली वस्तुएं एवं सेवाएं।

वस्तुयें :-कॅमेरा, स्पीकर, पेस्ट्रीज, केक, मिनरल वाटर, आइसक्रीम, नोटबुक इत्यादि।

सेवायें :- एसी हॉटिल्स, टेलीकॉम सेवा, आयटी सेवायें,ब्रँडेड कपडे इत्यादि

4) 28 प्रतिशत जी.एस.टी. में आने वाली वस्तुएं एवं सेवाएं।

वस्तुयें :- चॉकलेट, पान मसाला, वाटर हीटर,वॅक्युम क्लिनर, वाशिंग मशीन, ऑटोमोबाइल इत्यादि

सेवायें:- 5 स्टार हॉटिल्स, सिनेमा इत्यादि.

जी.एस.टी. के दायरे के बाहर वाली वस्तु एवं सेवायें।

वस्तुयें :-पेट्रोल, रसोई गॅस, डीजल इत्यादि।

सेवायें :- शिक्षण, आरोग्य सेवायें इत्यादि भारत में जी.एस.टी. दरों में कई बार सुधार किए गए हैं। यह बात यहां ध्यान में रखनी होगी।

जी.एस.टी. का मूल्यांकन :-

देश की सबसे बड़ी कर सुधारना यानी जी.एस.टी. जिसका विधेयक संसद में पिछले 1 दशक से प्रलंबित था। केंद्र एवं राज्य के महसुल स्त्रोत की संपूर्ण रूपरेषा में बदलाव करने वाली कर प्रणाली के बारे में कई राज्योंने दक्षता ली थी। कॉंग्रेस काल में जिस विधेयक कोभा.ज.पा. ने विरोध दर्शाया था, लेकिन जिस दिन भाजपा सरकारसत्ता में आई इस विधेयक को अपने एजेंडे में मुख्य स्थान दिया एवं सफल भी हुई। तत्कालीन स्थिति में जी.एस.टी. का अंमल एक बड़ा आव्हान था, जिसके लिए आयटी यंत्रणा, प्रशिक्षित अधिकारी. एवं कर्मचारी वर्ग, साथही जनता का समर्थन, यहDestination Based कर होनेके कारण तमिलनाडु जैसे उत्पादक राज्योंने विरोध किया। जिसमें महाराष्ट्र एवं गुजरातभी आते हैं। क्योंकि इनके महसुल में घटआने की आशंका थी। जिसके लिए केंद्र द्वारा इन राज्यों को5 साल के लिए नुकसान भरपाई की तरतूद के लिए मान्यता दी गई।

जी.एस.टी. के बारे में सबसे बड़ी दिक्कत करो के दरो कि थी। यह अप्रत्यक्ष कर होने के कारण करदर बढ़णेसे महंगाई को बढ़ावा मिलता है। और करदर कम किये तो सरकारी राजस्व घटता है। जिसके कारण राजकोषीयव्यवस्था में गड़बड़ होती है। इसके लिए महंगाई नियंत्रण के साथ राज्यस्व में संतुलन रखना जरूरी है।

राज्यसभा में चर्चा के दौरान पूर्व वित्तमंत्री पी. चिदंबरम ने जी.एस.टी. का दर कम रखने का आव्हान किया, क्योंकि अप्रत्यक्ष करों कें दर बढ़ाने से आमजनता पर बोझा बढ़ता है। इस प्रणाली से ज्यादातर हाणी मुंबई जैसे महानगरो कि है।क्योंकि मुंबई का बजट कई राज्यों के बजट से बड़ा है। और मुंबई का मुख्य आर्थिक स्त्रोत जकात है, जो रद्द होगा। इस प्रकार आव्हानो केदेखजी.एस.टी. प्रणाली का अंमल आसान नहीं लेकिनजी.एस.टी. में सुधार देश के अर्थव्यवस्था के लिए अहम हैं। एक राष्ट्र,एक कर, एक बाजार का हेतु सफल करणे के लिये जी.एस.टी. एकमेव पर्याय है। अप्रत्यक्ष कर प्रणाली जलद, पारदर्शी, एवं कार्यक्षम बनाने हेतु जी.एस.टी.एकमात्र पर्याय है। किंतु जी.एस.टी. का अंतिम भार उपभोक्ता पर ही पड़ता है। याने सामान्य तौर पर आम जनता को लगभग 30% तक कर देना पड़ता है। किसी भी देश के लिए अपने संसाधनों और सामाजिक कल्याण गतिविधियों के लिए धन की व्यवस्था करने का स्त्रोत, कर संग्रह के माध्यम से आय राजस्वहै।कर प्रणाली किसी भी विकासशील राष्ट्र की रीढहै। यह प्रणाली स्थानीय सरकार के साथ चर्चा करके केंद्र सरकार द्वारा प्रबंधित की जाती है। जी.एस.टी. राष्ट्रीय स्तर पर वस्तुओ और सेवाओं के निर्माण, बिक्री औरउपभोग पर लगाया गयाएक व्यापक कर है।

जी.एस.टी. के बारे में सरकार का मानना है कि, उपभोक्ताओं के लिए किंमतों में कमी, व्यापक कर आधार,ब्लॅक लेनदेनको प्रतिबंध, वस्तुओं और सेवाओं का मुक्त प्रवाह,कर प्रणाली में पारदर्शिता, वस्तुओं और सेवाओं की लागत प्रतिस्पर्धात्मकता में सुधार जैसे सकारात्मक बदलाव लाए गए हैं। और एक व्यापक व्यापार अनुकूल वातावरण तैयार किया गया है। जिससे जी.डी.पी.-कर अनुपात बढ़ेगा और अर्थव्यवस्था के विकास को बढ़ावा मिलेगा, यह बातें रिपोर्ट के लिए अच्छी थी लेकिन वास्तव में परिणाम स्वरूप अलग रहे। जमीनी कहानी बिल्कुल अलग परिदृश्य कहती है।वास्तव में भारत ने दोहरे जी.एस.टी. को अपनाया, यह पूरी संरचना को फिरसे काफी जटिल बनाता है।

केंद्रों को 28 राज्यों एवं 8 केंद्रशासित प्रदेशों के साथ समन्वय करना पड़ा जिससे दोनों आर्थिक और राजनीतिक मुद्दों को बढ़ावा मिला। जी.एस.टी. लागू होने के बाद दरों के निर्धारण में केन्द्र का प्रभाव बढा और राज्य का महत्व कम हुआ। जो राजस्व आय मिला उसके बंटवारे पर विवाद हुआ था, क्योंकी राजस्व कितटस्थ दर के बारे में कोई आम सहमति नहीं थी। अर्थात राज्यों ने अपणीआय खो दी थी। और धन केन्द्र की ओर निर्देशीत किया गया। साथही जी.एस.टी. पूर्व 15% बढ़ाकरबाद में20% कर दिया। इसके अलावा हवाई यात्रा, होटेल्स, जैसी अधिकांशसेवायें और भी महंगी हो गई। इसमें ज्यादातर सेवाप्रदाताकरो मेंसेअधिकांश कों और अवशोपित नहीं करता था। जिस कारण उपभोक्ता द्वारा अतिरिक्त कर का भुगतान करना पड़ा।अर्थात जो सुधार किए गए ओ सभी वर्ग के लोगों को ध्यान में रखकर नहीं किए गए। परिणाम स्वरूप निम्न और मध्यम वर्ग ज्यादा प्रभावित हुयें।साथ ही छोटे व्यवसाय बर्बाद हो गये। भारत में अधिकांशव्यवसाय असंगठित तरीकेसे चलाये जाते हैं। देश में गरीबी,अशिक्षा,कम्प्यूटर चलाने की समझ की कमी के कारण सरकार द्वारा जी.एस.टी. के लिए आयटी नेटवर्क कार्यान्वयनमें बाधा पैदा करती है और कर वसुलीपर प्रभाव पड़ता है।

जी.एस.टी. एवं आयटी नेटवर्क और कार्यान्वयन से मध्यम और लघु उद्योग के लिए हंगामा और बड़ी संस्था में भ्रम पैदा किया। जिस कारण अधिकांश व्यवसायिको ने अपणा व्यवसाय छोड़ दिया। जी.एस.टी. के अंतर्गत काला पैसा रोकना था, यह बहुत ही काल्पनिक है क्योंकि काला पैसा सिस्टम का एक भाग के रूप में स्थित है। और इसके प्रतिबंध के लिए कही अधिक प्रयास की आवश्यकता है।

जी.एस.टी. का लाभ छोटे व्यवसायीक को भी है।ओ अपने वार्षिक कारोबार के नुसार करो का भुगतान कर सकते हैं, जिसके परिणाम स्वरुप व्यापार मालिकों के लिए कागजी कारवाई में वृद्धि हुई और जटिलताओं से माल की कालाबाजारी अधिक बढी।

जी.एस.टी. के कार्यान्वयन ने बेरोजगारी 3.39% थीवह बढ़कर 6.06% तक बढ़ी है और बढतीही जा रही है।

सारांशमें:-

सामान्य तौर पर जी.एस.टी. से उत्पादक तथा उपभोक्ता को कम लाभ हो रहा है किंतु सरकार का राजस्व दिन-ब-दिन बढ़ता जा रहा है। यह फायदेकी बात हम नजरअंदाज नहीं कर सकते।

जी.एस.टी.से सरकार को मिलने वाली आय का उपयोग अगर सही ढंग से किया जाए (निवेश-रोजगार, पायाभूत सुविधा, उद्योग, कल्याणकारी जैसे योजनाओं पर इत्यादि) तो अर्थव्यवस्था को काफी लाभ होगा साथ में समाज का हीत साध्य होगा।

संदर्भ सूची :-

1) ज.फा.पाटील, सार्वजनिक अर्थकारण(2011) फडके प्रकाशन कोल्हापुर
2) देव/झामरे,राजस्व(1988)पिंपळपूर □ड कं. पब्लीशर्स, नागपुर
3) Ruddra Dutt & Sundaram,India Economy, (2021) S. Chand Publication, New Delhi.
4) RomaChatterjee,India(२०२२),publicationministryofinformationandbroadcastingGovtofIndia

Website:-

1) https://cbic-gst.gov.in
2) htpps://caknowledg.com>gst.rate.
3) htpps://cggkquiz.in>gst-tax.

Impact Factor-7.675 (SJIF) **ISSN-2278-9308**

B.Aadhar

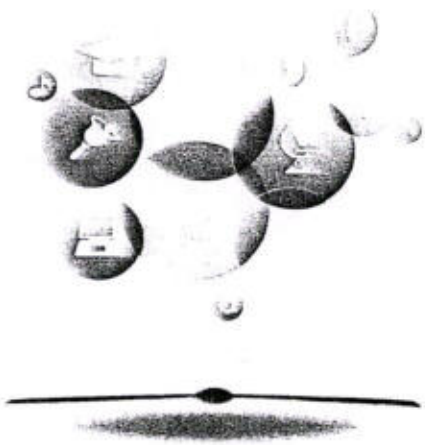
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2021

ISSUE No- (CCXCIV)294

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2021

ISSUE No- 294 (CCXCIV)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Pandit Sundarlal And China: A Critical Observation — **Dr. Anirban Ghosh**	1
2	Training Needs Assessment of Rural Women in Home Science For Income Generation — **Dr.Chhaya Narendra Vidhale**	6
3	Intellectual Property Rights- A Boon To Indian Companies — **Dr. Rekha Milind Gulhane**	10
4	A Review of Attitude of Director of Physical Education Professionals towards Professional Development — **Dr. Shivraj Ramchandra Gaikwad**	14
5	Flourishing The Commonwealth Literature on The Caribbean Islands — **Prof. Dr. Vinodkumar P. Chaudhari**	18
6	Reviving Sports Post Corona Pandemic — **Dr. Shirish Vinayakrao Topare**	22
7	The Scarlet Letter – A Romance More Than a Novel — **Dr.Laxman Gajanan Kolte**	25
8	Benefits of Yoga for Marathon Runner's Physical and Mental Health — **Mr. Pramod Chavan / Dr. Bhaskar Mane**	28
9	A Study on Issues and Concern of Teacher Educator of B.Ed. Colleges in Implementing Credit Based Assessment System **Mrs. Deepa Sankhe**	32
10	Role of Artificial Intelligence in Education **Prof.Ganesh Vishnu Burte**	38
11	Impact on Pre-marriage counseling of College Girls — **Dr. Shamli J. Dighade**	41
12	Human Resource Development, Customer Services And Marketing Strategies — **Dr. Rekha Milind Gulhane**	46
13	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या चरित्र वाङ्मयातून निदर्शनास येणारा संघर्ष आणि स्वातंत्र्य आंदोलनातील सहभाग डॉ. पंकज शं. वानखेडे	50
14	बीड तालुक्यातील महसूल मंडळ निहाय कापूस पिकाखालील भूमी उपयोजनावर हवामान बदलांचा प्रभाव : एक अभ्यास प्रा.चव्हाण अे.डी.	56
15	डॉ. आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षणात योगदान डॉ. कमल रविंद्र पोटदुखे	61
16	यादव कालखंड ते ब्रिटीश कालखंडातील :यवतमाळ जिल्ह्यातील लोकांचा आहार व खाद्यपदार्थ प्रा. ज्ञानेश्वर दामोधर वारंगे	65
17	वस्त्र धुलाई कला : एक परिचय प्रा.सौ.सुषमा सु. जाजु	69
18	Role of small scale industries in the Indian economy - 2019 to 2021 — **Dr. Rajesh Ulhasrao Burange**	73

19	Consequences And Awareness Of Drug Use Among Shooters In Maharashtra **Mr.Bhosale Balkrishn Dnyanoba /Dr. Bhaskar Mane**	77
20	Educatione And Exclusion Of Dalits In Post Independence Period **Dr. Anitha. Manne**	82
21	Women Empowerment and the Constitutional provision in India **Dr .Manish P. Mude**	85
22	The Change Detection: A Study of Aquifer Evaluation **Dr. Sachin J. Gharde**	90
23	The Corona-virus Crisis and International Trade **Dr. Surajkumar S. Prasad**	99
24	Frustration among Male and Female Adolescents. **Ms. Rohini Meshram**	103
25	An Analytical Approach to 1935 ACT In Constitution **Sudhi Gandhi / Dr. Neelam Sharma**	107
26	A Study Of The Impact Of Digital Marketing In Sustaibale Development Of India **Mrs. Prof. Pratibha Dattatrya Pudale**	113
27	रवी राजमाने यांच्या "वाळवाण" या कादंबरीतील व "हिरव स्वप्न" या कथा संग्रहातील आधुनिक समाज चित्रण प्रा.मोहन बाबुराव चव्हाण	117
28	सिंचाई सुविधाओं का विकास एवं नियोजन जिला भिण्ड (म०प्र०) : एक भौगोलिक विश्लेषण डॉ० आर वी एस सिसौदिया	123
29	भारत के कृषि विकास में भारतरत्न डॉ.बी.आर.अम्बेडकरजी का योगदान प्रा.डॉ. ए.बी.पटले	128
30	धूमिल की कविता:आम आदमी का हलफनामा प्रा.डॉ.प्रकाश सदाशिव सूर्यवंशी	132
31	भारतीय संसदेतील महिला सहभागाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा.डॉ. माधव.शं. वाघमारे**	138
32	एकट्या पालकत्वाचा किशोरावस्थेतील बालकांच्या वर्तनावर होणारा परिणाम प्रा.डॉ.पुनम देशमुख (चौधरी)	142
33	महाराष्ट्रातील क्रीडा संघटना, उपक्रम व क्रीडा स्पर्धा आयोजनात महिलांच्या सहभागीतेचे व स्थानाचे अध्ययन. प्रा. रुपाली अ. इंगोले (टोने)/ डॉ. विजयराव वैद्य	146
34	उपक्रमांतून आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या स्व संकल्पना विकासाला दिशा **श्रीमती.कामिनी रामदास पवार /डॉ.श्री.संजय शालकराव शिंदे**	154
35	संगीत सम्राट तानसेनचे भारतीय संगीतातील योगदान डॉ. प्रज्ञा मेश्राम	158
36	कोव्हिड–१९ महामारीचे भारतीय समाज व अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम **Dr. Nirmala M.Talape**	165
37	नागपूर शहरातील शिक्षण महाविद्यालयातील संस्कृत अध्यापन पद्धती असणाऱ्या विद्यार्थी आणि विद्यार्थीनींच्या अध्यापन अभिरूचींचा तुलनात्मक अभ्यास डॉ. शिरीन शेख	172

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 294 (CCXCIV) | June 2021

Role of small scale industries in the Indian economy - 2019 to 2021

Dr. Rajesh Ulhasrao Burange
M.A. Economics, M.Com, M.phil, PhD.
Assistant Professor, Department of Economics. Shri. Shivaji Arts and Commerce College, Amravati.
Email Id-drrajeshburange21@gmail.com

Introduction:-

Small Scale Industries(SSI) are those industries in which manufacturing providing services, productions are done on a small scale or micro scale. For example these are the idea of small scale industriesNapkins, tissue, chocolates, toothpicks, water bottles, small toys, paper pens, small scale industries play on important role in social and economic development of India. These industries do a one time investment in machinery plants and industries which could be on an ownership basis, higher purchase or lease basis. But it does not exceed Rs. 1 core. Let us discuss in detail about it.

Essentially small scale industries comprise of small enterprises who manufacture goods or services with the help of relatively smaller machines and a few workers and employees. Basically the enterprise must fall under the guideline set by the government of India. At the time being such limits are as follows,

- **For manufacturing units for goods :-** Investment in plant and machinery must be between 25 lacks and 5 crore.
- **For service providers :-** Investment in machinery must be between 10 lack and 2 crore.

In developing countries like India these small scale Industries are the lifeline of the economy. These are generally labour intensive industries, so they create much employment they also help with per capita income and resource utilization in the economy from a financial and social point of view.

- **Characteristics of small scale Industries:-**

1. **Ownership :-** Such units are generally under single ownership. So it is a scaleproprietorship.
2. **Management :-** Both the management and the control generally is with the owner , So the owner is actively involved with the daily running of the business.
3. **Limited Reach :-** Small scale industries have a restricted area of operations. So they meet local and regional demand.
4. **Labour Industries :-** These units are more adaptable to their changing business environment. So in case of sudden changes or unexpected developments they are keep carrying on. Large industries do not have this advantages.
5. **Flexibility :-** These units are more adoptable to their changing business environment. So in case of sudden changes or unexpected developments they are flexible enough to adopt and keep carrying on. Large industries do not have this advantage.
6. **Resources :-** They use local and readily available resources. This also helps the economy with better utilization of natural resources and less wastage.

- **Role of small scale industries in the Indian economy:-**

1. Total population :-

These enterprise account for almost 40% of the total goods and services produced in the Indian economy they are one of the main reasons for the growth and strengthening of the economy.

2. Employment :-

These small scale industries are a major souce of employment in the country. The whole labour force cannot find work in the formal sector of the economy. so these labour intensive industries provide a livelihood to a large portion of workforce.

3.**Contribution to export:-**

Nearly half of the goods (45-55%) of the goods that are exported from India are produced from these small enterprises. About 35% of direct exports and 15% of the indirect export are from the small scale industries .So India's export industry majorly relies on these small industries for there growth and development.

4.**Walfare of the public :-**

Other than economic reasons, these industries are also important for the social growth and development of our country. these industries are usually started by the lower or middle-class public. they have an opportunity to earn wealth and employee other people. it helps with income distribution and contribution to social progress.

5.**Advantage of small scale industry:-**

Many small business can be started at a low cost and an a part-time basis while a person continues a regular job with an employer or provides are for family member in the home. in developing countries, many small business are sole-proprietor operations such as selling products at a market stall or preparing hot food to sell on the street, which provide a small income. in the 2000s, a sma business is also well suited to internet marketing , because , it can easily serve specialized niches , something that would have been more difficult before the internet revolution which began in the late 1990s. internet marketing gives small business the ability to market with smaller budgets.

- **Independence:-**

Independence is another advantage of owning a small business. a small business owner does not have to report to a supervisor or manager. also, many people desire to make their own decisions, take their own risks, and reap the rewards of their efforts small business owners possess the flexibility and freedom to make their own decision within the constraints imposed by economic and other environment factor.

- **Challenges of small business :-**

Small business often face a variety of problems. some of which are related to their size a frequent cause of bankruptcyis under capitalization. This is often a result of poor planning rather the economic conditions. It is a common rule of thumb that the entrepreneur should have excess to a sum of money at least equal to the projected revenue for the first year of business in addition to his or her anticipated expenses for example, if the prospective owner think that he or she will generate 1,00,000in revenues in the first year with 150,000 in start up expenses are often grossly underestimated adding to burden of the business

Another problem for many small business is the capacity for much larger business to influence or sometime determine their chances for success.

- **Bankruptcy:-**

When small business fails the owner many file for bankruptcy. In the most cases this can be handled through a personal bankruptcy filling corporations can file bankruptcy but it is out of business and valuable corporate assets are likely to be repossessed by secured creators there is little advantage to going to the expenses of corporate bankruptcy.

- **Social responsibility :-**

Small business can encounter Several problem related to engaging in corporate social responsibility, due to characteristics inherent in their size owners of small business often participate heavily in the day to day operations of their companies. This result in the lack of time for the owner to coordinate. Socially responsible efforts, such as supporting local charities or not for profit activities.

- **Job quality :-**

While small business employ over half the workforce in the –and have been established as a main driving force behind job creations the quality of the job these business generally employ individuals from the secondary labour marks.

- **Government support:-**

India has about 40 million Micro Small and Medium Enterprises (MSMEs) including registered and unregistered ones MSMEs fall under the categories of both the organized and the unorganized sectors. These MSMEs contribute to about 40% of the total GDP of India, and it remains a critical source of employment. The MSMEs provide solutions to critical issues in the country like poverty unemployment income inequality regional imbalances etc. The government for this purpose has introduce various schemes to sanction loans to MSMEs to boost their economy. The entrepreneurs who run such msmes can borrow many in the form of a loan through any one of the schemes that suit their requirement.

- Some of the most significant kinds of government loan schemes for small business are explained.
- **MSMEs business loan in 59 minutes :-**

MSMEs business loan in 59 minutes is one of the most loan schemes introduced by the government 12 September 2018. The loans sanctioned under this schemes are growth of the country and to the growth of the country and to also encourage their growth in the country.
The rate intrest on loans begins at 8.5 % and the loan amount granted under this scheme can range from 1 lack of 5 lack.

- **MUDRA Loans :-**

The mudra loans are sanctioned by the micro units development and refinance agency organization that has been established by the government of India for providing finance to unit of micro business. The theme behind mudra loan is to 'Fund to unfunded'.

- **Stand up India :-**

Stand up India scheme introduce by schedule castes/ schedule tribes and women. Small Introduced development Bank of India(SIDBI) governs this scheme can range from Rs. 10 lack to 1 crore.

- **National Small Industries Corporation Subsidy:-**

The NSIC is a government enterprise under the msmes, and it is ISO certified. One of its primary function is to aid the growth of s by providing services including finance technology, market and other services across the country.

- **Importance of Small Scale Industries:-**

Every small scale industry plays a big role in the Indian economy. Apart from providing employment to crores of people, it has the added benefit of minimum capital requirements. The government also offers several tax benefits to SSI for this purpose.
The following are some specific roles that SSIs play in the Indian economy.

1.**SSI Increases production :-** India is one of the workds fastest growing economies in the world's fastest growing economy. consequently its production out put is massive. It is pertinent to not thst SSIs contribute almost 40% of India gross industrial value.

This industries produced goods and services worth over Rs. 40 lack for every investment of ru. 10 lack further more the value addition in this output increases by over 10 %.

1. **SSI Increases export :-** Apart from producing more good and services SSIs have been able to export then in large number as well.

Almost half of India's total exports these day come from small scale business. 35% of the total exports account for direct exports by SSIs, while indirect exports amount to 15%.

2. **SSIs Improves Employment Rates :-**

It is important to not directly that small scale Industries employs more people than all industries after agriculture. Almost four person can get full employment if Rs. 10 lacks are invested in fixed assets of small scale sectors for the more SSIs employ people in urban as well as rural sectors.

3. **SSI open new opportunities :-** Small scale industries after several advantages and opportunities for investments.

For example, they receive many tax benefits and rebates from the government the opportunity to earn profits from SSIs are big due to ,any reason.

Firstly,SSIs are less capital incentive. They even receive financial support and funding easily

Secondly producing manpower and row materials is also relatively easier for them. Even the government export polices favour them havily.

4.**SSI advances welfare:-** Apart from providing profitable opportunities small scale Industries play a large role in advancing welfare measure in the Indian economy as well.

A large number of poor and marginalized sections of the population depend on them for their sustenance.

- **Reference :-**

1. Fox. W.R. Murray M.N. (2004).''Do Economics effects justify the use of fiscal incentives?'' southern economic journal.
2. Longenecker Justine G. Carlos W. Moore:- W. Petty, Lestile E. polich (2008). small business management launching and growing entrepreneurial ventures.
3. 'Peavler, Rosemary:- 3 type of business retrieved 31 may 2019.
4. Advantages and disadvantages of companies filling bankruptcy.
5. United states small business administration frequently asked questions. Frequently asked question about small business SBA office of advocacy jan 2011.

- **Website :-**

1. https:/www.topper.com/guides/business-environment/ scales of business/ small scale industries.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/small.business
3. http:/www.lendingkart.com/blog/government.loan.schemes. For.small business.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue:XXV,Vol.IV,Jan.2022 To June 2022 1

1

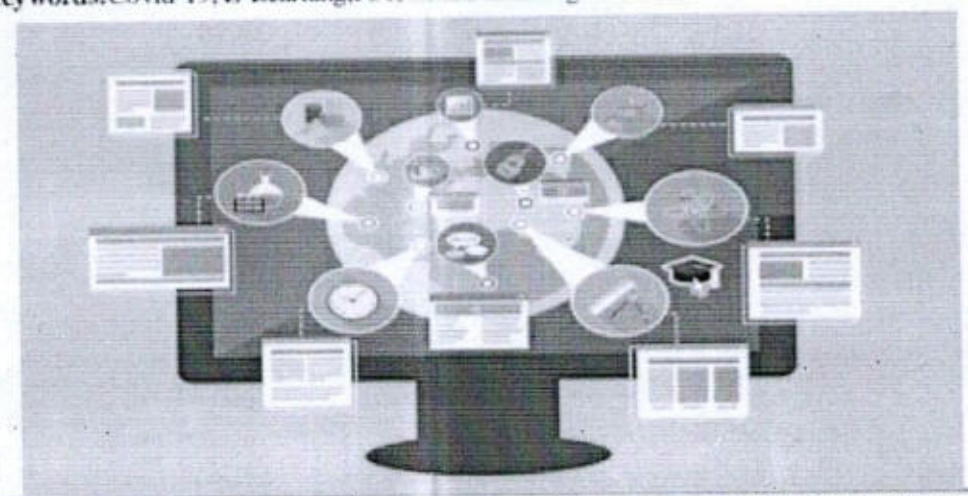
Post covid-19 impact of ICT on the Indian Education System

Manojkumar V. Jagtap
Dept of Commerce & Management
Shri Shivaji Arts & Commerce College
Amravati.

ABSTRACT

Covid-19 has led to the long-term closure of schools around the world. All over the world, millions of children are affected and are not in class. As a result, education has changed dramatically, with the direct growth of e-learning, where teaching is done remotely with digital forums. Even before the Covid-19, there was already a high growth and acquisition of educational technology, with Edtech's global investment and the global online education market expected to reach their highest levels by 2025.Secondary information has been relied upon for this search account. The researcher has collected data from a total of 60 students to prove the assumptions made for the research.The importance of information technology in the era of global highways has become more known in the field of education.Information technology is turning out to be a boon for education today. Education has been achieved in the form of state-of-the-art medium information technology.

Keywords: Covid-19, E-Learning,ICT, Online Learning Software.

Introduction:

Covid-19 has led to the long-term closure of schools around the world. All over the world, millions of children are affected and are not in class. As a result, education has changed dramatically, with the direct growth of e-learning, where teaching is done remotely with digital forums.Even before the Covid-19, there was already a high growth and acquisition of educational technology, with Edtech's global investment and the global online education market expected to reach their highest levels by 2025.

So, what has changed in education?

Ms. Divya Jain, Director & Founder, First Class said, "Well, everything! Everything is now online, and e-learning is now a relatively new phenomenon. Sadly, traditional classroom planning is now over. Good globalization with a wide and solid mobile network and affordable data in almost every part of it has made the transition possible.Most impressive is the adoption of smartphones, which also helped to accelerate the adoption of learning infrastructure.

Technology has transformed the traditional classroom:

During the epidemic, EdTech changed the learning experience in the traditional classroom and changed the way speech was delivered.EdTech forums use new technologies such as AI and Cloud computing, which play a role in personalizing and improving education among students. An important practice of digital learning includes the need for skills development courses with user-generated and selected content; this is necessary for people learning and working remotely.

Online learning Flexible learning:

Online reading can help students pursue personalized learning programs; this combined with manual exercises, real-world exploration, and holistic exploration can be of great benefit to their advancement in learning.Students can make their learning more personal because online learning offers greater control over less infrastructure; enables students to take new lessons and learn almost anywhere and anytime.Online learning provides flexible learning schedules, students are more connected to the teacher in the online learning environment, parent-teacher interaction becomes better and clearer, and online systems allow in-depth summaries to analyze student progress.

Objectives:

1) Learning about the importance of online education during the global pandemic.
2) To study the increasing use of information technology in education during the global pandemic.

Review of Literature:

Sumitra Pokhrel and Roshan Chhetri, A Literature Review on Impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning, The COVID-19 epidemic have caused a great deal of

disruption to education systems in human history, an estimated 1.6 billion students have been affected in more than 200 countries. On more than 94% of the world's student population.

Hypothesis:

H1- The importance of online education is understood by students during the global pandemic.

Research Methodology:

In this research article, the education system collapsed to a great extent due to the pandemic that emerged globally.Primary and secondary information has been collected for the research article and based on that the research article has been written.The researcher has collected data from a total of 60 students to prove the assumptions made for the research.

Discussion:

1) Have you understood the importance of information technology after the global pandemic?

Table No. 1

Sr. No.	Respondents' opinion	Respondents	Percentage
1	Yes	54	90%
2	No	06	10%
Total		60	100%
Source: Primary Data			

The above table and graphshow that the highest number of 90 % of students agreed with the opinions received regarding the importance of information technology after the global pandemic.

2) Did you realize the importance of technology as offline education was closed during the Corona pandemic?

Table No. 2

Sr. No.	Respondents' opinion	Respondents	Percentage
1	Yes	52	86%
2	No	08	14%
Total		60	100%
Source: Primary Data			

The above table and Graphshows that 80 % of the students show their consent as per theopinion received regarding the importance of technology due to the closure of offline education during the Corona pandemic.

3) Is IT becoming important on Indian education after the global pandemic?

Table No. 3

Sr.No.	Respondents' opinion	Respondents	Percentage
1	Yes	52	86%
2	No	08	14%
Total		60	100%
Source: Primary Data			

The above table shows that the highest 86 percent of the votes received in the context of the importance of INFORMATION TECHNOLOGY on Indian education were received after the global pandemic.

Limitations:

1) In these search articles, Primary and secondary information has been supported.
2) The conclusions obtained from these articles are obtained only based on available information.

Conclusion:

According to various opinions taken by the answer respondents, it is proved that the importance of online education has come to the notice of the students during the global pandemic. Out alternative hypothesis is accepted. The importance of online education is understood by students during the global pandemic.In a developing country like India, the education system went into a poor phase of completion during the global pandemic. He worked to accelerate education with the help of information technology. Students understood the importance of information technology during the global pandemic. From the city to the village, the word information technology appears to have been identified in the true sense of the word.Information technology is turning out to be a boon for education today. Education has been achieved in the form of state-of-the-art medium information technology.

Reference:-

1] How the Covid19 pandemic has changed the education system, forever | Education News – India TV (indiatvnews.com)?
2] Post covid importance of ICT on Education System in India - Google Search.
3] Sumitra Pokhrel and Roshan Chhetri, A Literature Review on Impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning, 8(1) 133–141, 2021. DOI: 10.1177/2347631120983481 journals.sagepub.com/home/hef.
4] A Literature Review on Impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning (sagepub.com).
5] Importance of digitization of education in a post COVID scenario - EducationWorld.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

ISSN 2319 – 9202

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

WWW.CASIRJ.COM
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Impact of ICT on Higher Education During Covid -19 Pandemic in India

With special reference to Amravati city

Dr. Manojkumar Vishwasrao Jagtap
Associate Professor
Head of Department of Commerce and Management
Shri Shivaji Arts and Commerce College Amravati

Abstract: In developing countries like India, it made substantial achievements in higher education with the help of information technology during the global pandemic. In a situation where schools and colleges were largely closed due to a complete lockdown, information technology contributed a lot to the continuation of the learning process, as a result of which the importance of information technology came to the notice of the people and students. Today, the revolutionary use of ICT is witnessed in everyday life. The main advantage of ICT is the removal of barriers in classroom teaching. ICT helps to connect more and more people with the educational system in the mode of combined and distance education. E-learning is another mode of education that provides education at zero cost to every individual. ICT provides reliability and maximum efficiency in learning. This research article is related to information technology and from an academic point of view, you can see a lot of use after the corona pandemic. The research paper has been prepared on the basis of primary and secondary information for this research. Secondary information has been collected from national international research articles and primary information from 160 respondents.

Keywords: Colleges, **Covid -19** , Information and Communication Technology, **HEI,** NCERT.

Introduction: In developing countries like India, it made substantial achievements in higher education with the help of information technology during the global pandemic. In a situation where schools and colleges were largely closed due to a complete lockdown, information technology contributed a lot to the continuation of the learning process, as a result of which the importance of information technology came to the notice of the people and students. India has one of the largest populations in the world. Due to the high proportion of the population, education is the main concern of every individual. According to a National Council of Educational Research and Training (NCERT) survey, there are 117,257 high schools and 62,663 high schools in the country (AISES, 2016). In the rural population, there are 26,983 (32.72%) middle schools and higher secondary schools out of 16,533 (45.20%) and in the urban population there are 12,816 (36.84%) middle schools and 13,071 (50.10%) upper secondary schools. The Government of India also provides Educational Career Guidance and Counseling (EVGC) services to all students. It has now been concluded that opening more and more schools will not help ensure quality education for everyone. India is a country of youth where a large majority of people are connected to social media, which presents a trade-off between the information

provider and the recipient. Information and Communication Technology (ICT) plays an important role in bridging the gap between the provider and the recipient of education in every field. Today, the revolutionary use of ICT is witnessed in everyday life. The main advantage of ICT is the removal of barriers in classroom teaching. ICT helps to connect more and more people with the educational system in the mode of combined and distance education. E-learning is another mode of education that provides education at zero cost to every individual. ICT provides reliability and maximum efficiency in learning. In the earlier times, the only source of knowledge is presented by the teachers and the mother, and the transfer of information is done through the interaction between the student and the teacher, which is quite difficult to evaluate. Here in this chapter the author presents a theoretical and practical representation of solving ICT problems in two different ways (i) to find the role of ICT in the education sector, (ii) to increase the growth of interactive learning in India. The role of ICT in teacher-pupil interaction and communication. There are different ways of communication, e.g.

- E-Learning application
- Video Lectures of the mentor
- Visual representation and learning
- The teacher provides e-learning material

With the help of the above technology, the work was done to reach out to the students of higher education during the corona epidemic. From that time onwards, everyone began to realize the importance of information technology.

Impact of ICT

1. ICT has drastically changed how people communicate and work, moreover, it has helped and eased the workload and with the passing of time, it continues to revolutionize all parts of the human experience.
2. ICT is also important in economic growth as it is said that it led to Fourth Industrial Revolution and it helps to grow business monumentally.
3. People refer to this new era as Digital Age because people can face time with others, and digital learning for students made smart learning, people are more socially active on different platforms.
4. Rich and developed countries make the best use of ICT as they enjoy or access more in effective ways.
5. As the data suggests, in 2016 it stated that 75% of people have access to mobile phones globally and internet connection through broadband remains a bit expensive as for the lack of ICT facilities in many countries. The World Bank says out of 7.4 billion people, more than 4 billion do not have access to the internet and 1 billion people only have access to high-speed internet.

Review of literature

Michael Wallengren Lynch, Lena Dominelli & Carin Cuadra (2022) Information CommunicationTechnologyduringCovid-19, SocialWork Education, DOI: 10.1080/02615479.2022.2040977 concluded that The COVID-19 pandemic has resulted in a mass exodus from the classroom to the home-based office at breakneck speed and

highlighted, amongst other things, the digital divide that exists across the world. This research analysed data gathered from an international study that sought educators' views on various issues related to working during COVID-19.

Ramakrishna, Dr. Kalvakunta IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA, ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :6.514(2021); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286 Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:3(7), March:2021 This article highlights on major impacts of Covid-19 on HEIs in India. Some measures taken by HEIs and educational authorities of India to provide seamless educational services during the crisis are discussed. The recent pandemic created an opportunity for change in pedagogical approaches and introduction of virtual education in all levels of education. As we do not know how long the pandemic situation will continue, a gradual move towards the online/virtual education is the demand of the current crisis. UGC and MHRD have lunched many virtual platforms with online depositories, e-books and other online teaching/learning materials. Combination of the traditional technologies (radio, TV, landline phones) with mobile/web technologies to a single platform with all depositories would enhance better accessibility and flexibility to education

Objective:

- Studying the important place of information technology in higher education
- Studying the positive impact of information technology in higher education
- To formulate important conclusions on the basis of primary and secondary information

Hypothesis

- .The positive impact of information technology does not seem to be on higher education.(H_0)
- The positive impact of information technology on higher education seems to be taking place (H_1)

Methodology: This research article is related to information technology and from an academic point of view you can see a lot of use after the corona pandemic. The research paper has been prepared on the basis of primary and secondary information for this research. Secondary information has been collected from national international research articles and primary information from 160 respondents from Amravati city.

Limitation

- The task of compiling the preliminary data for this research article has been done only by a college in Amravati city.
- The conclusion has been formulated on the basis of the information obtained for the research paper

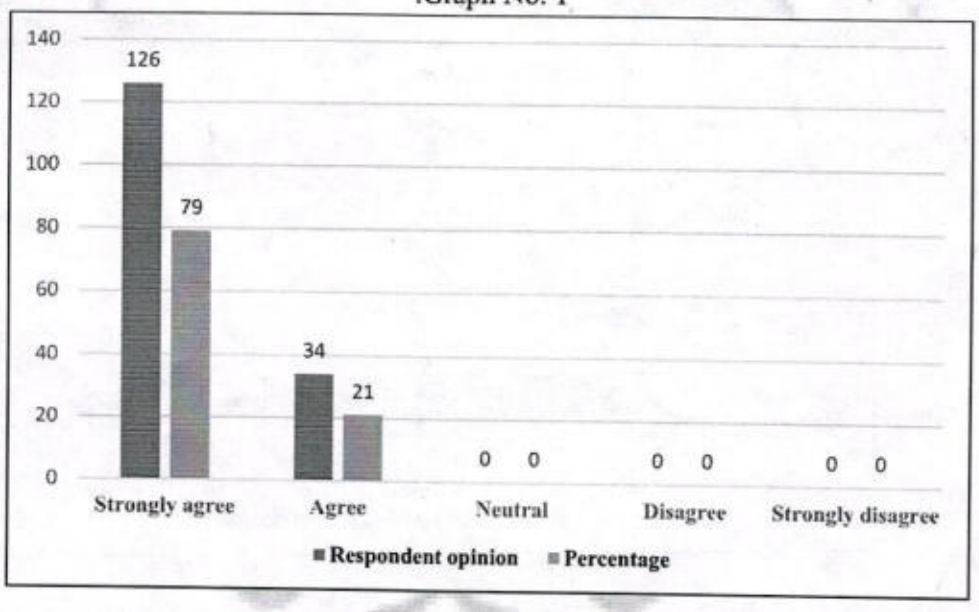
Data Analysis:

1) Was it possible to pursue higher education due to information technology during the corona pandemic?

Table No - 1

Sr. No	Type of respondent opinion	Respondent opinion	Percentage
1	Strongly agree	126	79
2	Agree	34	21
3	Neutral	0	0
4	Disagree	0	0
5	Strongly disagree	0	0
Total		160	100
Source: Primary Data			

.Graph No. 1

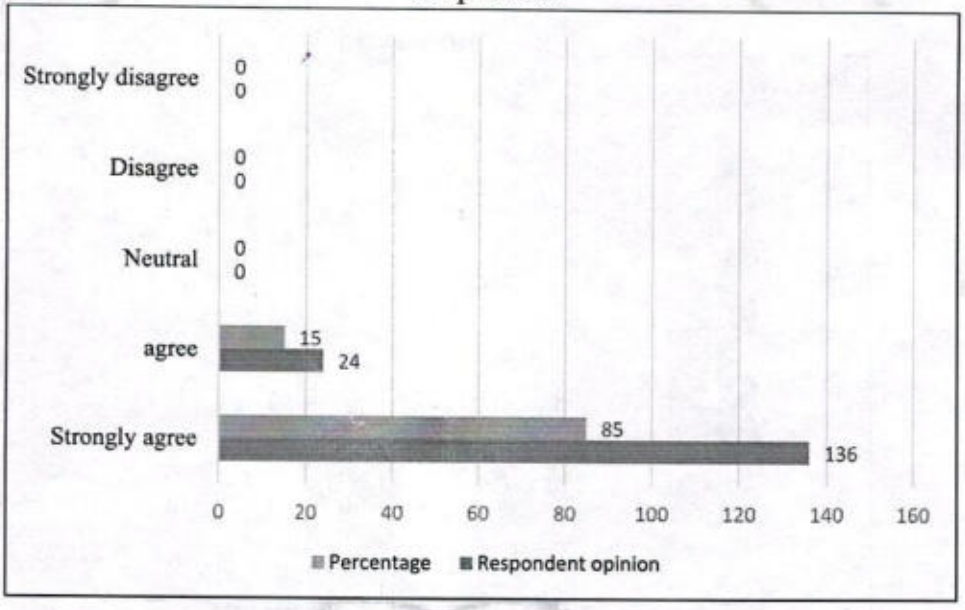
From the above table and graph, it can be seen that 126(79) received the highest number of votes in terms of information technology making it possible to pursue higher education during the corona epidemic, which proves that the impact of information technology making it possible to pursue higher education during the corona epidemic was positively seen on the students.

2) Was traditional education replaced for some time by the modern education system during the Corona epidemic?

Table No - 2

Sr. No	Type of respondent opinion	Respondent opinion	Percentage
1	Strongly agree	136	85
2	agree	24	15
3	Neutral	0	0
4	Disagree	0	0
5	Strongly disagree	0	0
Total		160	100
Source: Primary Data			

Graph No-2

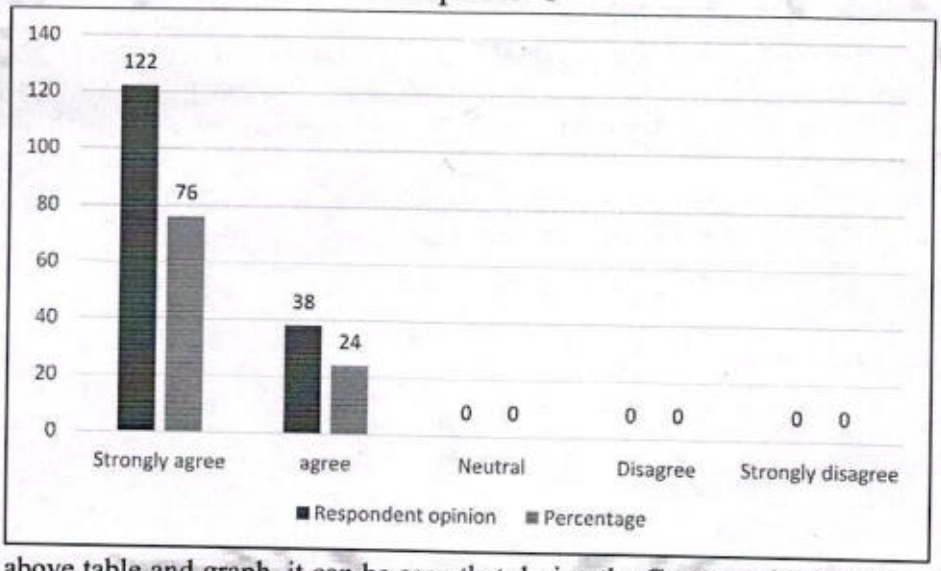
From the above table and graphs, it can be seen that during the Corona epidemic, the views of the respondents were sought regarding the replacement of traditional education in the modern education system for some time, out of which the highest number of those who agreed to this reference were found in 136(85). This proves that information technology is proving to be a boon for higher education during the Corona pandemic

3) Was information technology the only option available for pursuing higher education during the Corona pandemic?

Table No.-3

Sr. No	Type of respondent opinion	Respondent opinion	Percentage
1	Strongly agree	122	76
2	agree	38	24
3	Neutral	0	0
4	Disagree	0	0
5	Strongly disagree	0	0
Total		160	100
Source: Primary Data			

Graph No -3

From the above table and graph, it can be seen that during the Corona epidemic, the opinions of the respondents were received in the context of information technology being the only option available for pursuing higher education, in which the highest number of 122(76) fully agreed with us, which proves that the use of information technology is the only option available, whether it is higher education or commerce.

Justification of Hypothesis : The positive impact of information technology on higher education seems to be taking place **(H_1)** The information received on the basis of primary and secondary information reveals that the positive impact of information technology is seen on higher education, because during the corona epidemic, it was possible to pursue higher education only because of information technology, and the introduction of the modern education system

and the only way to get education during the pandemic is information technology, which proves that information technology has had a positive impact on higher education.

Conclusion: There was a problem with getting an education during the corona pandemic. But you can see that information technology is being used rapidly to overcome this problem. Information technology has been of the greatest help in learning commerce in developing countries like India. The medium of ICT was considered effective for pursuing higher education during the global pandemic and its positive impact is largely visible in the education sector.

References :

1. Impact of Information and Communication Technology in the Indian Education System During COVID-19: Library & Information Science Book Chapter | IGI Global (igi-global.com).
2. Advantages And Disadvantages Of ICT | What is ICT in Education, Types and Impact of ICT, Pros and Cons - CBSE Library
3. Full article: Information Communication Technology during Covid-19 (tandfonline.com)
4. Michael Wallengren Lynch, Lena Dominelli & Carin Cuadra (2022) Information Communication Technology during Covid-19, Social Work Education, DOI: 10.1080/02615479.2022.2040977.
5. Ramakrishna, Dr. Kalvakunta IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA, ISSN:2277-7881; IMPACT FACTOR :6.514(2021); IC VALUE:5.16; ISI VALUE:2.286 IJMER Peer Reviewed and Refereed Journal: VOLUME:10, ISSUE:3(7), March:2021
6. Technology Integration in Higher Education During COVID-19: An Assessment of Online Teaching Competencies Through Technological Pedagogical Content Knowledge Model - PMC (nih.gov)

IRJMSH

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 48312

Impact Factor* : 7.1893

Ref:IRJMSH/2020/A1015027

DOI : HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH

ISSN 2277 – 9809 (0) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT

DR. MANOJKUMAR VISHWASRAO JAGTAP

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

ADVANTAGES & DISADVANTAGES OF ICT IN THE EDUCATION SYSTEM IN INDIA

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol – 11 , Issue – 11 Nov , 2020

www.IRJMSH.com

Editor in Chief

Google scholar | Academia.edu | Cabell's Directories | Computer Science Directory | Crossref | Academic Search | EBSCO HOST Electronic Journals Service | doi

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

ISSN 2277 – 9809 (online)
ISSN 2348 - 9359 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMSH.com
www.isarasolutions.com

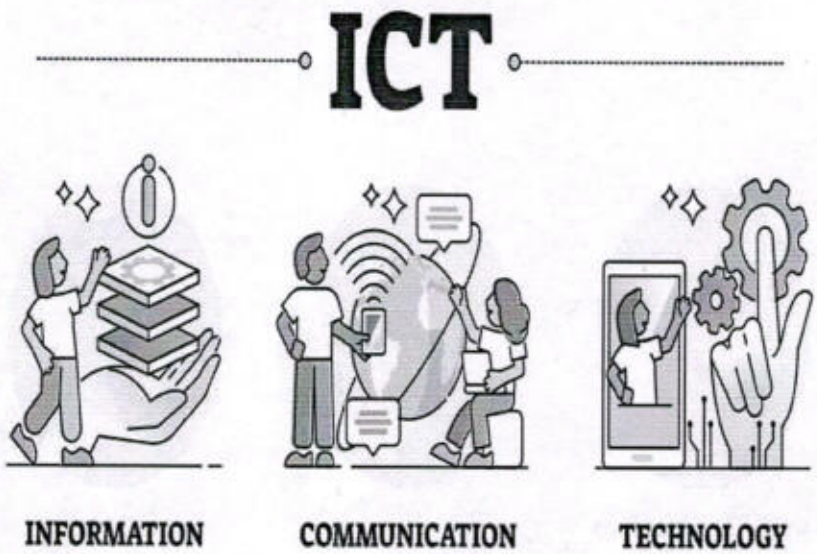
Published by iSaRa Solutions

Advantages & Disadvantages of ICT in the education system in India

Dr. Manojkumar Vishwasrao Jagtap
Associate Professor
Head of Department of Commerce and Management
Shri Shivaji Arts and Commerce College Amravati

Abstract: This research article has been written to understand the advantages and disadvantages of information technology in education. Secondary information has been relied upon while preparing this search. Since the scope of the research title is large, an attempt has been made at the research level to incorporate the important points in it. During the Corona pandemic, everyone in the world made rapid use of information technology while learning. Just as a coin has two sides, information technology has also been shown to have some advantages and some disadvantages.

Keywords: Advantages, Corona Pandemic, Disadvantages, Curriculum, ICT,

Introduction: Today, ICT has progressed to become an integral part of the education system. Educational organizations in countries like Australia, India, Finland, the UK, the USA, South Korea, Nigeria, and others are intensely utilizing the ICT curriculum and development to resolve the communication and technological differences.

Wikipedia presents five different types of ICTs namely, Print, Audio/Video, Radio and TV, Computers, and the Internet to serve the Haddad and Draxler's five levels of its concept in education technology namely, presentation, demonstration, drill, and practice, interaction, and collaboration to add value to teaching and learning, simplify administration procedures and operations while running educational institution such as a school, college or a university; promote the significance of smart classroom, enhance stimulating and engaging multi-grade classroom methods and mainly, abridge the gap between the management and the guardians.

The objective of ICT is to connect the gap between parents, educators, and students by prompting viable, cooperative, and straightforward modes of communication. It likewise gives advanced information exchanging ways for educational institutions such as schools, colleges, and universities to pass on or exchange information. Thus, it plays a very crucial role in education, especially in the administration and management of institutions.

Types of ICT

There are four types of ICT tools:

- **Educational Networking:** Online networking platforms like Facebook and Myspace provides all learners with a social networking space to learn through new technologies or digitally. Example: Elgg, Classroom2.0.
- **Web-Based Learning:** Online applications and services which enable learners to interact and collaborate with others, they can also search for educational content and receive content from others. Example: Wiki, blog, podcasting.
- **Mobile Learning:** Mobile devices or technologies used for educational purposes with a different set of instructions to perform educational activities. Example: Smartphones, PDA.
- **Classroom Equipment:** Stand-alone or free devices traditionally used for classroom facilities where teachers can assign tasks to students and can interact actively. Example: Touch-screen computer, Smartboard.

Impact of ICT

1. ICT has drastically changed how people communicate and work, moreover, it has helped and eased the workload and with the passing of time, it continues to revolutionize all parts of the human experience.
2. ICT is also important in economic growth as it is said that it led to Fourth Industrial Revolution and it helps to grow business monumentally.
3. People refer to this new era as Digital Age because people can face time with others, and digital learning for students made smart learning, people are more socially active on different platforms.
4. Rich and developed countries make the best use of ICT as they enjoy or access more in effective ways.
5. As the data suggests, in 2016 it stated that 75% of people have access to mobile phones globally and internet connection through broadband remains a bit expensive as for the lack

of ICT facilities in many countries. The World Bank says out of 7.4 billion people, more than 4 billion do not have access to the internet and 1 billion people only have access to high-speed internet.

10+ Disadvantages of ICT in Education

Just like any other technology, ICT comes with certain limitations. While most educational specialists empathize with putting aside the few disadvantages, few still argue otherwise and essay the drawbacks of using technology in education.

1. Misleading and misguiding information
2. Risk of cyber attacks and hacks
3. A risk to the traditional book and handwriting methods
4. Implementing computers and the internet for ICT replace the convention education curriculums
5. Managing courses online is difficult
6. Misuse of technology
7. Not accessible everywhere
8. Teachers require experience to handle ICT
9. implementing computers and the internet is expensive
10. Few believe that computers can limit imagination

The 10 benefits/ advantages of ICT in education are enormous.

1. Cost-efficient
2. Paperless: Eliminate the usage of paper. Eco-friendly
3. A better teaching and learning methods
4. Enhanced data and information security
5. Minimize cost and save time
6. Easy student management
7. Automatic solutions to manual paper-based processes and procedures
8. Interactive and collaborative teaching and learning methods
9. Direct classroom teaching
10. Spread awareness of the social impact of technological change in education
11. Web-based LMS tools connect students, educators, scholars and researchers, and education personnel together
12. Enhance E-learning and learning management system (LMS)
13. Independent learning platforms for students
14. Teachers can teach better with images, videos and graphics while delivering lessons
15. Educators can create engaging, interesting, and well-designed classroom activities

Review of literature:

- Jo Shan F, ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications, This review summarizes the relevant research on the use of information and communication technology (ICT) in education. Specifically, it reviews studies that have touched upon the merits of ICT integration in schools, barriers or challenges encountered in the use of ICT,

factors influencing successful ICT integration, in-service and pre-service teachers' attitudes, perceptions, and confidence in using ICT as well as the importance of school culture in the use of ICT.

- Sandhu (2015) in his study titled "Integration of ICT in teacher education focused on these issues and concerns related to the integration of ICT into the teacher education program. A major problem has arisen that teachers are comfortable with innovative technology is one of the main problems their comfort will help integrate ICT into classroom teaching. For this purpose, teacher education should be transformed to prepare teachers for changing scenarios.

Objective:

- Studying the advantages and disadvantages of information technology
- While studying the advantages and disadvantages of information technology, study which countries use it the most.
- To draw important conclusions by framing the facts related to the research.

Hypothesis :

- Just as there are two sides to anything, in information technology, if there are some positives in higher education, then there are some negatives as well.

Methodology: This research article has been written to understand the advantages and disadvantages of information technology in education. Secondary information has been relied upon while preparing this search. Since the scope of the research title is large, an attempt has been made at the research level to incorporate the important points in it. During the Corona pandemic, everyone in the world made rapid use of information technology while learning. Just as a coin has two sides, information technology has also been shown to have some advantages and some disadvantages.

Limitation :

1. This research article is presented on the basis of secondary information.
2. The findings from the research have been prepared by studying only secondary information.

Justification of Hypothesis: Based on the secondary information received, it can be seen that the use of ICT has led to the emergence of concepts like Work from Home, so information technology is becoming a boon for higher education to move from the traditional method to the modern method, whereas if that technology is used incorrectly, then the students are likely to suffer their academic loss while pursuing higher education. Therefore, just as a coin has two sides, information technology also breaks down into advantages and Disadvantages.

Conclusion: The importance of information technology has been of utmost value from the beginning, but the main reason why the help of information technology to higher education in India during the lockdown period did not hamper education was because of the progress made through science and information technology as well as with the help of information technology

in India, it was possible to spread higher education in a big way. Although India is a developing country, information technology has to be called a boon for higher education because it not only gave people the importance of information technology but also introduced a new education system to the new people.

References:

1. What are the advantages of ICT in education? (learning box. Online)
2. What is ICT in Education? Advantage & Disadvantage (edusys.co)
3. Advantages And Disadvantages Of ICT | What is ICT in Education, Types, and Impact of ICT, Pros and Cons - CBSE Library
4. Jo Shan F, ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications, International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT), 2013, Vol. 9, Issue 1, pp. 112-125.
5. N.K. Sandhu, "Integration of ICT in Teacher Education", Transforming Teacher Education in Changing Scenario, Twenty First Century Publications, Patiala. ISBN: 9789380748856.
6. 2020_Vol11_No1_it14.pdf (iitmjanakpuri.com)
7. IJCRT2201019.pdf

International Research Journal of Human Resource and Social Sciences
ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218)
Impact Factor 6.924 Volume 9, Issue 03, March 2022
Website- www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

Importance of ICT in Higher Education in India

Mr. Manojkumar Vishwasrao Jagtap
Associate Professor & Head
Department of Commerce & Management
Shri Shivaji Arts & Commerce College Amravati.

Abstract: New tools include computers, satellites, the Internet, and wireless technologies. It exists in many forms such as audio, video, images, and text. It deals with the latest technology and an arsenal of simple audio-visual media such as slides, radios, cassettes, and films. Today, information and communication technology is the only one, and therefore the category of technologies is further expanded to include computers and related products, e-mail, MMS, and other forms of communication.Currently, we do not need to leave our home or even our room to see any form of ICT in our lives, be it computers, plasma TVs, or mobile phones. We all have them in some part of our life. In modern society, everyone as ICT consumers is fighting for one dream: the dream of living together.After the Corona epidemic, information-technology-based education gained a lot of importance. Due to information technology, the whole world started to feel like a village. In this research article, the article is presented based on secondary information.

Keywords: Audio-visual media, computers,communication technology,**ICT,**

© Associationof Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

Introduction:ICT is an acronym for Information and Communication Technology. As the name suggests, these are tools for information management, as well as for the production, storage, and distribution of information. ICTs are made up of old and new tools. Old instruments include radio, television, telephone. New tools include computers, satellites, the Internet, and wireless technologies. It exists in many forms such as audio, video, images, and text. It deals with the latest technology and an arsenal of simple audio-visual media such as slides, radios, cassettes, and films. Today, information and communication technology is the only one, and therefore the category of technologies is further expanded to include computers and related products, e-mail, MMS, and other forms of communication.

Importance of ICT In Education

Currently, we do not need to leave our home or even our room to see any form of ICT in our lives, be it computers, plasma TVs, or mobile phones. We all have them in some part of our life. In modern society, everyone as ICT consumers is fighting for one dream: the dream of living together.

This makes ICT a lifestyle choice for a large segment of the population. In addition, these lifestyle choices change the way we communicate, increase consumption, and change the way we interact and collect information.

ICTs have permeated and changed many aspects of our lives. The aspect of our life when we live in an environment is dominated by technology consumers (Semenov, 2005). No matter how we perceive their presence, it cannot be denied that it is an important part of our life and is here to stay.

Education and Information Technology

The field of education is an industry of constant technology innovation. With the tools IT provides, teachers and professors can deliver information more dynamically than ever before. Perhaps the biggest advantage of this is being able to reach more students, especially those who can't afford or devote the time to a degree program or those who live too far away from schools or college campuses.

One way IT expands the reach of education is through online classes and degree programs that students can complete remotely. While the University of Phoenix adopted this approach back in 1989, students attending school and obtaining a degree fully online from major universities are still a relatively new phenomenon.

Educators also support the importance and use of IT as a delivery method for their curriculum. 81% of teachers say they see significant value in using digital learning tools in the classroom and online. Additionally, 57% of them believe that IT and the use of digital learning tools help personalize instruction and learning and that these digital learning tools effectively engage students.

Such engagement is improving as newer technology, devices, and software improve. Technology is becoming smarter, allowing for the inclusion of those who might not do well in or can't afford to be in a regular classroom environment, such as students who are on the autism spectrum.

Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) are both becoming mainstream and more accessible, so educators plan to incorporate these technologies into their curriculum. New

technologies like VR and AR have received positive responses from students and educators, with educators saying that students find that they're creatively more stimulated, information is more easily retained, and the coursework is more engaging.

advantages of ICT in education are:

1. Cost Efficient -

ICT helps the school to save money by reducing the training and development costs of the school staff. Training material can be stored, shared, and distributed online which reduces extra expenses. Video materials and video conferencing for training can easily reduce travel costs. ICT is a cost-effective tool to communicate and easy to use platform for teachers and students. It helps in the reduction of educational costs. ICT tools for learning are affordable.

2. Improves communication between teacher and students -

Information and communication technology enhances and supports the delivery of information. ICT helps the teachers to interact with their students in the classroom. Students can easily share their feedback and doubts using ICT.

3. Improves Engagement -

ICT in education improves engagement and knowledge retention. ICT is integrated into their courses which helps the students to remain more engaged in their work. ICT in education boosts engagement resulting in better information retention. Students will be able to retain information more effectively and efficiently.

4. Collaboration -

ICT tool in education allows effective collaboration. This tool connects teachers and students. Teachers can create online collaborative groups to communicate with students and their parents. Teachers can share study materials and lessons through these groups. A collaborative group encourages students to work and learn together to study and explore the subject.

5. Improves productivity in the classroom -

The proper use of ICT in teaching and learning increases educational productivity. ICT strengthens the teaching and learning skills, it increases the productivity of teachers and

students. ICT tool helps the teacher to create a more "learner-centric" learning environment in the classroom. The process of teaching and learning becomes easy using ICT which boosts the creativity and productivity of teachers and students.

6. Better teaching and learning methods -

ICT helps to provide more and better educational content. ICT increases learner motivation and engagement by providing the acquisition of basic skills. ICT tool enhances teacher training and ultimately increases the quality of education. Technology-based teaching and learning in the classroom help students to learn more. Students remain engaged and understand the lesson better using technology. Online teaching helps you save both money and time. Online courses using technology help students to learn concepts fast and easily, it saves money spent on traditional methods.

7. Supports teacher and students -

ICT tools help students and teachers to communicate in a better way which was not possible before. It supports teachers and students to discuss assignments, study material, and doubts in the most effective way.

8. Innovative teaching and learning procedures -

ICT in the classroom uses innovative tools to facilitate students learning experience. Students remain engaged and enjoy the learning with the help of new tools. Integrating new technology into school teaching enhances the learning process. Students can stay up to date about information and new content with the help of new tools.

9. Enhance interaction and motivation -

ICT tool in teaching and learning enhances interaction and motivation among teachers and students. Students show more interest in learning and hence commitment towards study improves. ICT tools such as interactive whiteboards and smartboards boost the learning experience in the classroom. Students remain motivated during studies because of Innovative ICT tools.

Objectives:

- Understanding the importance of information technology during the Corona pandemic
- How information technology is used while teaching
- To study the revolution in the field of education due to information technology.

Review of Literature: The topic of research is based on the nature of the importance of information technology in higher education. The research article related to that has been reviewed.

- Anchal Sharma, Education through ICT Initiatives during the Pandemic in India, this paper explores a few such initiatives that have played a key role in making education more accessible to the remotest parts of the country with the help of technology. The global crisis of the COVID-19 virus has had a profound effect on the Education Sector. It has presented the education community around the world with many challenges to continue the learning process. India's education system also faced an unresolved learning crisis during the epidemic. School closures across the country have impacted everyone's education. The epidemic has forced the industry to switch to a more visible and integrated learning path. Information and Communication Technology (ICT) has helped the industry to adapt and adapt to new forms of online learning. This problem has allowed various educational methods to flourish. Participants across the country were trying their best to come together and establish in various ways to support students and teachers.
- James Francis, The Effects of Technology on Student Motivation and engagement in Class-based Learning, NECS had a cohort of 348 students and a staff number of 65 at the time of the study. Participants in this research study were recruited from NECS members (students) voluntarily to take an anonymous survey. The seven-questionnaire survey was distributed in January and February 2016 to all NECS students' dormitories. Each student was given a copy of the study and an accreditation form, which was explained in detail. All students were then given a few weeks to complete the survey and respond anonymously by placing it in the designated mailbox. Find out in the analysis of the current state of technology integration and the idea that its usefulness has changed, cutting off communication between student and teacher can only grow bigger. A paradigm shift regarding the proper implementation

of technology in education is needed to ensure a successful 21st-century class and to establish students to succeed in their future careers.

Hypothesis:

- Information technology has gained great importance in higher education.

Research Methodology:

After the Corona epidemic, information-technology-based education gained a lot of importance. Due to information technology, the whole world started to feel like a village. In this research article, the article is presented based on secondary information.

Limitations:

1) The writing of this research article has been done on the basis of secondary information.
2) The work of understanding the importance of information technology has been done on the basis of available information.

Conclusion:

Information technology has brought about a huge change in the functioning of higher education. With the use of information technology, students can listen and watch lectures frequently. The use and importance of information technology are proving to be a boon for the learning process of the students.ICT eliminates time constraints in the education of students as well as teachers. Removes location barriers as students can enter from anywhere. ICT offers new forms of education. It can provide instant distribution of education for targeting disadvantaged groups.

References:

1) What are the advantages of ICT in education? | Insurance Meaning
2) The Importance of Information Technology - Udemy Blog.
3) Anchal, S. (2021). Education through ICT Initiatives during the Pandemic in India. *working paper, Columbia University*, 1-25.

4) Francis, James, "The Effects Of Technology On Student Motivation And Engagement In Classroom-Based Learning" (2017). All Theses And Dissertations. 121.

5) Importance Of Information Communication Technology • Tekrati March

International Research Journal of Human Resource and Social Sciences
ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218)
Impact Factor 6.924 Volume 9, Issue 03, March 2022
Website- www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

STUDY ON THE NEED OF DIGITALIZATION IN BANKS WITH REFERENCE TO DISTRICT CENTRAL COOPERATIVE BANK IN AMRAVATI DISCTRICT

Research Student
Vinay W.Burange
S.G.B.A.U. Amravati

Guide
Prof.Dr.B.P.Adhau
Takshashila Mahavidyalaya,
Amravati

ABSTRACT

The co-operative banks are those financial institutions which are created for specific purpose. This specific purpose may be helping each other, mutual help, self-help, etc. The important function of co-operative banks in India is providing access of credit in rural area, these banks also ensure funding in agriculture, livestock, milk, as well as needy, poor and weaker section in society, but the problem is that many cooperative banks in India are not digitalized till now. So the purpose of this research paper is to study the reasons that why digitalization in co-operative banks (District central co-operative bank Amravati) isnecessary?

KEYWORDS

Co-operative Bank, Digitalization,mutual help, financial institutions.

INTRODUCTION

Cooperative banks are founded to cater to the many sorts of consumers and their financial needs. The primary goal of a cooperative bank is to provide credit to the common man at the lowest feasible interest rate by removing the domination of commercial money lenders. It offers agricultural credits and money when the public and private sectors (banks) have been unable to do so. If all other commercial banks in the market are becoming digitalized, why not cooperatives as well?

If it is to survive amid the fierce competition, it must follow the path that other banks are taking. Other banks have been embracing modern technologies for several years to provide their customers with the finest services available. Other banks are introducing new features and functionalities to improve their customers' banking experiences. Every bank tries to provide new services to consumers; if they want to keep customers, they must continually improve their methods of operation.

© Associationof Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

Origin of Co-operative movement:-

The cooperative movement is regarded as a very useful and beneficial tool for the economic growth of rural people and the socioeconomic development of the underprivileged. Because the majority of people in India live in rural regions and work in agriculture, the cooperative movement is extremely important. The translation of data into digital format with the aid of technology is referred to as digitalization.

What is Digitalization and its Importance:-

The term "digitalization" refers to the process of converting data into a digital format using technology. The process by which a bank allows clients to access their accounts and conduct transactions through the internet without the participation of a human is known as "digitalization of the bank." Bank stakeholders are all reliant on digitalized procedures. Further digitization allows for transactions to be completed in seconds, increasing consumer loyalty and saving time. The alternative name for a digitalized bank is online / Internet banking.

Modern banks are investing heavily in digital projects in order to stay competitive while also providing the greatest digital services. The bank's operations should be technologically updated. In today's competitive market, having healthy data analytics and intelligence in the digitization process allows the bank to grow closer to its customers and stay in business. In today's world, digitalization is not just a choice for banks, but it is now a need, since every industry, including banking, has adopted digitalization. Internet banking has altered traditional banking practice and expanded the financial sector's scope.

Following are the various forms of digitalization

- Banking cards (debit/credit cards.)
- Unstructured supplementary service data (USSD)
- Aadhar enabled payment system. (AEPS)
- Unified payment interface. (UPI)
- Mobile wallets (payTm/Mobikwik)
- Point of sale
- Internet Banking
- Mobile banking
- Bharat Interface for money (BHIM)

Challenges In Implementing Digitalization:-

We can see many commercial banks are getting digitalized. Their primary motive is to earn profit, but co-operative banks work on the principle of co-operation. There are many challenges in process of going digital like the cost of running and maintaining banking software is too high, proper training of software should be given to the bank staff, cost of taking seminar and workshop in rural areas to teach rural people, how to access their bank transactions through mobile.

Further, there are customers who know online banking very well, so challenge is that, they are curious to know which bank is giving good offers of interest rates. If they getting really good offers from other banks like exciting interest rates on deposits, low interest rate on loan, facilities of bills payment, etc then there are chances that they can switch their accounts in other banks. So, to retain these customers, immediate digitalization with exciting interest rates should be start by co-operativebank.

REVIEW OF LITERATURE

Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2019) "*Digital banking an indian perspective"* :- According to this study, as the number of people using smartphones and the internet grows, banking consumers have begun to demand more engaging things from their bank for their convenience. Because of digital banking, businesses no longer have to adhere to bank hours. As a result, company has begun to expand at a faster rate than previously. Digital banking has transformed bricks and cement banking into green digital banking since numerous transactions may be completed while sitting at home without waiting in large lines.

Manisha Verama (2018) "*A rise of digital banking in India- a case study of hdfc bank":-* According to this study, brick and mortar banking is being replaced by mouse banking. Customers' expectations of banks are always growing. New technological advancements have enabled businesses to operate anywhere in the planet. Dr. Rangarajan Committee (1988) was the initial move toward computerization. The Saraf Technology Committee (1994) offered numerous proposals to enhance the service. ATMs, electronic fund transfers (EFT), and electronic clearing services (ECS) all contribute to the development of bank payment and settlement systems.

Dr.P.Revathi (2019*) "Digital banking challenges and opportunities in India"*:-As per this study"Money makes the world go round" this may sound pessimistic, but applicable to all businesses. Banking transactions are transparent and customers are also getting authentic. The main reason behind this digital banking is ease, convenience of banking operations. More numbers of customers are using digital platforms in younger age. So, the technology has transformed many thing but still there are challenges which Indian banks have to overcome.

Mr. Vijay Prakash Gupta &Dr. P. K. Agarwal (2013) "*Comparative Study of Customer Satisfaction in Public Sector and Private Sector Banks in India"*: this research paper shows light on cut throat competition face by both private and public sector banks, to improve the customer base and market share. Both public sector banks and private sector banks should

find their weak areas and try to improve them, as the customer satisfaction is the ultimate aim. It further says that Bank should provide good quality services to the customer, which definitely have to satisfy the customer's expectation.

Dr. Rajsee Joshi, Ritika Goel, Shraddha Garg (2018) " *A study on customers' perception on adoption of digital banking in Indian Banking Sector."*: According to the findings of this survey, banks in India still have a extended path to go in terms of technology acceptance to catch up with worldwide norms. Public sector banks, in particular, must increase their methodological adoption in order to boost client satisfaction. Customers believe security to be the most critical aspect in adopting technology, thus banks should always try to improve it. Public sector banks must also increase the number of services available through ATM, as well as improve their mobile banking and online banking offerings

OBJECTIVES

- To find out what are the needs for digitalization of District central cooperative bank Amravati.
- To study why digitalized techniques carry more importance than traditionaltechniques
- To analyze how going Digital will help bank to gain more customerbase

HYPOTHESIS

- H0: Digitalization procedure will not exert positive impact on bank's (District central cooperative bank Amravati) growth and development.
- H1: Digitalization procedure will exert positive impact on bank's (District central cooperative bank Amravati) growth and development.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Method

The data is collected from secondary sources.

Sources of Data

.

SecondaryData

- Literature from Text Books
- Literature from articles published in Newspapers &Magazines
- Literature from the articles published in journals pertaining toe-banking
- Literature fromWebsites

CONCLUSION

Few years ago, private money lenders used to exploit farmers and weaker section of society, then co-operative banks were formed which works on principle of co-operation, funding of credit is its main motive, but in today's modern age, where technology and innovations are reaching at its peak. Even rural consumers are smart enough to use digital banking services. So, they may switch to other banks if they get good services as well as better offers. So, to retain customer base, co-operative banks must go for digitalization as soon as possible. Otherwise it would be very difficult for them to survive in cut throat competition with other commercial banks. As the whole world is moving forward by using latest technology, it is the right time toget itself digital by co-operative banks inIndia. So, the bank (District central co-operative bank Amravati) should start the process of getting digitized head office as well as all branches of the bank.

REFERNCES

1. **Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2019*)* "**Digital banking an indianperspective", IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-5925.Volume 10, Issue 3 Ser. II (May. – June 2019), PP 01-05
2. **Manisha Verama(2018) "**A rise of digital banking in india- a case study of hdfcbank", Researchgate.net/publication/330383858
3. **Dr.P.Revathi (2019) "**Digital banking challenges and opportunities inIndia", EPRA International Journal of Economic and Business Review. 10.36713/epra2985.
4. **Mr. Vijay Prakash Gupta &Dr. P. K. Agarwal (2013) "**Comparative study of customer satisfaction in public sector and privatesector banks in india, International Journal of Management, MIT College of Management Vol. 1, No.1, July 2013ISSN 2321 - 6700 © MIT Publication
5. **Dr. Rajsee Joshi, Ritika Goel, Shraddha Garg (2018) "** A study on customers' perception on adoption of digital banking in Indian BankingSector.", SSRN Electronic Journal

Website Visited:-

- www.raconteur.net
- www.iosrjournals.org
- www.papers.ssrn.com
- www.eprawisdom.com
- www.bfsi.eletsonline.com
- www.Payopt.com

A STUDY ON IMPACT OF DIGITAL PAYMENT PRODUCTS ON DEVELOPMENT OF STATE BANK OF INDIA IN AMRAVATI REGION.

Vinay W. Burange
Research Student
Takshashila Mahavidyalaya,
Amravati

Dr.B.P.Adhau
Research Guide
Takshashila Mahavidyalaya,
Amravati

ABSTRACT

Banking sector plays important role in developing economy of our country. Bank accepts deposits and lends money, also bank performs crucial functions in credit creation. So, position of bank should always be maintain sound to encourage the growth of economy. In order to provide more payment facilities and attract more customers, banks has started giving digital products for different groups of customers. Likewise largest bank in India i.e. State bank of India also offering such digital products. These digital products are getting importance due to their usefulness. So, in this study efforts were made to study the impact of digital payment products on development of State Bank of India in Amravati regio.

KEYWORDS

Digital Payment Products, State Bank of India

INTRODUCTION

In today's world digital innovation is an imperative for all banks. State Bank of India is dominant Player in digital space and always one step ahead in digital innovations in banking. The term "digitalization" means converting raw data into digital format with the help of technology. Through digital products bank allow customer to access their bank account and perform transactions, make payment anytime. Banks are making efforts and investment for encouraging use of digital products so as to survive in tough competition with other banks. State Bank of India have introduced Digital Payment Products as per following:-

- YONO by SBI
- Mobile Banking
- Internet Banking
- State Bank Buddy (e-Wallet)
- Debit & Pre-paid cards
- Merchant Acquiring Business i.e. POS terminals

- Aadhar Pay
- Bharat QR
- UPI

- YONO: - YONO (You Only Need One) application is the digital banking platforms launched by State Bank of India. Which offers many functions to user in just one app like – Quick transfer, online shopping, bills payments, booking of tickets, it can be use in place of ATM card to withdraw money from the bank, and many other functions. This app is specially designed to perform most of the bank functions anytime and from anywhere with accuracy. This App is available for Android and IOS. It gives the summary of expenses with spending analysis, which classify transactions automatically and loan up to Rs.5 lacs can be granted without any paperwork, besides overdraft can be taken within single click. Check book request, apply for new ATM card, block/activate debit cards and change in pin number, all these can be done with YONO app.

- Mobile Banking: - Mobile banking is service given my banks in which customer can access banking transactions through his mobile (smart phone) or tablet. The only thing require is software or application in mobile and internet (data connection). We can access it anywhere and anytime as it is 24 hours available. In case of some banks there is certain limit on amount transacted. It is totally depend on internet speed and if there is no internet then we can't access it. Payments of various bills, quick transfer of money, deposits all can be done through mobile banking. The user which can operate mobile or tablet can easily operate mobile banking and perform various transactions quickly with accuracy and safety.

- Internet Banking: - online banking, web banking, home banking these are the alternate name given to Internet banking. Through internet banking customer can perform banking transactions through bank's website by entering his login Id and password. Internet banking is component of core banking system which offer services to bank's customer in lieu of traditional banking. Benefits of internet banking include suitability to customer as they don't have to visit bank as well as, viewing accounts balances, checking recent transactions performed, fund transfer and various bill payment.
  It requires Login Id and password which user can create easily by visiting branch or by entering CIF number, account number and registered mobile number and OTP on bank's website.

- State Bank Buddy (e-Wallet): - State Bank Buddy is State Bank of India's mobile wallet on smartphone. It is a prepaid wallet which is used to transfer fund to other user's bank accounts at anytime and anywhere. It can use for online payment, bill payment, view statements, booking of tickets, etc. as the YONO had been introduced now this wallet is not available, Also It's features had been added to YONO.

- Debit Card: - A card which is link to the bank account through which we can withdraw money from ATM anytime, pay bills, etc. When we performed transaction by debit card the money is automatically deducted from our account. Debit card's number is required when we setup and use various payment apps like phone pe, paytm etc. Also we can check our bank balance by debit card by using ATM machine.
  Pre-paid card: - Prepaid cards are also accepted where debit cards are accepted. They are sponsored by major card network such as Master-card or American express. But, disadvantage of these cards are that we can do transactions upto certain limit which we have already set for that card, we can't go above it.

- Merchant Acquiring Business: - Reserve Bank of India has given the approval for the setup of owned subsidiary of Merchant Acquiring Business in name of State Bank of India payment services.

- Aadhar Pay: - Aadhar pay is also payment platform which allows the shopkeepers to collect payment from customers by using the Aadhar number and biometric authentication. It is safe and secure and also reduces cash carrying risk. We can instantly transfer fund from Aadhar pay. It is also advantageous for customers as no mobile phone or tablet needed also no need to remember passwords. Payment is done from Aadhar enabled bank account.

- Bharat QR: - Through this platform efforts are being done to encourage more digital payment and to reduce the usage of cash. It is a application through which we can pay merchants by scanning Bharat QR code. National Payment Corporation of India worked with International card scheme to develop Bharat QR code.

- UPI: - Unified Payment Interface is instant real time payment system, which supports peer to peer and person to merchant transactions and it is one of the best platforms for funds transfer and merchant payments. This platform enables multiple bank accounts in one mobile app. Benefits are anytime immediate money transfer through mobile device, seamless single click payment, QR code scan and pay as well as it is safe, secure and innovative.

So, all these digital products are providing round the clock access to banking transactions to Amravati citizens. It has made banking more convenient and accessible from anywhere. All these digital products have made it possible to extend banking facilities to remote areas of Amravati District. These products are helping the banks for cost reduction as less man-power is required due to its usage.
But upgrading to digital system is not easy task for any kind of bank, cost of operating banking software, training to customers as well as staff and the salary of all workers, are the expenses that

bank have to deal with. Further technical disturbances and competition among different alternatives are some challenges for these products.

REVIEW OF LITERATURE

Dr. Rajsee Joshi, Ritika Goel, Shraddha Garg (2018) " *A study on customers' perception on adoption of digital banking in Indian Banking Sector."*: As per this study, Banks in India still have a long way to go in terms of technology approval to catch up with universal standards. Public sector banks must have to increase their procedural acceptance in order to boost customer satisfaction. Transaction safety is the most important item while using technology, thus banks should always try to improve it. Public sector banks must also increase the number of services available through ATM, as well as improve their mobile banking and online banking offerings

Manisha Verma (2018) "*A rise of digital banking in India - a case study of hdfc bank":-* In this study they it is observed that new technology is bringing new changes in banking field. The expectations of the customers for the new products is rising and banking staff have the pressure of retaining their customers and also fulfill their demands. Technology is helping to bank as only through mobile or tablet banking transactions are possible. The Rangrajan committee (1988) took the first step of introduction of computers. The Saraf Committee (1994) took steps for technological issues relating to payments.

Mr. Vijay Prakash Gupta & Dr. P. K. Agarwal (2013) "*Comparative Study of Customer Satisfaction in Public Sector and Private Sector Banks in India"*: this research paper shows light on cut throat competition face by both private and public sector banks, to improve the customer base and market share. Both public sector banks and private sector banks should find their weak areas and try to improve them, as the customer satisfaction is the ultimate aim. It further says that Bank should provide good quality services to the customer, which definitely have to satisfy the customer's expectation.

Manda, Vijaya Kittu & Rekha, Shashi & Polisetty, Aruna. (2020). *YONO: "THE ONE" Digital Banking App of State Bank of India* – This study highlights that YONO the new app introduced by State Bank of India has given new edge to the bank. It offers the accuracy and speed in banking. It allow better customer engagement. YONO is successful app and state bank of india can leverage it by converting it into subsidiary, thereby smaller banks will provide their features using this platform.

Pooja Alumna Maharshi University Rohtak (2018) "E-Banking in India" In this research paper they have discussed that there is growth in the banking sector with the help of information technology.it is said that services of banks are now available 24 hours, Liberalization, privatization and globalization have impact on banking and there is tough competition between different banks. Indian banks are making efforts to implement digital products but still many people are deprived from it.

OBJECTIVES

- To find out what are the impact digital products have done on development of State bank of India Amravati branch.
- To study why digitalized technology have more importance than traditional techniques
- To analyze whether it is profitable for the bank to use digital products.

HYPOTHESIS

- H0: Digital products of banking will not exert positive impact on development of State Bank of India Amravati branch.
- H1: Digital products of banking will exert positive impact on development of State Bank of India Amravati branch.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Method

The data is collected from primary and secondary sources. Random Sampling method was used and questionnaire were given to the 100 respondents.

Sources of Data

- **Primary data**

➢ The Primary data has been gathered through personal interviews with 100 respondents in Amravati as a part of data collection.

- **Secondary Data**

➢ Literature from Text Books, magazines, newspapers, websites

➢ Literature from the articles published in journals pertaining to e-banking

Limitations:-

- Limited sample of 100 respondents only
- It is confined to Amravati District only.
- Only customers of State bank of India have taken for study.

Analysis and findings of study: -

Gender/ Income(Rs)	Below Poverty Line	Middle class	High Income Group	Total
Male	20	26	16	(62%)
Female	23	7	8	(38%)
Total	(68%)	(18%)	(14%)	(100%)

Among the total respondents (customers of SBI) 62 are men and 38 are women. They are from various income groups. Majority of respondents have said that they are using digital payment products

Methods of the Payment Preferred	-	Numbers of Users
Digital Payment Products	YONO by SBI	18
	Mobile Banking	11
	Internet Banking	15
	Debit Cards	12
	Aadhar Pay	9
	Bharat QR	13
	UPI	17
Traditional Methods	Others	5
Total	-	100

Majority of people are using digital products than traditional methods. Near about 95% people are using digital payment products.

Reasons to choose digital payment methods

Reasons	Yes	No
Easy to use	47	3
Safe and Secure	43	7
Convenient	42	8
Anytime and anywhere	39	11
Accuracy	46	4
Speedy Transactions	42	8

They have given reasons that it is convenient, easy, accurate and speedy to use digital products.

CONCLUSION

Digital Products of banks are playing great role in retaining customers by satisfying their demands and at the same time attracting new customers towards bank. Many of users are satisfied by its use, still there are instances when these digital products need improvement, like network failure or no internet access. Customers who use digital banking are far more worried about the security of their financial transactions and the privacy of their personal information. So they must be given assurance of their safety and should develop cyber security system. People from remote places and rural areas in Amravati districts should be given education about effective use of these digital products, so that they can take full advantages of it. So, overall these digital products are working well for State bank of India Amravati region and bank should try to eliminate the loopholes in these digital products.

REFERNCES

1. **Dr. Rajsee Joshi, Ritika Goel, Shraddha Garg (2018)** *" A study on customers perception on adoption of digital banking in Indian Banking Sector."*
2. **Manisha Verma (2018) "***A rise of digital banking in India - a case study of hdfc bank"*
3. **Mr. Vijay Prakash Gupta & Dr. P. K. Agarwal (2013) "***Comparative Study of Customer Satisfaction in Public Sector and Private Sector Banks in India"*
4. **Manda, Vijaya Kittu & Rekha, Shashi & Polisetty, Aruna. (2020)**. *YONO: "THE ONE" Digital Banking App of State Bank of India*
5. **Pooja Alumna Maharshi University Rohtak (2018)** "E-Banking in India"

Website Visited:-

6. www.iosrjournals.org
7. www.papers.ssrn.com
8. www.eprawisdom.com
9. www.bfsi.eletsonline.com
10. www.Payopt.com
11. www.icommercecentral.com

RISE IN NPA (NON-PERFORMING ASSETS) IN CORONA PANDEMIC WITH REFERENCE TO NATIONALISED BANKS IN AMRAVATI

Vinay W. Burange
Researcher Student
Takshashila Mahavidyalaya
Amravati

Prof. Dr.B.P.Adhau
Research Guide
Takshashila Mahavidyalaya
Amravati

ABSTRACT:

The COVID-19 pandemic, additionally referred to as the coronavirus pandemic, was a global coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic caused due to excessive acute respiratory syndrome coronavirus 2. (SARS-CoV-2). The new virus was discovered during an eruption in the country China in the city 'Wuhan'. On 30 January 2020, the World Health Organization (WHO) declared a Public Health Emergency of International Concern, and on 11 March 2020, it stated a pandemic. The coronavirus disease (COVID-19) pandemic has vulnerable the global economy, precaution, and physical and mental comfort. A non-performing asset is a loan or advance for which the principal or interest payment remained overdue for period of 90 days. Many industries and banks were operating well prior to the epidemic, but they have now been dragged down by it. As a result, it is critical to evaluate and tailor data about such areas. These industries, which have been severely hit by the epidemic, are critical to the Indian economy.

KEYWORDS:

COVID 19, lockdown, NPA, Nationalised Bank

INTRODUCTION

It was not possible for the average person to pay the lender a high rate of interest on loans, as a result of which the banks came into existence. The Reserve Bank of India (RBI) is India's largest bank and regulatory body and is accountable for the issuance and providing of Indian rupee and the regulation of the Indian banking system. It also manages the country's major payment systems and works to develop its economy.

Banks have primary function of accepting deposits and lending funds for various reasons. As there is no risk in receiving money while accepting deposits but giving money as a loan is always involves risk of recovery. Now, the banks have be more careful and aware while lending money.Growth of economy is necessary aspect for every country, So the financial sector plays important role in economy, bank and other financial institutes are like pillars of our country's economy.NPA or Non-Performing Assets is not appropriate thing to happen in India's banking system.it works like a disease that is destroying the overall Indian banking system

How NPA arises: -

Non-performing assets are first entered on a bank's balance sheet. Then bank forces borrower to sell assets which were given as a security as a part of debt instruments. If no assets were sold, then lender might treat the asset as a bad debt and later sell it at a loss to a collection agency. It causes bad impact on bank's financial statements while carrying NPA. Inability of payment of interest or principal amount cause impacts on the bank's cash flow statement, which makes budgets to be dislocated and revenues to be shortened.

Banks mainly classify NPA into **3 types** which are - substandard, doubtful and loss assets.

1. Substandard assets: Assets which was NPA for a period less than or equal to 12 months.
2. Doubtful assets: An asset would be doubtful as it was remained in the substandard category for a period of 12 months.
3. Loss assets: RBI stated that loss asset is considered uncollectible and of such little value that its extension as a bankable asset is not necessary, although there may be some re-claim or repossession value.

Disadvantages of NPA:

1. Reduced Income: When the assets are declared non-performing, interest income is the first account that gets affected. Banks and other lending institutions make their money largely from interest payments made by borrowers. Any reduction in interest payments will result in a reduction in net income. The income level of a company gets reduced when the amount of nonperforming assets rises.

2. Unrecoverable Principal: The money which is given as a loan arises from the bank's depositor. Banks borrows money deposited by their customers and then give it as a loan to others. This money does not belong to bank, So It is compulsory for the bank to recover the money. Is borrower makes default bank won't receive that money

3. Reduced cash flow: Unrecoverable revenue and a drop in interest groups result in decreased cash flow. With a rise in nonperforming assets and fewer cash on hand, lending institutions tend to adopt stricter credit rules. Because some enterprises will be unable to secure loans as a result of this outcome, economic development may be slowed.

4. Negative indicator: Nonperforming assets can be used to gauge a lender's skill to professionally manage its loan portfolio. Lending firms' efficiency in recovering principle and generating interest may be single-minded by equating their nonperforming assets ratio to that of peer companies. This ratio is calculated by dividing the entire amount of nonperforming assets by the total amount of gross loans. As the ratio rises, therefore does a giving company's effectiveness rating.

Reasons of rise in NPA during corona pandemic: -

1. There was no earning source of income for the unemployed people
2. So they couldn't pay EMI(Equated monthly installment) regularly
3. Central government had provided facility of postpone the EMI

Ways to reduce NPA in banking:-

1. One time settlement can play important role in reducing NPA
2. Subsidy given in the interest rates.

REVIEW OF LITERATURE

Ashoka (2019) *Digital Banking Services in Rural India: A Customer's Perspective*:- The digitization of financial amenities has created a robust network that allows for the rapid dispersion of banking services all over the world. Digital banking is minimizing the gaps between rural and urban areas. Consciousness about cashless businesses has brought an drastic change in online banking.

Ambrish Kumar Mishraa, Archana Patelb and Sarika Jainc (2021) *Impact of Covid-19 Outbreak on Performance of Indian Banking Sector*:- Any country's favourable economic growth shows its financial stability and greater buying power. The covid 19 pandemic demolished the economies of different countries including India.

Murari, Krishna (2014) *Comparative Evaluation of Non-Performing Assets of Indian Banks*: - In this research they studied 39 banks. Of which 13 was old private sector banks, Next 13 was of new private sector bank and next 13 was public sector banks. Then it founded that careful norms and initiatives taken by regulatory bodies had pressurized banks to improve their performance and which resulted in reduction of NPA.

Mohanty, Sagarika. (2021) *Comparative Study of Non -Performing Assets (NPAs) in selected Public Sector Banks and Private Sector Banks in India*: -They said NPA is biggest issue in banking sector. It is very tough to reduce the NPA but bank should try their best level to reduce it. They said NPA in public sector is more than private sector. To reduce NPA banks should improve their credit and repayment structure. It also focuses on default risk minimization techniques. Bank should follow credit policy of government and take actions against NPA.

OBJECTIVES

1. To evaluate the basic concept of Non-performing assets and its types.
2. To Study the disadvantages of Non-performing assets
3. To know the ways to reduce the Non-performing assets.
4. To study reasons why Non-performing assets increased during corona pandemic.

HYPOTHESIS

H0: There was not significant rise in Non-performing assets during the corona pandemic.

H1: There was significant rise in Non-performing assets during the corona pandemic.

RESEARCH METHODOLOGY

The data is collected from the primary and secondary sources.

Sources of Data

- Primary data
    - The Primary data will be collected through personal interviews of few bank managers in Amravati as a part of data collection.
- Secondary Data
    - Literature from Text Books
    - Literature from articles published in Newspapers & Magazines
    - Literature from the articles published in journals pertaining to e-banking
    - Literature from Websites

CONCLUSION

Rising Non-performing asset was serious issue during corona pandemic. Government of India is taking all the possible measures and trying to rescue the banks. There is really a need of more strict rules and laws for effective implementation of NPA schemes and norms. Credit information bureau helps bank by making available the data of records of individuals and financial institutes. Determined Defaulters must be treated under the separate act. There is much need of accurate decision while granting loans to the individuals and financial institutes.

REFERENCES

Ashoka M. L. University of Mysore, Rakesh T. S. SDM College (Autonomous), India. (2019) Digital Banking Services in Rural India

Ambrish Kumar Mishraa, Archana Patelb and Sarika Jainc (2021) Impact of Covid-19 Outbreak on Performance of Indian Banking Sector

Murari, Krishna. (2014). Comparative Evaluation of Non-Performing Assets of Indian Banks: A Study of Public and Private Sector Banks. Asian Journal of Research in Banking & Finance. 4. 232-247.

Mohanty, Sagarika. (2021). Comparative Study of Non -Performing Assets (NPAs) in selected Public Sector Banks and Private Sector Banks in India.

Websites visited:-

1. https://www.researchgate.net/
2. https://www.magicbricks.com/
3. https://www.investopedia.com/
4. https://en.wikipedia.org/

RNI NO. MAHMUL 03498

ISSN 2456-9504

RESEARCH AWAKENING

National Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Refereed Journal
(Bi-Annual Journal)

Volume : 05

ISSUE: April. 2021
to
Sept. 2021

-: Published by :-
Principal: Dr. Smita R. Deshmukh
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Morshi Road, Amravati. (M.S.) India

© All rights are reserved with publisher.

Research papers for publication in Research – Awakening must confirm to the MLA/APA style sheet and should not exceed 3000 (Three thousand words, soft copy should be sent in text format along with a hard copy to the Chief Editor/ Executive Editor or through E-mail attachment to researchawakening@gmail.com. Every Contribution should be accompanied by declaration that it is an original work and has not been published before.

Chief Editor
Dr. Smita R. Deshmukh
Principal
Shri Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati

Executive Editor
Prof. Dr. B.S. Zare
Professor
Department of Commerce & Managment
Shri Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati

Published by :
Dr. Smita R. Deshmukh, Principal,
Shri Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati

Graphic Designing & Printing
Net Log Xerox & Printing
Rathi Nagar, Amaravati
Mob.9595758142

Published at :
Dnyanpath Publication,
Above Jio Communication,
Shegaon Naka, Amravati
E-mail : infor@dnyapath.com, dnyapathpub@gmail.com
Mob. No. 8600353712, 950323780

Rs. 300/-

r.No.	Title of the Research Paper	Ph.D. Research Scholar	Page No.
	Commerce & Management Section		
1	A Study on Financial Awareness amongst UG Commerce Students	Ms. Chaitali B. Zare	1
2	A Study on Problems faced by users while using Unified Payment Interface (UPI)	Saket Sunilrao Deshmukh	5
3	Comparative Study of Customer Satisfaction on Service Quality of Public Life Sector Insurance Companies with Private Life Sector Insurance Companies in West Vidarbha	Mrs. Varsha Jagdish Agrawal	9
	English Literature Section		
4	Aesthetic Discrimination Leading To Excessive Longing for Beauty and the Tragic End Afterwards: A Study of the Pathetic Fate of Pecola from 'The Bluest Eye'	Darshana Tinkhede-Pachkawade	13
5	A Feministic Reading of Chetan Bhagat's Novel - 2 States	Seema Atish Patekar	16
6	Mulk Raj Anand as a social critic and a voice of downtrodden with special reference to the novel 'Untouchable'	Mr. Dhiraj Manoharrao Gobre	19
7	Personal Narrative, Introspection of psychology of Kate Brown and self-discovery of female in Doris Lessing's Novel.	Nilesh Shriramji Kachare	24
8	Complexities of Women's Relationship in the Cat's Eye	Sapana R. Mahalle	28
	Library Science Section		
9	Pinjar: The Identity and Women's Perspective on Nation's Partition	Ashvini Raut	32
10	Role of Social Media in Scholarly Communication	Mayuresh Dinkarrao Ingole	36
11	Evaluation of E-Resources under INFLIBNET- N-LIST	Mrs. Pallavi S. Jambhulkar	41
12	The Framework of Management Information Systems in Decision Making: An Important Factor in Digital Era	Ms. Shraddha B. Thomare	46
	राज्यशास्त्र विभाग		
13	दबावगट म्हणून महाराष्ट्रातील शिक्षक आघाडी या संघटनेची राजकीय व शिक्षण क्षेत्रातील भूमिका	कु. कविता रामकृष्णराव खैरकर	53
14	बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009	सुनिता एस.लहाने	56
15	दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकार्य संघटनेची वाटचाल :	अंकुश शरद बिजाका	61
16	धनगर समाजाची आरक्षण धोरणाबाबत राजकीय अनभिज्ञता	श्री. किशोर वि. पाटील	68
	गृह अर्थशास्त्र विभाग		
17	लॉकडाऊन आणि महिलांवरील हिंसाचार	सोनाली पं. पांडे	78
18	किशोरवयीन मुलांवर फास्टफूडचा वाढता प्रभाव व त्यावरील दुष्परिणाम	प्रिया भिमराव कांबळे	84

A Study on Problems faced by users while using Unified Payment Interface (UPI)

Research Scholar : Saket Sunilrao Deshmukh Guided By : Dr. Kishor Phule
Ph.D. Research Center: 102 - Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati

Abstract

Unified Payment Interface (UPI) has become integral part of payment system. But everyone faces some problems at initial or later stage. The services offered by banking sector through internet have entirely changed the life style of the customers. Today, Due to quick and convenience users are shifting from traditional payment methods to UPI. The purpose of this paper is to highlight the concept of Unified Payment Interface (UPI) and what are the problems faced by the UPI users while using UPI.

Keywords: UPI, Problems, Convenience, VPA

Introduction:

In India baking sector is one of the fastest growing sectors. By the entry of private sector banks and foreign banks during the period of Post globalization stimulated the competition. Private and foreign banks adopted new ways of delivering services to its customers. Electronic ways of transactions are adopted instead of traditional banking. And in 2015 Digital India programme was launched with an aim to make this country digitally empowered society. Advancement in technology has changed the system of payments in India. Post Demonetization period (After 08 November 2016), has played an important role in the growth of digital payments in India. Also cashless transaction has been extensively pushed by Prime Minister Mr. Narendra Modi as part of government reforms.

Smart phones made it very easy to make use of various applications in our day today life. Easy availability of internet connection, one touch access, secures financial transaction influence the adoption of payment. Thus to optimize this benefit of smart phone and technology and to develop a platform for cashless and transparent financial transactions the Government of India developed one significant product, "UPI" (Unified Payment Interface)

UPI payment developed by NPCI (National Payment Corporation of India) which is based on IMPS system (Immediate payment system) user only requires smartphone, where smartphone works like an email ID for money. Now just like email-id, in the UPI there is VPA i.e. (Virtual Payment Address) is created by linking the smartphone to the bank and generating unique address of the user which is used to send and receive money with a single click.

Unified Payment Interface (UPI) enable the user to identify others by entering their VPA, it shows their full name so that payment to which it is made would be identified. There were no other details were shown like Account number, The branch name or the bank Name in the VPA address, So there is no concern about the privacy.

Literature Review

No accessibility to internet: There was a provision where apps to be made which can transfer money offline as well. But to make it more proper or more accurate wherein the transactions happening can be traced, so accessibility to internet is much needed where the source would know from when and where the transactions are taking place. No internet can really hamper the UPI payment process. (Financial express)

Complexity of using UPI: The urban India following the recent trends and making its

way towards digitalization often adapts the new and easier ways for everything but considering the rural areas wherein the digital illiteracy is whooping 90% wherein we can understand the usage of UPI and because they haven't used these kind of modes of payment online they feel it more complex to use. (Radhika Basavaraj Kakade)

Rouibah (2015) showed that poor security, lack of trust, fear of failure, high charges and poor familiarity were the major constraints that affected payments. Besides, security features of internet, banking facilities, privacy and quality of services were also affecting adoption of epayments.

Rathore (2016) stated that digital payment using wallet was highly convenient for consumers in purchasing products through online without physical movements across places.

Dr. Stitch Shewta Rathore (2016) "Appropriation of Cashless transactions By Consumers" her investigations disclose to us computerized wallets are rapidly getting to be standard method of online installment. Customers are embracing advanced wallets at end unfathomably quick pace, to a great extent because of comfort and convenience.

Roopali Batra , Neha Kalra (2016) "Are Digital wallets The New currency?" her investigations let us know in a period of digitalization, the examination intends to contemplate the client recognition, utilization design inclinations and fulfillment level with respect to advanced wallets in view of an investigation of 52 respondents. It additionally recognizes the hindrances and difficulties to the selection of the same. The outcomes demonstrate that there exists a tremendous undiscovered market for computerized wallets both regarding expanding mindfulness and also its use.

Objectives of Study:

1. To find out the awareness about UPI.
2. To Study the problem faced by the customers in usage of UPI.

Research Hypotheses:

H0: There are no significant problems faced by UPI users.

H1: There are significant problems faced by UPI users.

Research Methodology

The survey instrument was designed and used for data collection for this study. This study uses both primary and secondary data. Secondary data were collected from thesis, websites, various journals and books. Primary data is collected through structured questionnaire from the UPI customers.

Data were collected from 100 respondents who are all holding UPI account. The data were collected through a well-structured questionnaire. Certain useful findings were made from Secondary Data collected using previous research study on similar topic and other website.

Tools of Analysis: Simple percentage has been used in this study for the purpose of analysis of data.

Data Analysis and Interpretation:

Table 1

Statement	N/%	High	Moderate	Small	Total
Lack of Knowledge	N	16	32	52	100
	%	16%	32%	52%	100%
Debited But not Credited	N	59	32	9	100
	%	59%	32%	9%	100%
Fraud Calls	N	32	50	18	100
	%	32%	50%	18%	100%
Late Refunds	N	29	45	26	100
	%	29%	45%	26%	100%
Lot of Features	N	60	40	10	100
	%	60%	40%	10%	100%

Table 1 show that, due to lack of knowledge there is not much problem to the user only 16% respondents having high lack of knowledge. Then there are 32% & 52% users who are on moderate and small level of problem.

The problem of amount debited but not credited to the receivers account is on second, high problems faced by the users it is about 59%. Users of moderate problems are about 32% and that of small are 9%.

Now a days many of the fraudsters are making fraud calls in order to fetch money, they claim that the user has received prize money or lottery or some other schemes and to claim that amount they have to pay some tax amount or they make user to perform some steps in order to get money from them this type of problem is about 50% at moderate level, and 32% at high level and 18% at small level.

When user has problem in transferring or if users money is stuck, then to get that refund it takes more time than usual and you can't do that by yourself, users just have to wait from the UPI app end to resolve that issue. Due to these, users do not get to utilize that money.

Biggest problem is about the feature now days all the UPI apps are including all the features like hotel booking, flight booking, insurance policy, toll plaza recharge, online shopping which makes it problematic for the user to find the basic options that they needed. It is inconvenient for the user to find what they needed. This problem is at high level and about 60% of users are having this issue, nearly 40% stated that they find this as moderate and around 10% at low level.

Findings:

Following are the findings from the data Analysis:

- Lack of Knowledge is at moderate level 32%.
- Problem of amount debited but not credited is ast High level on 59%.
- Fraud Calls problem is at moderate level with 50%.
- Users who are facing late refunds problems are 45% with moderate level.
- Lastly, Lot of features problems is at high level around 60%.

Conclusion/Suggestions:

This study identifies that, new technology leads to advancement in the system and becomes time efficient but, it also comes with some hurdles. But, system like UPI is doing remarkable payment transactions every quarter, this proves that, this system has a potential to make easier and efficient for user to make transactions. In this UPI payment system there are significant problems faced by the users of which needs to be taken care in order to make sound and easy payment system for the users. There are some problems as we have seen in Findings. Following are suggestions:

- NPCI should make promotion among the users about the features of the app and to timely update the app for security reasons.
- NPCI shall direct UPI apps about the clean interface of the app so the users will easily find what they are looking for and not to get confused.
- UPI apps shall review failed transactions within a short span of time, so that users can get their refunds quickly.
- RBI/NPCI shall direct UPI apps to make users aware about what type of frauds are done by the fraudsters/scammers so that they will be well aware if they stuck in such situation.
- Heavy Advertisement campaign should be run by RBI about explaining the latest updates and the security measures to be adopted by the users.

References:

1. Financial express. (n.d.). Retrieved from https://www.financialexpress.com: https://www.financialexpress.com/econo

my/digital-payments-have-feature-phone-andno-internet-connection-you-can-still-make-transactions-of-up-to-rs-5000-viaussd/472412/

2. Radhika Basavaraj Kakade, P. N. (n.d.). UNIFIED PAYMENT INTERFACE (UPI) - A WAY TOWARDS CASHLESS. International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET)
3. Rouibah, K., (2015), "Digital Payment Systems Use and Satisfaction in an Arabic", Issues in Information Systems, 16(2):pp. 149-160
4. Rathore, H.S., (2016), "Adoption of Digital Wallet by Consumers. BVIMSR's Journal of Management Research, 8:pp. 69-71.
5. Dr. Stitch Shewta Rathore (2016) "Appropriation Of Cashless transactions By Consumers" ssue 4, December 2007, Pages 413–432 11
6. Roopali Batra, Neha Kalra, "Are Digital Wallets The New Currency?", Apeejay Journal of Management and Technology, Vol 11, No 1, January 2016

** ** **

Issue - 289 March 2022 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Peer Reviewed Referred & Indexed Journal

International E-research Journal

Commerce and Management in 21 st Century

32nd National Conferece

of

Maharashtra State Commerce Association

Organized by

Tapi Valley Education Society's

Dhanaji Nana Mahavidyala, Faizpur

Dist.Jalgaon (M.S.)

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Dr. P.R.Chaudhari **Prof. Dr. Anil I. Bhangale**

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Prof. Dr. Gopal G. Kolhe **Dr. Ravi N. Kesur**

Mr. Nikhil H. Waykole **Dr. Rajendra R. Rajput**

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

49	**Impact of post covid and correlation between Neuroticism, Depression and suicidal ideation on Academic Achievement of teenagers** *Dr. Seema Suresh Bari*	244
50	**Impact of NPAs on their Public Sector banks' Profitability** *Dr. Yogesh S. Ingale*	254
51	**Impact of Covid 19 on small scale Industry in India** *Ankita Vijay Meshram, Dr. Rajesh M. Deshmukh*	257
52	**Impact Covid -19 on Higher Education** *Mr. Manojkumar Vishwasrao Jagtap*	259
53	**The current trend in society towards the village development through Gram panchayat** *Mayur R. Thakare, Dr. V. M. Gawai*	262
54	**Impact of Pre-GST Effect on Manufacturing Industry** *Siddhi P. Kathe, Dr. Kishor Phule*	265
55	**Study on Customer Satisfactioon Towards Life Indusrance Corporation of India** *Sumit Babarao Wasule, Dr. Manoj M. Pimple*	268
56	**Perception of Rural Youth Towards Unified Payment Interface (UPI)** *Saket Sunilrao Deshmukh, Dr. Kishor Phule*	272
57	**A Commercial Study of Solid Waste Management in Amravati District** *Vrrushali P. Kathe, Dr. Kishor Phule*	276
58	**COVID-19 Pandemic: A survey on effects on mental health and economic growth** *Prof. Dr. Sunita Pramod Chaudhari*	279
59	**Changing Role of HR Policies in Post COVID Scenario** *Prof. Dr. Anil I. Bhangale, Asst. Prof. Smita N. Bendale*	282
60	**Study of Customer Satisfaction with Special Emphasis to Product Performance of OTT Platforms** *Dr. Kolhe Gopal Gorakh, Mr. Khilesh S. Patil*	287
61	**Social Media Marketing** *Prof. swati Shankar shelke*	294
62	**Impacts of Working from Home during COVID-19 Pandemic** *Dr. Nakul A. Deshmukh*	303
63	**Impact of Covid-19 on Higher Education System in India** *Dr.Yogita Pandurang Chaudhari*	309
64	**A Study of Path way of Indian home loan Sector** *Asst. Prof. Jayashree A. Chaudhari*	312
65	**ICT in Rural Banking: An Assessment** *Dr.Mandar M .Kulkarni, Dr.Rahul A. Kulkarni*	315
66	**Covid-19 and ts Impacts on Consumer Buying Behavior Towards Cosmetic Products.** *Dr. Gopal Gorakh Kolhe, Mr. Sumedh Vilas Sonawane*	319
67	**A Study On Necessity Of Insurance And Its Types In Modern Era of India** *Mrs Sapana R Kolhe/Jangale*	323

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 289 : Commerce and Management in 21 st Century
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March : 2022

Perception of Rural Youth Towards Unified Payment Interface (UPI)

Saket Sunilrao Deshmukh
Research Scholar
S.G.B.A.U. Amravati

Dr. Kishor Phule
S.G.B.A.U. Amravati

Abstract -

Over the last few years, India's payment systems have undergone significant modifications. The Reserve Bank of India's Vision Document on Payment Systems lays out a number of steps for creating a "Cashless" society. People gradually began to accept digital payments however, not everyone has accepted it. The causes could include a lack of trust, a lack of technical expertise, a fear of transaction traceability, a habit, and so on. The youth themselves were unaware of the initiative. Any country's development is largely dependent on its youth population. Furthermore, in terms of Unified Payment Interface, rural India lags behind urban areas. In this paper, "Perception of Rural Youth Towards Unified Payment Interface (UPI)" a focus on rural youth was given, and a study of their perception level toward Unified Payment Interface (UPI) was conducted. The youth of Teosa taluka in the Amravati district have been rounded up for research.

Keywords - UPI, Youth, Rural area, NPCI, Cashless, Digital India

Introduction -

Individual's and organisation's lives and activities have been drastically transformed since the advent of information and communication technology. The development of the electronic payment system, also known as the global payment system, coincided with the present trend of cashless transactions among individuals, businesses, and governments. Digital payment, often known as electronic payment, is a type of payment that is done via digital methods. All digital payment transactions are done online with the help of the internet. Individuals' and organisation's lives and activities have been profoundly transformed by the advent of information and communication technology. In the year 1990, the corporate and consumer worlds were introduced to a new method of conducting trade transactions known as electronic commerce (e-commerce).

Digital payments have a promising future ahead of them. In India, digital payments are exploding. Mobile banking transactions totaled Rs. 4018 billion in 2015-16, up from Rs. 60 billion in 2012-13. Other ways of digital payment are also increasing at a rapid rate. The digital revolution has made digital payments simple to do. India has 130 million inhabitants, 123 million aadhaar digital biometric cards, 121 million mobile phones, 44.6 million smartphones, 56 million internet users, and a 51% increase in e-commerce as of December 31, 2018. Mobile banking services were used by more than 43.7 million people in some way.

The National Payments Corporation of India (NPCI) also developed the Bharat Interface for Money (BHIM) app, which was released on December 30, 2016. Users can utilize BHIM to make quick and easy digital payments utilizing UPI.

UPI is a simple payment tool created by the National Payments Corporation of India (NPCI) that is based on the IMPS system. UPI can be used on a smartphone and functions similarly to an email ID for money. It allows users to use a virtual Payment Address (VPA: A VPA is an ID that a user creates by linking their accounts to a bank's mobile app) as a payment identifier for sending and receiving money, and it uses single-click 2 factor authentication (2-FA).

Many small-business entrepreneurs and petty shop operators have embraced UPI option. People in India's smaller towns are increasingly embracing various forms of payment apps. Mobile-based payment systems are gaining traction.

In India, there are various apps which are based on UPI platform and are popular among youth.These are as follows:

1. Phone Pe -

In ranking of the best UPI apps in India, PhonePe comes in first. It is a game-changing app that has prompted the Indian public to begin trusting and, more importantly, making online mobile payments. PhonePe allows users to not only make UPI payments, but also recharge their phones, pay their bills online, order food, and shop all in one app. Phonepe had 868.40 million transactions in November 2020, with a transaction value of Rs 1,75,453.85 crore.

2. Google Pay -

In list of the best UPI apps in India, Google Pay, formerly known as Tez App, is the largest and finest app. In a short period of time, this app has amassed a sizable consumer base in India. Having a huge brand name like 'Google' has undoubtedly helped this app gain trust from new and existing clients.As of November 2020, Google Pay had processed 960.02 million transactions for Rs 1,61,418.19 crore. Users can use Google Pay to send money to friends, pay bills, purchase online, recharge their phones, and pay at a nearby café, among other things.

3. Paytm -

In India, Paytm is a well-known mobile payment app. It also offers Paytm Wallet and Paytm UPI in addition to Paytm Mall (which was introduced in the year 2017). Because of the wide range of products and services offered by this app, we can term it a megastore.On the Paytm app, customers may do practically everything that has to do with online payments. As a result, it is the most widely used payment app in India, ranking third on our list of the best UPI apps in India. Paytm had 260.09 million transactions in November 2020, with a transaction value of Rs 28,986.93 crore.

4. BHIM -

In India, the BHIM app is the one of the most used UPI app. BHIM (Bharat Interface for Money) is a UPI enabled programme developed and maintained by National Payments Corporation of India (NPCI) to facilitate safe, easy, and quick digital payments through your mobile phone.As of November 2020, the BHIM App had 0.31 million transactions with a total value of Rs 13.87 crore.

5. Amazon Pay -

Amazon Pay is the fifth most popular app for performing UPI transactions as of November 2020. This month, Amazon Pay received 37.15 million transactions with a total value of Rs 3,624.51 crore.Having Amazon as a big brand certainly helped Amazon Pay scale so quickly in India in such a short period of time. Amazon Pay has recently become the darling of UPI payers because to its integration with most shopping and payment channels, as well as its fantastic cashback offer.

Review of Literature -

(K.Sumavally, 2018)in the Paper "A study on digital payments in India with perspective of consumers Adoption" conclude that the deployment of technology for digital payments have improved the performance of banking sector and able to achieve the motive cash less country. This study also give emphasis to the percentage of awareness on maximum utilization of technology. Banks should take effective measure in creating awareness towards the effective usage technology and security.

(Tungare, 2018) A Study on Customer Insight Towards UPI (Unified Payment Interface) An Advancement of Mobile Payment System" described that In contrast to all of payment systems it can be say that UPI is the most advanced payment system in the world. UPI payment system allows money transfer between any two bank accounts by using a smartphone. It allows a customer to pay directly from a bank account to different merchants, both online and offline, without the hassle of typing credit card details, IFSC code, or net /wall passwords. It aims to simplify and provide a single interface to money transfers easy, quick and hassle free. These features of UPI motivates the respondents of service sectors to adopt the tool and the above study revealed that there also a significant difference found between the gender towards the adoption of UPI.

(Humbe, 2011) E-payment systems are important mechanisms used by individual and organizations as a secured and convenient way of making payments over the internet and at the same time a gateway to technological advancement the field of world economy.

(J, 2014) in their research paper titled "A Study on Factors Influencing Consumer Adoption of Internet Banking in India" tried to examine the factors that influence internet banking adoption. It is found that internet banking is influenced by its perceived reliability, Perceived ease of use and Perceived usefulness. In the process of internet banking services expert should emphasize the benefits its adoption provides and awareness can also be improved to attract consumers" attention to internet banking services.

Objectives of Study -

1. To study most used UPI App.
2. To study the level of awareness of youth about UPI.
3. To know the factors encourage them to make payment via UPI.
4. To know the perception of youth related to UPI.

Research Methodology -

Both primary and secondary sources were used to gather the necessary information. On the basis of random sampling, a structured questionnaire was designed and presented to 50 youngsters studying in graduation in Teosa

taluka of Amravati district. Secondary data was gathered from periodicals, books, and the internet.

Limitations -

1. The respondents targeted were youngsters.
2. The study only considers respondents from Amravati in Teosa Taluka.
3. The analysis was done based upon the personal opinion of respondents individually, not from any focus groups or experts.

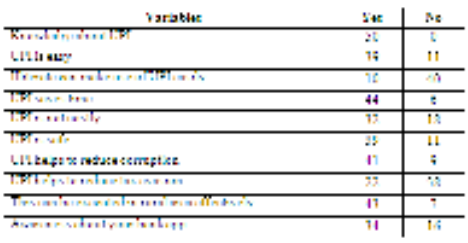
Analysis and findings of Study-

Gender/ Income(Rs)	0-50000	50000-100000	100000-200000	Above 200000	Total
Male	22	4		0	26 (52%)
Female	19	3	2	0	24 (48%)
Total	41 (82%)	7 (14%)	2 (4%)	0	50 (100%)

ariable	Digital		Cash
	UPI	Others	
Method of payment preferred	27	12	11
Reasons to choose this payment method	Convenience	22	-
	Quick	8	
	Tracking of transactions	7	
	Discount/ Cashback	13	
Total persons made payment using UPI in this study	45		05
Difficulties faced in UPI system	Security	12	-
	Failed transactions	4	
	Lack of technical knowledge	18	
	Fraud calls	8	
	Lot of features	8	
Preferred app in UPI payment	Phone Pe	17	-
	Google Pay	13	
	BHIM	8	
	Amazon Pay	9	
	Paytm	3	

There are 26 men and 24 women among the total number of responses. All of them are in graduation and come from a low-income family. The vast majority of respondents preferred digital to cash payment. Convenience, simplicity, speed, discount, and payback are all equally appealing aspects of UPI. Only 10% of those surveyed have not yet made a UPI; the vast majority (90%) have done so.

The majority of individuals who paid said that UPI options are not available in many shops in this region. They were also concerned about their safety (24%), and several lacked technical skills (18%). The respondents regard UPI and Preferred majorly apps like Phone pe, Google Pay, Amazon pay, BHIM, Paytm UPI.

Respondents have their own perceptions about UPI. All of the respondents are aware of UPI and have a bank account. The majority of them use Android phones, are familiar with UPI, and have their own bank app. Many of them understand that the UPI system is simple, saves time, is inexpensive, is secure, reduces corruption, and aids in the country's development. However, they believe that illiterate people will find it difficult to use, and that it will be ineffective in remote places due to a lack of understanding and a network problem. According to the respondents, UPI is ineffective in preventing tax evasion.

Conclusion -

The Indian government's 'digital India' project, it will be extremely impossible to transform India into a digitally empowered and knowledge economy unless there is widespread public awareness. India is gradually transitioning from a cash-based to a cashless economy. However, not everyone has accepted it. The causes could include a lack of trust, a lack of technical expertise, a fear of transaction traceability, a habit, and so on. Despite demonetization and the drive to promote digital payments over the previous three years, online financial transactions, e-commerce activity, and UPI still trail significantly in rural areas.

Any country's development is largely dependent on its youth population. The more we value youth, the more capable our youth will be, as they are active participants in the nation's development. As a result, in order for this initiative to be effective, the kids, the future generation, must be aware of Unified Payment Interface (UPI) and make them a habit and then it will be successful.

Suggestions -

The government should provide the necessary infrastructure to ensure that digital payment plans are implemented effectively. In remote places, connectivity, and more crucially, the quality of connectivity, remains a question mark. To accomplish the expected growth in internet usage in rural regions, infrastructural needs such as improved network quality, constant electrical supply, and cheap internet service packages are required. Because UPI method rely on mobile applications and the internet it require technical understanding, the government should hold more public awareness campaigns to educate people about the concepts associated with digital India.

References

- dealroup. (n.d.). Best UPI app in India 2022. Retrieved from dealroup.com: https://dealroup.com/apps/best-upi-app-in-india/
- Humbe, D. H. (2011). E-Payment Systems in India Problems and Prospectus.
- J, R. H. (2014). A Study on Factors Influencing Consumer Adoption of Internet Banking in India. ISRJ.
- K.Sumavally, D. (2018). A study on Digital payments in India with perspective of consumer's adoption. International Journal of Pure and Applied Mathematics.
- NPCI. (n.d.). UPI 3rd Party Apps. Retrieved from NPCI org: https://www.npci.org.in/what-we-do/upi/3rd-party-apps
- Tungare, D. (2018). A Study on Customer Insight Towards UPI (Unified payment Interface) An Advancement of Mobile Payment System. International Journal of Science and Research (IJSR).

International Research Journal of Human Resource and Social Sciences
ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218)
Impact Factor 6.924 Volume 9, Issue 03, March 2022
Website- www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

"Customers Satisfaction towards Unified Payment Interface (UPI) Services"

Research Scholar
Saket Sunilrao Deshmukh
Sant Gadgebaba Amravati University

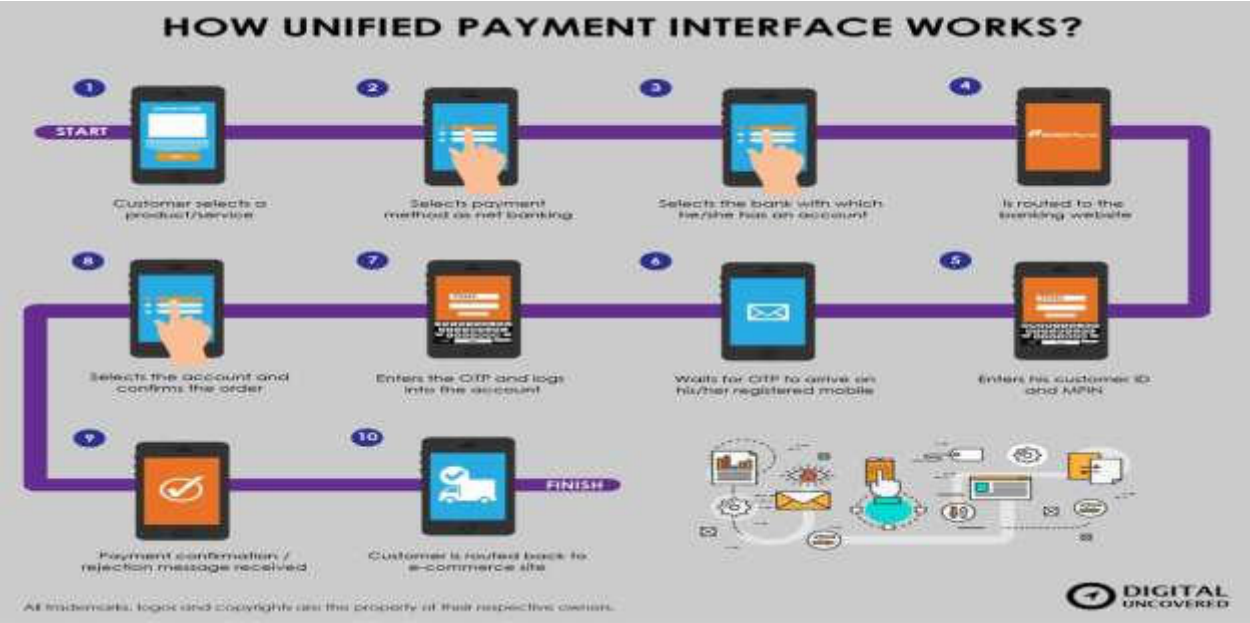
Supervisor
Dr. Kishor Phule
Associate Professor
Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

Abstract:

There is a huge revolution in the payment system after the introduction of the Unified Payment Interface (UPI).The products and services offered by bank branches in traditional banking are insufficient to meet the demands and wishes of customers. The market's monarch is the customer. Every company should be aware of its customers' perceptions and strive to meet their needs. Customers are becoming increasingly demanding of valuable services that are tailored to their specific demands, at a low cost, and delivered quickly. The use of information technology in the banking sector makes this possible. In today's world, Unified Payment Interface (UPI) services are critical for attracting new consumers and retaining existing ones. In today's competitive financial environment, no bank can exist without Unified Payment Interface (UPI) services. It offered a lot of advantages to customers in terms of ease of use and low transaction costs; it could be delivered via various UPI Apps. The findings of this study revealed that customer satisfaction with the Unified Payment Interface (UPI) is closely tied to the user interface, convenience, and security.

Keywords:BHIM, Digital India, NPCI, UPI, UPI Services.

© Associationof Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

Introduction:

The National Payment Corporation of India (NPCI) established the Unified Payment Interface (UPI) as a retail digital payment mechanism in April 2016. UPI is a payment and money transfer system that leverages smartphone applications to give the fastest platform for sending and receiving money. Phone Pe, Google Pay, Amazon Pay, and BHIM are just a few examples of third-party applications that can be used for UPI transactions.Nowadays, UPI serves as a payment platform for not only business transactions and money transfers between accounts, but also services such as electricity bill payment, D2H recharge, mobile recharge, general utility bill payment, and investment services such as SIP payments and IPO subscription payments. UPI provides a payment platform that is available 24 hours a day, 365 days a year, making it easy for all users and free of charge. On the UPI platform, there are currently 207 banks and 20 third-party applications that provide the UPI payment platform to their consumers.

Policymakers and the government should be aware of whether UPI is truly pursuing economic development. There are two policy objectives or areas of focus that the government might pursue about UPI. To begin with, UPI can be used as a tool to aid with the digitalization of financial services, particularly payment services. Second, the government's focus might be on utilizing UPI for financial inclusion and economic development. However, before diving into one of the areas, the government should have a good grasp of how UPI affects people's financial inclusion and economic development.

Literature Review:

(Tungare, 2018) in his research paper "A Study on Customer Insight Towards UPI (Unified Payment Interface) - An Advancement of Mobile Payment System" that was described In comparison to all other payment systems, UPI might be considered the most advanced payment system on the planet. The UPI payment system allows you to send money from one

bank account to another using your smartphone. It enables customers to make payments straight from their bank accounts to various retailers, both online and offline, without having to type credit card numbers, IFSC codes, or net banking/wallet passwords. Its goal is to make money transfers simple, quick, and painless by providing a single interface.

(Appukuttan, 2019) Stated that the BHIM application is one of the best moves by the government of India for the instant bank to bank transactions and it is being accepted and loved by a large number of people in India

(Suravi Haldar, 2018)tried to find out the awareness and usage level present among the urban youth of Bangaloreabout Unified Payment Interface (UPI) apps and also compares the top-ratedbank-based UPI apps and the government BHIM app, to understand the growing penetration and issues concerning the apps.

(Eswaran, 2019)stated out the customer perception and impact of demographic factors on adoption of digital mode of payment using ANOVA and percentage analysis and found that that it had resulted in ease of transfer of money in rural areas which was not touched earlier by the digital payment method.

Statement of Problem:

The importance of choosing a research problem is defined here. The issue is defined as to what extent respondents are satisfied with Unified Payment Interface (UPI) Services, the problems they have in obtaining the information they seek, and which aspects have the most impact/influence on the respondents.

Objectives of Study:

- To Understand the concept of Unified Payment Interface
- To measure the satisfaction level of the respondents towards Unified Payment Interface (UPI) services.
- To give suggestions for further improvement of Unified Payment Interface (UPI)services.

Methodology:

Primary Data: The current research is an empirical survey with data obtained by questionnaire. The convenience sampling approach is used, which is one of the non-probability sampling strategies, and the sample size for the survey is 120 people.

Secondary Data: Secondary data is gathered from publications such as journals, books, and as well as relevant websites.

Tools for analysis:

- Percentage
- Chi-square Test

Findings:

Table No. 1

Sr. No.	Demographics		Frequency	Percentage
1	Gender	Male	75	63
		Female	45	37
		Total	120	100
2	Age	Less than 25	32	27
		25-35	55	46
		35-45	23	19
		More than 45	10	8
		Total	120	100
3.	Educational Qualification	Graduation	53	44
		Post Graduation	67	56
		Total	120	100
4.	Employment Status	Business	15	13
		Employed	40	33
		Professionals	30	25
		Students	25	21
		Others	10	8
		Total	120	100
5.	Income	Less than 20000	13	11
		20000-30000	55	46
		30000-40000	40	33
		More than 40000	12	10
		Total	120	100

Table 1 shows thatthe majority of the sample clients are between the ages of 25 and 35. (46 percent). The chart also shows that 32% of the respondents are under the age of 25,

23% are between the ages of 35 and 45, and 8% are over the age of 45. Males account for 52.4 percent of responders, while females account for 47.6%. Furthermore, Post-graduates (56 percent) and graduates make up the majority of the responders (44 percent). This indicates that the respondents have a high degree of literacy. When it comes to employment status, the respondents are a combination of students (21%), business (13%), private employees (33%), professionals (25%), and others (8 percent). It is self-evident that the respondents' employment rate is high.According to the study, the majority of respondents (46%) earn between Rs. 20,000 and Rs. 30,000, with 11 percent earning less than Rs. 20,000 and ten percent earning more than Rs. 40,000.

Hypothesis:

H0: There is no significant relationship between income and satisfaction level of UPI services of the respondents.
H1: There is a significant relationship between income and satisfaction level of UPI services of the respondents.

Testing of Hypothesis:

Sr. No.	Income	Level of Satisfaction			
		low	medium	high	***Row Totals***
1	less than 20000	3 (2.25) [0.25]	10 (11.25) [0.14]	5 (4.50) [0.06]	18
2	20000-30000	5 (4.12) [0.19]	20 (20.62) [0.02]	8 (8.25) [0.01]	33
3	30000-40000	5 (5.88) [0.13]	30 (29.38) [0.01]	12 (11.75) [0.01]	47
4	more than 40000	2 (2.75) [0.20]	15 (13.75) [0.11]	5 (5.50) [0.05]	22
	Column	15	75	30	**120**

Result of Chi-Square test:12.86
Degree of Freedom: 3
Level of significance: 0.05
Calculated Value: 12.86
Table Value: 7.815

The Chi-Square value is determined to be greater than 12.86 > 7.815 the table value. As a result, the Alternative hypothesis is accepted.

Conclusion:

Today UPI is dealing great but in the coming years, UPI appears to be ready to become a significant element of the Indian financial sector. Banking has been redefined and re-engineered as a result of the use of information technology, and the future of banking will certainly provide clients with more sophisticated services as a result of ongoing product and process improvements. As a result, the industry has shifted from a seller's market to a buyer's market, causing bankers to adjust their approaches from "traditional banking to convenience banking" and "mass banking to class banking" and this will empower UPI Structure. It seems that UPI has given some sort of satisfaction among the users due to some of its promising features like it saves a lot of time and proceeds any transaction in a real-time basis, also it has solved the problem of keeping the change otherwise consumers have to wait to get a change but now with the help of UPI, you can pay any amount. Also, UPI is empowered to track all the expenses it shows all your payment history which has resulted in satisfaction among the consumers other than the traditional payment method.

Suggestions:

- It is necessary to have a strong infrastructure of good connectivity all over the place to make efficient transactions.
- Need to boost the speed or bandwidth for successful surfing and app opening
- customer care representatives who can respond to consumer requests quickly.
- It is the responsibility of NPCI to ensure that all customer issues are addressed by that UPI service provider app with specialized experience.

References:

1. unified payment interface UPI - Bing images
2. https://www.npci.org.in/
3. https://www.upichalega.com/
4. Appukuttan, S. (2019). A Study on Customer Satisfaction of Bharat Interface for Money (BHIM). *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*.

5. Eswaran, K. (2019). consumer perception towards digital payment mode with special reference to digital wallets. *Research explorer-A Blind Review & Refereed Quarterly International Journal*, 13-20.

6. Saket Sunilrao Deshmukh, D. K. (2022). Perception of Rural Youth Towards Unified Payment Interface (UPI) . *'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal*, 272-275.

7. Suravi Haldar, S. P. (2018). "UPI: The innovation buzz in the digital payments ecosystem. *Asian Journal of Research in Banking and Finance, ISSN 2249-7323Volume 8 Issue 3,*, 86-95.

8. Tungare, D. (2018). A Study on Customer Insight Towards UPI. *International Journal of Science and Research (IJSR).*

Shri Shivaji Education Society Amravati's

Shri Shivaji Arts & Commerce College,

Amravati (Maharashtra)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

&

School of Management Studies

(Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon) Jointly Organises

ICSSR Sponsered

Certificate

International Conference on SUSTAINABLE DEVELOPMENTS IN COMMERCE AND MANAGEMENT (ICSDCAM - 2022)

(Blended)

This is to Certify that, Prof./Dr./Mr./Mrs. **Vinay W. Burange** of **Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati** with Prof./Dr./Mr./Mrs **B.P. Adhau** of **Takshshila Mahavidhylaya, Amravati** has **Presented & Published** research paper entitled

A STUDY ON IMPACT OF DIGITAL PAYMENT PRODUCTS ON DEVELOPMENT OF STATE BANK OF INDIA IN AMRAVATI REGION in ICSSR Sponsered Internationl Conference on 'SUSTAINABLE DEVELOPMENTS IN COMMERCE AND MANAGEMENT' jointly Organised by Department of Commerce & Management, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati & Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon on Friday 29th April, 2022.

HOD
Prof.Manoj Jagtap
Shri Shivaji Arts & Commerce College,Amravati

Convenor
Prof. Dr. Baban Zare
Shri Shivaji Arts &Commerce College,Amravati

Convenor
Prof. Dr. Madhulika Sonawane
School of Management Studies
Kaviyatri Bahinabai ChaudhariNorth Maharashtra University,Jalgaon

Principal
Dr. R. M. Bhise
Shri Shivaji Arts & Commerce College,Amravati

9

A Study On Impact Of Digital Payment Products On Development Of State Bank Of India In Amravati Region

Vinay W. Burange
ResearchStudent
Takshashila Mahavidyalaya, Amravati

Dr. B. P. Adhau
Research Guide
Takshashila Mahavidyalaya, Amravati

ABSTRACT

Banking sector plays important role in developing economy of our country. Bank accepts deposits and lends money, also bank performs crucial functions in credit creation. So, position of bank should always be maintain sound to encourage the growth of economy. In order to provide more payment facilities and attract more customers, banks has started giving digital products for different groups of customers. Likewise largest bank in India i.e. State bank of India also offering such digital products. These digital products are getting importance due to their usefulness. So, in this study efforts were made to study the impact of digital payment products on development of State Bank of India in Amravati regio.

Keywords : Digital Payment Products, State Bank of India

Introduction :

In today's world digital innovation is an imperative for all banks. State Bank of India is dominant Player in digital space and always one step ahead in digital innovations in banking. The term "digitalization" means converting raw data into digital format with the help of technology. Through digital products bank allow customer to access their bank account and perform transactions, make payment anytime. Banks are making efforts and investment for encouraging use of digital products so as to survive in tough competition with other banks. State Bank of India have introduced Digital Payment Products as per following:-

1. YONO by SBI
2. Mobile Banking
3. Internet Banking
4. State Bank Buddy (e-Wallet)
5. Debit & Pre-paid cards

6. Merchant Acquiring Business i.e. POS terminals
7. Aadhar Pay
1. Bharat QR
2. UPI

- YONO: - YONO (You Only Need One) application is the digital banking platforms launched by State Bank of India. Which offers many functions to user in just one app like – Quick transfer, online shopping, bills payments, booking of tickets, it can be use in place of ATM card to withdraw money from the bank, and many other functions. This app is specially designed to perform most of the bank functions anytime and from anywhere with accuracy. This App is available for Android and IOS.
- Mobile Banking: - Mobile banking is service given my banks in which customer can access banking transactions through his mobile (smart phone) or tablet. The only thing require is software or application in mobile and internet (data connection). We can access it anywhere and anytime as it is 24 hours available. In case of some banks there is certain limit on amount transacted.
- Internet Banking: - online banking, web banking, home banking these are the alternate name given to Internet banking. Through internet banking customer can perform banking transactions through bank's website by entering his login Id and password. Internet banking is component of core banking system which offer services to bank's customer in lieu of traditional banking. Benefits of internet banking include suitability to customer as they don't have to visit bank as well as, viewing accounts balances, checking recent transactions performed, fund transfer and various bill payment.
- State Bank Buddy (e-Wallet): - State Bank Buddy is State Bank of India's mobile wallet on smartphone. It is a prepaid wallet which is used to transfer fund to other user's bank accounts at anytime and anywhere. It can use for online payment, bill payment, view statements, booking of tickets, etc. as the YONO had been introduced now this wallet is not available, Also It's features had been added to YONO.
- Debit Card: - A card which is link to the bank account through which we can withdraw money from ATM anytime, pay bills, etc. When we performed transaction by debit card the money is automatically deducted from our account. Debit card's number is required when we setup and use various payment apps like phone pe, paytm etc.

  Pre-paid card: - Prepaid cards are also accepted where debit cards are accepted. They are sponsored by major card network such as Master-card or American express. But, disadvantage of these cards are that we can do transactions upto certain limit which we have already set for that card, we can't go above it.
- Merchant Acquiring Business: - Reserve Bank of India has given the approval for the

setup of owned subsidiary of Merchant Acquiring Business in name of State Bank of India payment services.

- Aadhar Pay: - Aadhar pay is also payment platform which allows the shopkeepers to collect payment from customers by using the Aadhar number and biometric authentication. It is safe and secure and also reduces cash carrying risk. We can instantly transfer fund from Aadhar pay. It is also advantageous for customers as no mobile phone or tablet needed also no need to remember passwords. Payment is done from Aadhar enabled bank account.
- Bharat QR: - Through this platform efforts are being done to encourage more digital payment and to reduce the usage of cash. It is a application through which we can pay merchants by scanning Bharat QR code. National Payment Corporation of India worked with International card scheme to develop Bharat QR code.
- UPI: - Unified Payment Interface is instant real time payment system, which supports peer to peer and person to merchant transactions and it is one of the best platforms for funds transfer and merchant payments. This platform enables multiple bank accounts in one mobile app. Benefits are anytime immediate money transfer through mobile device, seamless single click payment, QR code scan and pay as well as it is safe, secure and innovative.

So, all these digital products are providing round the clock access to banking transactions to Amravati citizens. It has made banking more convenient and accessible from anywhere. All these digital products have made it possible to extend banking facilities to remote areas of Amravati District. These products are helping the banks for cost reduction as less man-power is required due to its usage.

REVIEW OF LITERATURE:

Dr. Rajsee Joshi, RitikaGoel, Shraddha Garg (2018):

"A study on customers' perception on adoption of digital banking in Indian Banking Sector.": As per this study, Banks in India still have a long way to go in terms of technology approval to catch up with universal standards. Public sector banks must have to increase their procedural acceptance in order to boost customer satisfaction. Transaction safety is the most important item while using technology, thus banks should always try to improve it.

***Manisha Verma* (2018):**

"A rise of digital banking in India - a case study of hdfc bank":- In this study they it is observed that new technology is bringing new changes in banking field. The expectations of the customers for the new products is rising and banking staff have the pressure of retaining their customers and also fulfill their demands. Technology is helping to bank as only through mobile or tablet banking transactions are possible. The Rangrajan committee (1988) took the first step of

introduction of computers. The Saraf Committee (1994) took steps for technological issues relating to payments.

Mr. Vijay Prakash Gupta &Dr. P. K. Agarwal (2013) "Comparative Study of Customer Satisfaction in Public Sector and Private Sector Banks in India"*: this research paper shows light on cut throat competition face by both private and public sector banks, to improve the customer base and market share. Both public sector banks and private sector banks should find their weak areas and try to improve them, as the customer satisfaction is the ultimate aim. It further says that Bank should provide good quality services to the customer, which definitely have to satisfy the customer's expectation.*

Pooja Alumna Maharshi University Rohtak (2018):

"E-Banking in India" In this research paper they have discussed that there is growth in the banking sector with the help of information technology.it is said that services of banks are now available 24 hours, Liberalization, privatization and globalization have impact on banking and there is tough competition between different banks. Indian banks are making efforts to implement digital products but still many people are deprived from it.

OBJECTIVES:

- To find out what are the impact digital products have done on development of State bank of India Amravati branch.
- To study why digitalized technology have more importance than traditionaltechniques
- To analyze whether it is profitable for the bank to use digital products.

HYPOTHESIS:

- H0: Digital products of banking will not exert positive impact on development of State Bank of India Amravati branch.
- H1: Digital products of banking will exert positive impact on development of State Bank of India Amravati branch.

RESEARCH METHODOLOGY:

Research Method:

The data is collected from primary and secondary sources. Random Sampling method was used and questionnaire were given to the 100 respondents.

Sources of Data:

- **Primarydata:**

1. The Primary data has been gathered through personal interviews with 100 respondents in Amravati as a part of datacollection.

- **SecondaryData**

1. Literature from Text Books, magazines, newspapers, websites
2. Literature from the articles published in journals pertaining toe-banking

Limitations:-

- Limited sample of 100 respondents only
- It is confined to Amravati District only.
- Only customers of State bank of India have taken for study.

Analysis and findings of study:-

Gender/ Income(Rs)	Below Poverty Line	Middle class	High Income Group	Total
Male	20	26	16	(62%)
Female	23	7	8	(38%)
Total	(68%)	(18%)	(14%)	(100%)

Among the total respondents (customers of SBI) 62 are men and 38 are women. They are from various income groups. Majority of respondents have said that they are using digital payment products.

Methods of the Payment Preferred	-	Numbers of Users
Digital Payment Products	YONO by SBI	18
	Mobile Banking	11
	Internet Banking	15
	Debit Cards	12
	Aadhar Pay	9
	Bharat QR	13
	UPI	17
Traditional Methods	Others	5
Total	-	**100**

Majority of people are using digital products than traditional methods. Near about 95% people are using digital payment products.

Reasons to choose digital payment methods

Reasons	Yes	No
Easy to use	47	3
Safe and Secure	43	7
Convenient	42	8
Anytime and anywhere	39	11
Accuracy	46	4
Speedy Transactions	42	8

They have given reasons that it is convenient, easy, accurate and speedy to use digital products.

CONCLUSION:

Digital Products of banks are playing great role in retaining customers by satisfying their demands and at the same time attracting new customers towards bank. Many of users are satisfied by its use, still there are instances when these digital products need improvement, like network

failure or no internet access. Customers who use digital banking are far more worried about the security of their financial transactions and the privacy of their personal information. So they must be given assurance of their safety and should develop cyber security system. People from remote places and rural areas in Amravati districts should be given education about effective use of these digital products, so that they can take full advantages of it.So, overall these digital products are working well for State bank of India Amravati region and bank should try to eliminate the loopholes in these digital products.

Reference:-

1] Dr. Rajsee Joshi, RitikaGoel, Shraddha Garg (2018)*" A study on customers perception on adoption of digital banking in Indian Banking Sector."*

2] Manisha Verma (2018) "*A rise of digital banking in India - a case study of hdfc bank"*

3] Mr. Vijay Prakash Gupta &Dr. P. K. Agarwal (2013) "*Comparative Study of Customer Satisfaction in Public Sector and Private Sector Banks in India"*

4] Manda, VijayaKittu&Rekha, Shashi &Polisetty, Aruna. (2020). *YONO: "THE ONE" Digital Banking App of State Bank of India*

5] Pooja Alumna Maharshi University Rohtak (2018) "E-Banking in India"

6] www.iosrjournals.org

7] www.papers.ssrn.com

8] www.eprawisdom.com

9] www.bfsi.eletsonline.com

10] www.Payopt.com

11] www.icommercecentral.com

Thakur Educational Trust's (Regd.)

THAKUR COLLEGE OF SCIENCE & COMMERCE

AUTONOMOUS COLLEGE AFFILIATED TO UNIVERSITY OF MUMBAI
NAAC Accredited with Grade 'A' (3rd Cycle) & ISO 9001: 2015 Certified
Best College Award by University of Mumbai for the Year 2018-2019

tcsc
CELEBRATING 25 YEARS OF GLORY

DEPARTMENT OF COMMERCE AND IQAC
IN ASSOCIATION WITH
NAAC & ICSSR

Organizes

Indian Council of Social Science Research

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL E-CONFERENCE

on

"INNOVATION AND SUSTAINABILITY- REVITALIZING BUSINESS PRACTICES THROUGH QUALITY ASSURANCE & INCLUSIVITY"

This Certificate is awarded to Vinay Wasudeo Burange of Takshashila mahavidyalaya Amravati for participating in A One-Day Multidisciplinary International E-Conference on "Innovation and Sustainability - Revitalizing Business Practices through Quality Assurance & Inclusivity" held on 18th February 2022

Dr.C.T.Chakraborty	Dr.Santosh Singh	Dr.Parul Singhal
(PRINCIPAL)	(IQAC CO-ORDINATOR)	(CONVENOR & HEAD- DEPT OF COMMERCE)

International Journal of Advance and Innovative Research
Volume 9, Issue 1 (VI): January- March, 2022 Part- 2
ISSN 2394 - 7780

A STUDY ON DIFFICULTIES FACED BY CO-OPERATIVE BANKS IN AMRAVATI DISTRICT

[1]Vinay W. Burange and [2]Prof. Dr. B. P. Adhau
[1]Research Student [2]Research Guide, Takshashila Mahavidyalaya, Amravati

ABSTRACT
The co-operative banks are those financial institutions which are created for particular purpose; The purpose is serving society and needful farmers. The important function of co-operative banks in India are providing access of credit in rural area, these banks also ensure funding in agriculture, livestock, milk, as well as needy, poor and weaker section in society, but now, cooperative banks in India are facing many problems. So the purpose of this research paper is to study the reasons that what are the problems that co-operative banks is facing or going through?

Keywords: Co-operative, Problems, Bank.

INTRODUCTION
To cater the different types of customers and their credit requirements, co-operative banks are established. The main target of Co-operative bank is to offer credit to common man at lowest possible interest rates, by eliminating the authority of private money lenders. It provides agricultural credits and funds where state and private sectors have not been able to do very much. In market, all other commercial banks are working well, But managerial body of cooperative bank are going through very bad situation of political interferences, Nepotism, lack of public trust, and important problem of digitization of bank. In order to survive in the today's cut throat competition; it should eliminate the various difficulties and setbacks, which are preventing cooperative bank to work well.

Origin of Co-operative movement:-
The Edward Law Committee with Mr. Nicholson as one of the members was appointed by the Government for examines and recommends a course of action. The Cooperative Societies Bill, based on the recommendations of this Committee, was enacted on 25th March, 1904. There is no credit availability for poor farmers, harassment by moneylenders, farmers are not able to pay remaining debts due to the problem of crop loss, money lender charge very high rate of interest, and the cost of cultivation is increasing day by day. For the economic development of rural people and for socio economic development of under privileged, the co-operative movement is considered as a very effective and helpful tool. Digitalization means the conversion of data into digital format with the help of technology. It is the process through which bank can improve efficiency and gives the better services to its customers. In order to sustain in the cut-throat competition as well as for imparting best digital services, the modern banks are making huge investment in digital initiatives.

Difficulties and challenges faced by Cooperative Banks: -
The cooperative banks are facing challenges like inadequacy of computerized facilities, Lack of proper training to the clerical staff, nepotism while appointment of new post and rumors while electing managerial body. Due to these challenges and difficulties the cooperative banks are not functioning well and with full capacity.

We can see many commercial banks are getting digitalized. Their primary motive is to earn profit, but co-operative banks work on the principle of co-operation. There are many challenges in process of going digital like the cost of running and maintaining banking software is too high, proper training of software should be given to the bank staff, cost of taking seminar and workshop in rural areas to teach rural people, how to access their bank transactions through mobile. Further, there are consumers who know online banking very well, so challenge is that, they are curious to know which bank is giving good offers of interest rates. If they getting really good offers from other banks like exciting interest rates on deposits, low interest rate on loan, facilities of bills payment, etc then there are chances that they can switch their accounts that can be accommodated in the bank.

REVIEW OF LITERATURE
Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2019) "Digital banking an indian perspective":- As per this research, smartphones aand internet increasing in number day by day, so banking customers have started expecting more exciting features from their bank with their convenience. Due to digital banking the now businesses don't have time limit of bank timing. So, business has started growing more than before. Digital banking has converted bricks and cement banking to the green digital banking, as the various transactions can be done sitting at home without waiting in long queue.

ISSN 2394 - 7780

Jyoti Gupta and Suman Jain (2012) "A study on Cooperative Banks in India with special reference to Lending Practices" studied the Cooperative in India, They had given attention to their lending practices in general. The study was of a descriptive type, with a lot of reliance upon secondary data collected by authors. They found that common of the loans were house loans, and a 64% of the respondents for the survey conducted for the study chosen to take a long-term loan, mostly longer than 3-4 years.

Dr.P.Revathi (2019) *"Digital banking challenges and opportunities in India"*:- As per this study they say "Money makes the world go round" this may sound pessimistic, but applicable to all businesses. Banking transactions are transparent and customers are also getting authentic. The main reason behind this digital banking is ease, convenience of banking operations. More numbers of customers are using digital platforms in younger age, So the technology has transformed many thing but still there are challenges which Indian banks have to overcome.

OBJECTIVES

- To make people aware of difficulties faced by co-operative bank?
- To analyze solution for these problems as well as challenges.

HYPOTHESIS

- H0: There are no significant difficulties faced by co-operative banks.
- H1: There are significant difficulties faced by co-operative banks.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Method

The data is collected from primary and secondary sources.

SOURCES OF DATA

- **Primary data**

➢The Primary data will be collected through personal interviews with 100 respondents in Amravati as a part of data collection.

- **Secondary Data**

➢Literature from Text Books

➢Literature from articles published in Newspapers & Magazines

➢Literature from the articles published in journals pertaining to e-banking ➢Literature from Websites

CONCLUSION

If managerial body of Bank follows certain rules, then all difficulties of bank would be eliminated. Like proper training should be given to the bank's staff as well as its consumers. Elimination of nepotism should be aim of managerial body. For gaining public trust transparency must be there in every transaction of bank. Rumors should be avoided and important feature of digitization must be brought in use. There should be some qualification filters in the body of management of bank. So, only qualified person would take important decisions.

REFERNCES

1. Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2019) "Digital banking an indian perspective"

2. Jyoti Gupta and Suman Jain (2012) "A study on Cooperative Banks in India with special reference to Lending Practices"

3. Dr.P.Revathi (2019) "Digital banking challenges and opportunities in India" 4. Sikandar Ali (2019) "cooperative banks in India: opportunities and challenges"

5. Dr. Saroj Kumar Singh (2016) "Problems and Prospects of the Cooperative Movement in India under the Globalization Regime"

6. Moneycontrol.com – "The Unfortunate Story Of Cooperative Banks in India" 7. www.Payopt.in

8. www.iosrjournals.org

9. Times of india.Indiatimes.com –India business explained why cooperative banks are struggling.

10. www.raconteur.net

Gramonnati Mandal's

Arts, Commerce & Science College

Narayangaon, Tal. Junnar, Dist. Pune, Maharashtra, India - 410 504.

NAAC Re-Accredited 'A' Grade College Affiliated to Savitribai Phule Pune University Id.No. PU/PN/AC/100(1993)

"National Level Interdisciplinary Conference on Changing Trends in Commerce, Management, Education, Agriculture and Social Sciences"

21st March 2022

Organised by

Department of Commerce and Research Centre (DCRC)

Certificate

This is to certify that, Vinay W. Burange

from Research Scholar S.G.B.A.U. Amravati

has participated /Presented Paper/Chair Session/Acted as Resource Person in National Interdisciplinary Conference organised by Department of Commerce and Research Centre (DCRC) Narayangaon, Pune. Maharashtra, India

DR. S. D. Takalkar
Professor & Head
Department of Commerce

DR. J. P. Bhosale
Professor & Head
Research centere in Commerce
and conference convener

Shri. S. S. Shewale
Principal

International Research Journal of Human Resource and Social Sciences
ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218)
Impact Factor 6.924 Volume 9, Issue 03, March 2022
Website- www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

STUDY ON THE NEED OF DIGITALIZATION IN BANKS WITH REFERENCE TO DISTRICT CENTRAL COOPERATIVE BANK IN AMRAVATI DISCTRICT

Research Student
Vinay W.Burange
S.G.B.A.U. Amravati

Guide
Prof.Dr.B.P.Adhau
Takshashila Mahavidyalaya,
Amravati

ABSTRACT

The co-operative banks are those financial institutions which are created for specific purpose. This specific purpose may be helping each other, mutual help, self-help, etc. The important function of co-operative banks in India is providing access of credit in rural area, these banks also ensure funding in agriculture, livestock, milk, as well as needy, poor and weaker section in society, but the problem is that many cooperative banks in India are not digitalized till now. So the purpose of this research paper is to study the reasons that why digitalization in co-operative banks (District central co-operative bank Amravati) isnecessary?

KEYWORDS

Co-operative Bank, Digitalization,mutual help, financial institutions.

INTRODUCTION

Cooperative banks are founded to cater to the many sorts of consumers and their financial needs. The primary goal of a cooperative bank is to provide credit to the common man at the lowest feasible interest rate by removing the domination of commercial money lenders. It offers agricultural credits and money when the public and private sectors (banks) have been unable to do so. If all other commercial banks in the market are becoming digitalized, why not cooperatives as well?

If it is to survive amid the fierce competition, it must follow the path that other banks are taking. Other banks have been embracing modern technologies for several years to provide their customers with the finest services available. Other banks are introducing new features and functionalities to improve their customers' banking experiences. Every bank tries to provide new services to consumers; if they want to keep customers, they must continually improve their methods of operation.

© Associationof Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

Origin of Co-operative movement:-

The cooperative movement is regarded as a very useful and beneficial tool for the economic growth of rural people and the socioeconomic development of the underprivileged. Because the majority of people in India live in rural regions and work in agriculture, the cooperative movement is extremely important. The translation of data into digital format with the aid of technology is referred to as digitalization.

What is Digitalization and its Importance:-

The term "digitalization" refers to the process of converting data into a digital format using technology. The process by which a bank allows clients to access their accounts and conduct transactions through the internet without the participation of a human is known as "digitalization of the bank." Bank stakeholders are all reliant on digitalized procedures. Further digitization allows for transactions to be completed in seconds, increasing consumer loyalty and saving time. The alternative name for a digitalized bank is online / Internet banking.

Modern banks are investing heavily in digital projects in order to stay competitive while also providing the greatest digital services. The bank's operations should be technologically updated. In today's competitive market, having healthy data analytics and intelligence in the digitization process allows the bank to grow closer to its customers and stay in business. In today's world, digitalization is not just a choice for banks, but it is now a need, since every industry, including banking, has adopted digitalization. Internet banking has altered traditional banking practice and expanded the financial sector's scope.

Following are the various forms of digitalization

- Banking cards (debit/credit cards.)
- Unstructured supplementary service data (USSD)
- Aadhar enabled payment system. (AEPS)
- Unified payment interface. (UPI)
- Mobile wallets (payTm/Mobikwik)
- Point of sale
- Internet Banking
- Mobile banking
- Bharat Interface for money (BHIM)

Challenges In Implementing Digitalization:-

We can see many commercial banks are getting digitalized. Their primary motive is to earn profit, but co-operative banks work on the principle of co-operation. There are many challenges in process of going digital like the cost of running and maintaining banking software is too high, proper training of software should be given to the bank staff, cost of taking seminar and workshop in rural areas to teach rural people, how to access their bank transactions through mobile.

Further, there are customers who know online banking very well, so challenge is that, they are curious to know which bank is giving good offers of interest rates. If they getting really good offers from other banks like exciting interest rates on deposits, low interest rate on loan, facilities of bills payment, etc then there are chances that they can switch their accounts in other banks. So, to retain these customers, immediate digitalization with exciting interest rates should be start by co-operativebank.

REVIEW OF LITERATURE

Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2019) "*Digital banking an indian perspective"* :- According to this study, as the number of people using smartphones and the internet grows, banking consumers have begun to demand more engaging things from their bank for their convenience. Because of digital banking, businesses no longer have to adhere to bank hours. As a result, company has begun to expand at a faster rate than previously. Digital banking has transformed bricks and cement banking into green digital banking since numerous transactions may be completed while sitting at home without waiting in large lines.

Manisha Verama (2018) "*A rise of digital banking in India- a case study of hdfc bank":-* According to this study, brick and mortar banking is being replaced by mouse banking. Customers' expectations of banks are always growing. New technological advancements have enabled businesses to operate anywhere in the planet. Dr. Rangarajan Committee (1988) was the initial move toward computerization. The Saraf Technology Committee (1994) offered numerous proposals to enhance the service. ATMs, electronic fund transfers (EFT), and electronic clearing services (ECS) all contribute to the development of bank payment and settlement systems.

Dr.P.Revathi (2019*) "Digital banking challenges and opportunities in India"*:-As per this study"Money makes the world go round" this may sound pessimistic, but applicable to all businesses. Banking transactions are transparent and customers are also getting authentic. The main reason behind this digital banking is ease, convenience of banking operations. More numbers of customers are using digital platforms in younger age. So, the technology has transformed many thing but still there are challenges which Indian banks have to overcome.

Mr. Vijay Prakash Gupta &Dr. P. K. Agarwal (2013) "*Comparative Study of Customer Satisfaction in Public Sector and Private Sector Banks in India"*: this research paper shows light on cut throat competition face by both private and public sector banks, to improve the customer base and market share. Both public sector banks and private sector banks should

find their weak areas and try to improve them, as the customer satisfaction is the ultimate aim. It further says that Bank should provide good quality services to the customer, which definitely have to satisfy the customer's expectation.

Dr. Rajsee Joshi, Ritika Goel, Shraddha Garg (2018) " *A study on customers' perception on adoption of digital banking in Indian Banking Sector."*: According to the findings of this survey, banks in India still have a extended path to go in terms of technology acceptance to catch up with worldwide norms. Public sector banks, in particular, must increase their methodological adoption in order to boost client satisfaction. Customers believe security to be the most critical aspect in adopting technology, thus banks should always try to improve it. Public sector banks must also increase the number of services available through ATM, as well as improve their mobile banking and online banking offerings

OBJECTIVES

- To find out what are the needs for digitalization of District central cooperative bank Amravati.
- To study why digitalized techniques carry more importance than traditionaltechniques
- To analyze how going Digital will help bank to gain more customerbase

HYPOTHESIS

- H0: Digitalization procedure will not exert positive impact on bank's (District central cooperative bank Amravati) growth and development.
- H1: Digitalization procedure will exert positive impact on bank's (District central cooperative bank Amravati) growth and development.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Method

The data is collected from secondary sources.

Sources of Data

.

SecondaryData

- Literature from Text Books
- Literature from articles published in Newspapers &Magazines
- Literature from the articles published in journals pertaining toe-banking
- Literature fromWebsites

CONCLUSION

Few years ago, private money lenders used to exploit farmers and weaker section of society, then co-operative banks were formed which works on principle of co-operation, funding of credit is its main motive, but in today's modern age, where technology and innovations are reaching at its peak. Even rural consumers are smart enough to use digital banking services. So, they may switch to other banks if they get good services as well as better offers. So, to retain customer base, co-operative banks must go for digitalization as soon as possible. Otherwise it would be very difficult for them to survive in cut throat competition with other commercial banks. As the whole world is moving forward by using latest technology, it is the right time toget itself digital by co-operative banks inIndia. So, the bank (District central co-operative bank Amravati) should start the process of getting digitized head office as well as all branches of the bank.

REFERNCES

1. **Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar (2019*)* "**Digital banking an indianperspective", IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-5925.Volume 10, Issue 3 Ser. II (May. – June 2019), PP 01-05
2. **Manisha Verama(2018) "**A rise of digital banking in india- a case study of hdfcbank", Researchgate.net/publication/330383858
3. **Dr.P.Revathi (2019) "**Digital banking challenges and opportunities inIndia", EPRA International Journal of Economic and Business Review. 10.36713/epra2985.
4. **Mr. Vijay Prakash Gupta &Dr. P. K. Agarwal (2013) "**Comparative study of customer satisfaction in public sector and privatesector banks in india, International Journal of Management, MIT College of Management Vol. 1, No.1, July 2013ISSN 2321 - 6700 © MIT Publication
5. **Dr. Rajsee Joshi, Ritika Goel, Shraddha Garg (2018) "** A study on customers' perception on adoption of digital banking in Indian BankingSector.", SSRN Electronic Journal

Website Visited:-

- www.raconteur.net
- www.iosrjournals.org
- www.papers.ssrn.com
- www.eprawisdom.com
- www.bfsi.eletsonline.com
- www.Payopt.com

3

Role Of Advertising In Social Awareness And Society Development (Nagpur & Amravati)

Dr. Darshana R. Choudhary
Shri. Shivaji Arts & Commerce college,Amravati

ABSTRACT

While independent companies essentially use publicizing to convey data on their items and administrations, promoting techniques likewise bring issues to light of social issues. Strong pictures, thunderous music and eloquent text can inspire sentiments in watchers to advance cultural changes.Utilizing local publicizing is quite possibly the best approaches to expanding brand mindfulness and prevailing upon new client. Since they fit solidly into their encompassing substance and acquire validity from their host distributing destinations, local advertisements assist you with contacting individuals where they're as of now perusing and locking in. The effect of publicizing on society has gotten an incredible change. It has made individuals think past their conservative universe of steadiness. It has made society to alter their approach to everyday life. The advertisers attempt to impact or convince customers to purchase the specific item. It is likewise a medium serving numerous organizations.

Key words : Advertisement, Social issues

Introduction:

Socialawarness add to individuals in working on their interactive abilities by associating withpeople from different foundations. Local area advancement offers a complete and down to earth way to deal with making arrangements for communities.Studentswho are socially mindful can perceive the assets accessible and use them to address the need of society. õ Both Social awarness and Community improvement are interrelated. õ 'Social awarness' means monitoring issues that various social orders and networks face on everyday premise and to be aware of troubles and difficulties of the general public. õ 'Local area advancement' is a cycle where Community individuals meet up to make an aggregate move on genrearte answer for normal

issues. We want social mindfulness since it empowers an individual to think about the viewpoint of others and comprehend how the person in question respond to various social situation.It i actually the use of the capacity to understand anyone on a profound level and spotlight on how individuals handle relationships,others sentiments , needs and concerns. The vital motivation behin local area improvement is to assemble networks in view of equity uniformity and common regar . Local area advancement includes changing the connection between normal individuals , individuals in, influential place so everybody can partake in the issues that impacted their lives.

Publicizing is the paid advancement that utilizes methodology and informing about the advantages of an item or administration to impact an interest group's mentalities as well as ways of behaving. Between on the web, TV, radio, and print stages, the typical Indian sees hundreds even a large number of commercials day to day.

Albeit numerous shoppers think that they are irritating, notices assume a conspicuous part in molding suppositions about everything from items to governmental issues. A Forbes article (2012) expressed: "Promoting assumes similar part in your media diet that vegetables play in your customary eating regimen; a large portion of us would like to avoid that course and go directly to dessert. Yet, very much like veggies, publicizing assumes a significant part in supporting a body; for this situation, an assorted collection of content" (para. 1).

Social awarenessadvertisement:

Publicizing is one of the most inescapable and widely inclusive types of correspondence in the advanced world. Papers, magazines, TV, radio and the Internet all pass publicizing messages on to purchasers. While independent companies fundamentally use publicizing to convey data on their items and administrations, promoting techniques likewise bring issues to light of social issues. Strong pictures, resounding music and eloquent text can bring out sentiments in watchers to advance cultural changes. promotions are an incredible method for spreading mindfulness about the things that ought to be changed in our country.

National Tobacco Control Programme (NTCP):

Government of India launched the National Tobacco Control Programme (NTCP) in the year 2007-08 during the 11th Five-Year-Plan, with the aim to (i) create awareness about the harmful effects of tobacco consumption, (ii) reduce the production and supply of tobacco products, (iii) ensure effective implementation of the provisions under "The Cigarettes and Other Tobacco Products (Prohibition of Advertisement and Regulation of Trade and Commerce, Production, Supply and Distribution)

CHILD ABUSE:

Amnesty International India today launched a new campaign aimed at creating awareness among children to help them understand and identify sexual abuse. The campaign 'Our Safety, Our Rights' seeks to empower children to speak up and report sexual abuse without fear.

Amnesty International India will manage the campaign in collaboration with Bharat GyanVigyanSamiti, People's Action for Rural Awakening (PARA) and Institute of Social Education

WOMEN SAFETY:

Commercials are frequently enlivened by and rotate around regular happenings and issues, one such issue is assault culture - a danger that Women Safety Campaigns have endeavored to downgrade time and again. In India, five instances of assault are accounted for consistently, one instance of following is accounted for consistently, and three instances of lewd behavior are accounted for consistently. Albeit as indicated by govt information almost 100% instances of rapes go unreported. In 2018, India was appraised as the most perilous country for women.

Domestic violence:

Bell Bajao (Hindi for 'ring the bell') is an anti-domestic violence campaign that urges local residents to take a stand against physical abuse through simple acts meant to interrupt domestic violence.[1] When residents, especially men, overhear violence against a woman taking place, they are urged to ring the doorbell and ask a simple question - such as to borrow some tea, to use the phone, or to have a glass of water. This is meant to let the abuser know that others can hear them and will act to interrupt the violence.

Breakthrough is a global human rights organization working to end violence against women and girls. Based in India and the United States, Breakthrough's multimedia campaigns address global issues including violence against women, sexuality and HIV/AIDS, and immigrant rights and racial justice.

Consumer awareness:

JagoGrahakJago (transl. Wake Up Customer) is a consumer awareness program launched in 2005 by the Department of Food under the government of India. As part of this initiative, the government has used channels to create consumer awareness through printings, media advertisements, posters, audio campaigns, and video campaigns for consumer information and education about initiatives like the Insurance Ombudsman channel. This program will help Indian consumers to know about their consumer rights and about their duties as consumers.

REVIEW OF LITERATURE:

MeenuSrivastava, plays a significant "Job of Regional Newspapers in Dissemination of Scientific Knowledge on Environment and Development", and had additionally uncovered that local papers gives a lot of room to logical and mechanical news and steady understanding material yet concentrate on likewise recommended that Science work areas ought to be laid out in each paper, where people with the foundation of Science and innovation ought to be man of the work area, as papers for the most part shows the main pressing issues of Science.

Kalimuddin Sheik concentrated on the appropriateness of advanced media in Science correspondence concerning Indian media situation. His concentrate on "Extent of Digital Media

in Diffusion to S &T Communication among Students" uncovered that Newspapers are as ye top most data source, as 45.5% understudies selected to pick papers as their wellspring of data A fascinating reality was observed that post graduate understudies read more S and T (31.77% than public undertakings (26.16%). Close to half of the respondents concurred that they read S and T for of information upgrade and 41.34 percent for improvement of logical attitude. As numerous as 28.98% understudies had settled on customary medium like papers/magazines 22.90% visit site and 29.33% talk with subject specialists in the event of debate/question inside the subject.

STATEMENT OF THE PROBLEM:

The main topic on which we need to put light on is social Advertising , it is also a brief study of social Advertising , also the positive outlook of social Advertising has been emphasized in the given content.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To study the social factors through commercial awareness advertisements
2. To determine an idea of a common man about social awareness and development advertisements
3. To discover the different advertising media through social awareness and devlopment
4. To study the income process of advertising and also to study the amount of income required in the process of publishing

Hypothesis:

The real motive of hypothesis depends on many aspects such as, how clear and precise it is, capability of testing it, its ability to establish relationship between variables, simplicity of the hypothesis, its consistency with most known facts etc. the following hypothesis have been formulated. Social Advertisement Aware the Society

Advertisement sport the development of society

Data Collection:

Primary data collected from, a consumer, socialist, businessmen from the regions of Amravati and Nagpur . The source of secondary data is mostly the libraries , periodicals , journals , newspaper organization , advertisement agencies and so on

Selection and Size of Samples:

For selection of samples the simple random sampling method are used by the researcher and from Amravati & Nagpur total 568 samples are selected for the research study from which 472 are respondent following table shows the sample size and respondent of research study.

Table No. A Number of Respondents

Respondent	Sample Size	No. of Respondent	No. of Non-Respondent
Socialist	18	12	06
Consumer	250	190	60
businessmen	300	270	30
Total	**568**	**472**	**96**

Source: Data collected from respondents from research area.

Data Analysis and Discussions:

The given analysis and interpretation of the data is based on data collected from the reader From below Table & Graph 1.1 reveals that From the selected 270 respondents out of 164 consumer replied a remark of good with 60.52%, 82 business replied with a remark average with 29.89%, 16 socialist replied with a remark of fair with 05.90% and 10 socialist said that it was excellent with 03.69% ,so the socialist believe that the social advertisement aware the society.

Table No. 1.1

Informetion about social advertisement

About Newspaper Independent	N	%
Fair	16	05.90%
Average	82	29.89%
Good	**164**	**60.52%**
Excellent	10	03.69%
Total	**270**	**100**

Source: Primary Data.

200 businessmen replied with a yes with 74%, 70 reader replied with a no with 26%,so the readers believe that the newspaper get most of his income from newspaper advertisement.

Table No. 1.2

Advertisement sport the devlopment

About Advertisement	N	%
Yas	200	74 %
No	70	26%
Total	270	100

Source: Primary Data.

Limitations of the study:

The whole research study was conducted as per the research methodology and the data analysis and also the calculating conclusion has matched with concerned objectives and hypothesis.

Social advertisement aware the society:

Impact of Advertisment:

Before looking into social advertisement, we must first be very clear about what Advertisement means for society. If we try to understand it generally, it is basically a tool to inform and persuade consumers about a product or service to get their needs satisfied. The effect of advertising on society is positive as well as negative. Some of the counter arguments about the effect on society are-sometimes the claims are false, misleading and deceptive; children are unable to evaluate messages; advertising increase the product prices; advertising helps increase monopoly; advertising changes values and lifestyles of the society; advertising makes people materialistic and unhappy with what they have and it also creates false needs. But there are some social advertisements that help a lot in social change. Since Advertiser applies art to promote product and service. We have been looking lots of changes in the society since we born. Some of them took place due to movement, some of them due to legal provisions and some of due to other reasons.

Conclusion:

To conclude Advertisements play major role in shaping and crafting the social beliefs and ideas, they have now become part of us and thus any advertising act very impactful on the social beliefs and ideas of every individual , it tend to create an image about a particular scenario or circumstance. Thus as a medium of communication, advertising should cater to the society with mindfulness with understanding the kind of effects it has on the society, Publishing play a very crucial role in shaping the social strata and whatever it enacts tend to be accepted and followed in the society with a strong sense of belief. So as a society we should make sure we communicate and tend to more wisely and vividly about Advertising.

Reference:-

1] https://education.mn.gow>mderod>idcplg
2] https://en.wikipedia.org>wiki>social_advertis
3] https://hhm.gov.in>indexi
4] https://satyarthi.org.in>demo>campaigns
5] https://www.jansahas.org/
6] https://en.wikipedia.org>wiki>bell_bajao
7] https://inbreanthrough.org

Shri Shivaji Education Society Amravati's

Shri Shivaji Arts & Commerce College,

Amravati (Maharashtra)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

School of Management Studies

(Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon) Jointly Organises

ICSSR Sponsered

Certificate

International Conference on SUSTAINABLE DEVELOPMENTS IN COMMERCE AND MANAGEMENT (ICSDCAM - 2022)

(Blended)

This is to Certify that, Prof./Dr./Mr./Mrs. **Swati R. Chaudhri** of **Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati** with Prof./Dr./Mr./Mrs **Sunil Kedar** of **Sant Gadge Maharaj Mahavidhyalaya, Walgaon, Dist - Amravati** has **Presented & Published** research paper entitled

महाराष्ट्रामधील व्यक्तीमध्ये अटल पेंशन योजनेबद्दल जागरूकता आणि ज्ञान

in ICSSR Sponsered Internationl Conference on 'SUSTAINABLE DEVELOPMENTS IN COMMERCE AND MANAGEMENT' jointly Organised by Department of Commerce & Management, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati & Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon on Friday 29th April, 2022.

HOD
Prof.Manoj Jagtap
Shri Shivaji Arts & Commerce College,Amravati

Convenor
Prof. Dr. Baban Zare
Shri Shivaji Arts &Commerce College,Amravati

Convenor
Prof. Dr. Madhulika Sonawane
School of Management Studies
Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University,Jalgaon

Principal
Dr. R. M. Bhise
Shri Shivaji Arts & Commerce College,Amravati

REDMI NOTE 9
AI QUAD CAMERA

27

महाराष्ट्रामधील व्यक्तीमध्ये अटलपेंशन योजने बद्दल जागरुकता आणि ज्ञान

B ." < B
संशोधन कर्ती,
संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, वलगांव, जि. अमरावती

डॉ. सुनील श्री. केदार
संशोधन मार्गदर्शक,
संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, वलगांव, जि. अमरावती

गोषवारा

अटल पेंशन योजनाही भारत सरकारव्दारे प्रदान केलेली पेंशन योजना आहे, जी प्रामुख्यानेअसंघटित क्षेत्रासाठी लक्षित आहे, भारतामध्ये मोठ्य संख्येने काम करण्यारूया व्यक्ती असंघटीत क्षेत्रात कामकरणारूया व्यक्ती आहे. असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांच्या कर्मचारूयांना नोकरीची सुरक्षितता कमी आहे. आणि वाढीची शक्यताही कमी आहे. रजा किंवा पगाराची सुटीनाही त्यांच्यासाठी पेंशन योजना आवश्यक आहे. आणि अटल पेंशन योजना असंघटित क्षेत्रातील कामगारासाठी असा चला भ देते.हा पेपर अटलपेंशन योजने बद्दल लोकांच्या जागरूकता पातळीचाशोध घेण्याचा एक प्रयत्न आहे.

कीवर्ड—असंघटित क्षेत्र PFRDA,Apy,

परिचय—

अटल पेंशन योजना (पूर्वी स्वावलंबन योजना म्हणून ओळखली जाणारी)ही भारतामध्ये असंघटित क्षेत्रात प्रदान करण्यात येणारी सरकार समर्थित पेंशन योजना आहे.अर्थमंत्री अरूणजेटली यांनी २०१५ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणा तयाची घोषणा केली होती, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या हस्ते ९ मे रोजी कोलकत्ता येथे सुरूवात करण्यात आली. ावलयोजना च्यत्क। पेंशन फंडनियामक आणि विका सकायदा २०१३ व्दारे प्रशासित छचै्नॅशनलपेंशन सिस्टीम)मध्ये सामील झालेल्या असंघटित क्षेत्रातील सर्व नागरिकांना लागू होती.एक निश्चितमा सिक पेंशनरक्कम रू.१००० रू२००० रू.३००० रू.४००० आणिरू .५००० पासून सुरू होते ग्राहकांना त्यांच्या ६० व्या वर्षी सेवानिवश्त्ती नंतर सदस्याचा मृत्यू होईपर्यंत प्रत्येक महिन्याला मिळू शकते .खातेदाराच्या मश्त्यूनंतर, जोडीदाराच्या मश्त्यूपर्यंत, पती पत्नी ला ग्राहका प्रमाणेच पेंशनची रक्कम मिळण्याचा हक्क असेलही निश्चित पेंशन रक्कम ग्राहकाने पूर्वी केलेल्या योगदानानुसार पुन्हा बदलते. अटलपेंशन योजनेचा जास्तीत जास्त लाभ मिळवण्यासाठी व्यक्तींनी वयाच्या १८ व्या वर्षीया योजनेत सामील व्हावे आणि ते ४ ० वर्षा चे होईपर्यंत योगदान द्यावे.

उदिष्टचे—

१) अटल पेंशन योजनेचे लाभ आणि मर्यादा शोधण्यासाठी

२) अटल पेंशन योजने चे व्यक्तीच्या जागरूकते बद्दल अभ्यास करणे.

३) जागरूकता नसण्याचे कारण शोधणे.

४) अटल पेंशन योजनेच्या कार्यात्मक अभ्यास करणे.

समस्या विधान—

आपल्या देशात लोकांना बचतीला चालना देण्यासाठी केंद्र सरकार विविध विमा तसेच पेंशन योजना आणतात अटल पेंशन योजना मे २०१५ मध्ये सुरू करण्यात आली होती ही योजना प्रामुख्याने असंघटि त क्षेत्राव र केंद्रित आहे .चलयोजना सर्वासाठी फायदेशीर आहे.१८ ते ४० वर्ष वयोगटातील भारतीय नागरीक ज्यांचे बँक खाते आहे अरूण जेटली यांनी जाहीर केलेली सर्वात मोठी पेंशन योजना आहे.

अभ्यासाचे महत्व—

अटल पेंशन योजना चल ही भारतातील नागरिकासाठी एक पेंशन योजना आहे ती असंघटीत क्षेत्रातील कामगारावर केंद्रित आहे. ज्या मध्ये विणकर ,हातमाग, कामगार ,मच्छीमार ,चामडेकामगार इत्यादीचा समावेश आहे.या योजने अंतर्गत १८—४० वयोगटातील व्यक्तींना मिळू शकते.पेंशन फंडात अल्पयोगदान देऊन त्यांचे वय ६० वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर पेंशन रक्कमपेंशन फंडासाठी त्यांच्या योगदानावर अवलंबून असते. इच्छुक व्यक्ती बँक किंवा पोस्ट ऑफिस मधून या योजने चे सदस्यत्व घेऊ शकतात. ए पी वाय योजनेसाठी ग्राहकांची संख्या वर्षानुवर्ष वाढत आहे.अशाप्रकारे सध्याचा अभ्यास चल योजने वरील जागरूकता आणि ज्ञानाच्या अभ्यासावर केंद्रीत आहे.ज्यामुळे या योजने बद्दल ज्ञानाचा प्रसार होईल.

अभ्यासाची व्याप्ती—

चल योजने बद्दल व्यक्तीच्या जागरूकता आणि ज्ञानाचा सध्याचा अभ्यास अमरावती जिल्हा ए पी वा य योजना केंद्रसरकारव्दारे थेट असंघटि तक्षेत्राती लकामगारांना देऊ केलेली एक महत्वाची पेंशन योजना आहे .महाराष्ट्र राज्यात जरी चल योजने त सदस्य जास्त असली तरी सुद्धा व्यक्ती मध्ये सदस्यत्व न घेण्याची कारणे शोधून त्यावर उपाय करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधन कार्य प्रणाली/संशोधन आरखडा—

माहिती स्त्रोत

१) प्राथमिक स्त्रोत—

प्राथमिक माहिती नमुना पद्धती आणि सर्वेक्षणाचा वापर करून प्रश्नावली वापरून गोळा केली जातो.

२) व्दितीय स्त्रोत—

व्दितीय स्त्रोतामध्ये वर्तमान पत्र ,इंटरनेट संदर्भ पुस्तकामधील माहिती समाविष्ट आहे.

नमुना आराखडा—

या अभ्यासात मी लोकसंख्ये मधूनन मुने निवडण्यासाठी सोयीस्कर नमुनानिवड पद्धत

वापरली आहे.

नमुन्याचा आकार –

१२० नमुने

संशोधन क्षेत्र –

अमरावती जिल्हा शहरी आणि ग्रामीण भाग आहे.

माहिती संकलन पद्धती–

मी माहिती गोळा करण्यासाठी सर्वेक्षणपद्धत वापरली आहे मी वै यक्तीकरीत्या प्रतिसादकर्त्याशी संपर्क साधून आवश्यक माहिती गोळा करण्यासाठी संरचित प्रश्नावली वापरली आहे.

साहित्याचे पुनरावलोकन–

सुदिंद्र,व्ही.आर.(२०१६)रू—असा निष्कर्ष काढला की असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या संरक्षणासाठी ाचल योजना सुरूकरण्यात आली असून त्यामुळे उत्पन्नाची सुरक्षितता आणि सेवानिवश्त्ती चा लाभ मिळणार नाही.असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांची गरज पूर्ण करण्यासाठी सरकारला अधिक लाभ द्यावा लागेल.

विष्णू प्रसाद आणि आनंद सहस्वामन(२०१५)रू—अटल पेंशन योजने च्या दोन मर्यादा दर्शवतात ज्यात महागाई निर्देशांकाचा अभाव आणि पुराणमतवादी गुंतवणूक मिश्रणयाचा समावेश आहे .चलनवाढी मुळे प्रस्तापित छचै चे उदिष्ट पूर्णकरण्यासाठी कॉर्पस ओव्हरटाइम बॉण्ड कमी करू शकतो .आणि ८५ : निधी बॉण्ड मध्ये गुंतवला जाईल. ज्या मुळे सेवा निवृत्ती परिणाम होईल.

जे संदीप आणि नम्रता शर्मा(२०१५)रू—यांनी सु चवि लेकी भविष्यात अपेक्षित व्याजदर कमी होईल कारण अर्थव्यवस्था वाढेल आणि योगदान कर्त्यांना योजनेमध्ये नाव नोंदणीकरून ८: व्या जमि ळत राहील.

विद्या श्री डी.व्ही.आणि प्रल्हाद राठोड(२०१५)रू—यांनी निष्कर्ष काढला की चडश्रश्रठल,चडैठल आणि ाच्योजनांचे सदस्य येथे आहेत.वाढती गती तथा जिजर आजून योग्यरित्या अमंलात आणली गेली आणि त्या चालाभखऱ्या ग्राहकापर्यंत पोहोचव लागेला. तर समाजाच्या मोठ्य वर्गाला सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था प्रस्थापित करण्यात मदत होईल.

देवाशी बसू(२०१५)रू—यांनी शोधून काढले की जमा टप्प्यात ाचल वर दर महिन्याला ७.९४ टक्के आहे.जे सध्या च्या बँक ठेवी दरापेक्षा कमी आहे.आणि पैसे काढण्याच्या टप्प्या वर व्याजदर अपमाना स्पदपणे कमी आहे .फक्त ७.०६ टक्के आणखी एक अडचण अशी आहे की योगदाना मध्ये डिफॉल्डसाठी कठोर दंड जर तुम्ही सहा महिन्यासाठी योगदानन दिल्यास तुमचे खाते गोठवले जाईल १२ महिन्यानंतर तुमचे खाते निष्क्रिय केले जाईल आणि २४ महिन्यानंतर खाते बंद केले जाईल अनौपचारिककामगारांचे मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांना निश्चित उत्पन्न नसते आणि त्यामुळेते पेंशन फंडात ठराविक आणि ठराविक योगदान देऊ शकत नाहीत.

अटलपेंशन योजने चे विहंगाव लोकन.

APY साठी पात्रता

१) भारतीय नागरिक असावा.

२) वैध बँक खाते असावे.

३) १८ ते ४० र्षव योग टातीलअसावा.

APYआकृती बंध

ही भारत सरकारची योजना आहे जी पेंशन फंड रेग्युलेटरी आणि डेव्हलपमेंट ऑथरिटीव्दारे प्रशासित केले जाते. एन पी एस च्या संस्थात्मक आर्किटेक्चरचा वापर ाच्ए अंतर्गत सदस्यांची नोंदणी करण्यासाठी केला जाईल, खाते उघडण्याच्या फॉर्मसह ाच्ए चे दस्त ऐवज च्त्क। व्दारे तयार केले जाईल.

डिफॉल्टर साठी दंड

१) १०० रूपये प्रति महिना योगदाना साठी प्रतिमहिनारू.१

२) १०१ ते ५०० रू प्रति महिना योगदाना साठी प्रतिम हिनारू.२

३) ५०१ ते १००० प्रति महिना योगदाना साठी प्रति महिनारू.५

४) १००१ रू.च्या पुढे योगदाना साठी प्रति महिना रू.१०

शोधणे—

१) अटल पेंशन योजना कर पात्र लाभ ,हमी पेंशन,जोडीदाराला पेंशन इत्यादी गुणवत्ता प्रदान करते. परंतू त्यांचे बरे च तो टे देखील आहेत.

२) बहुसंख्य प्रतिसाद कर्त्यांना नुकतेच या योजने बद्दल ऐकले आहे.परंतू त्यांना त्याचे फायदे, पात्रता, योगदान आणि ाच्ए पेंशन खाते सुरू करण्याची प्रक्रिया याबद्दल माहिती नाही.

३) जाहिरातीच्या माध्यमातून ही योजना स्थानिक लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी सरकार प्रयत्नशील आहे.

४) प्रतिसाद कर्त्यांमध्ये ाच्ए योजने चे सदस्य तुलनेने कमी आहेत.

सुचना—

१) बँका त्यांच्या ग्राहकामध्ये ाच्ए योजनेबद्दल अधिक जागरूकता निर्माण करतात.

२) ही योजना अधिकाधिक व्हावी या साठी शासनाने शाळा महाविद्याल ये सार्वजनिक ठिकाणी इत्यादी ठिकाणी सार्वजनिक मोहीम राबविली पाहिजे.

निष्कर्ष—

भारत सरकार असंघटित क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वश्दप काळाच्या उत्पन्नाच्या सुरक्षेबद्दल अत्यंतचिंतित आहे.या मोदी सरकारने त्या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी अटलपेंशन योजना सुरू केली आहे .ही योजना हमी पेंशन ,कर पात्र लाभ,निवश्त्ती वेतन आणि नामांकित व्यक्तींना कॉर्पसअ सेविविध फायदे प्रदान करते.पण समस्या आहे की,बहुसंख्य व्यक्तींना ाच्ए योजनेच्या कार्याविषयी माहिती नसते अशा प्रकारे ते यासाठी सामील झालेनाही तम्हणून सरका रआणि बँका मिळून गरीब लोकापर्यंत पोहोचण्यसाठी आणि त्यांच्या साठी योजना अधिक पारदर्शक करण्यासाठी प्रयत्न करतात.

^ ¤‡ ^ " ß :-

१) सुदिंद्र, व्ही.आर इ सी बी ली टीत नीली स्सीस ऑफ अटल पेंशन योजना, इंटरनॅशनल जनरल ऑफ त डव्हान्स रिसर्च २०१६ व्हालूम ४, इस्यु३

२) दे बा शी स बा सू.ड िय अटल पेंशन योजना मेयस्ट्रगल, मे १७,२०१५, बीझीनेस स्टान्डर्ड.

३) http:@@financialservices-gov-in@APY-asp

४) http:@@npscra-nsdl-co-in

५) Economictimesnewpaper&30thMay2015s

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.

२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य

३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -

प्रकाशक,
ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन
"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,
एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.
. • . » ¸ - 413531.(´ Æ ‖),‡ ,
ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913
मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

Shikshan Prasark Mandal

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya

Wani, Dist Yavatmal (MS), India, 445304
Re-accredited by NAAC with "B" Grade
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

International Conference on
Multidisciplinary Research and Innovations (ICMRI-2022)

Saturday 7th May 2022

CERTIFICATE

This is to certify that, ***Ms. Swati Ramesh Chaudhari*** of Sant gadge maharaj arts commerce and science college, Walgaon. Dist. Amravati has presented a paper titled as अटल पेन्शन योजनेचे आर्थिक दृष्टिकोनातून अध्ययन.

Prof. Dnyaneshwar B. Khamankar
Convenor (ICMRI-2022)
Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani [Dist. Yavatmal]

Dr. Sau. Sunanda S. Aswale
Organizing Secretary (ICMRI-2022)
Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani [Dist. Yavatmal]

Prasad A. Khanzode
Principal
Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani [Dist. Yavatmal]

252

REDMI NOTE 9
AI QUAD CAMERA

VOLUME - X, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2022
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.495 (www.sjifactor.com) **CC-18**

९. अटल पेंशन योजनेचे आर्थिक दृष्टीकोनातून अध्ययन

स्वाती र. चौधरी
संशोधक विद्यार्थिनी, संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वलगांव, जि. अमरावती, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
प्रो. डॉ. सुनील श्री. केदार
संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, वलगांव, जि. अमरावती.

गोषवारा

अटल पेंशन योजना ही भारत सरकारव्दारे प्रदान केलेली पेंशन योजना आहे, जी प्रामुख्याने असंघटित क्षेत्रासाठी लक्षित आहे, भारतामध्ये मोठ्या संख्येने काम करण्याऱ्या व्यक्ती असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्ती आहे. असंघटित क्षेत्रातील उद्योगांच्या कर्मचाऱ्यांना नोकरीची सुरक्षितता कमी आहे. आणि वाढीची शक्यता ही कमी आहे. रजा जि. अमरावती किंवा पगाराची सुटी नाही त्यांच्यासाठी पेंशन योजना आवश्यक आहे. आणि अटल पेंशन योजना असंघटित क्षेत्रातील कामगारासाठी असाच लाभ देते.

अटल पेंशन योजना यात वर्गणी दाराला त्याच्या वर्गणीच्या प्रमाणात 1000 रुपये, 2000 रुपये, 3000रुपये, 4000 रुपये, 5000 रुपये ची कायम स्वरुपी वयाच्या 60 व्या वर्षापासून पेंशन मिळेल. वर्गणी ही अटल पेंशन योजनेत सामील होण्याच्या वयावर अवलंबून असेल. या योजनेत सामील होण्याचे कमीत कमी वय 18 वर्ष आणि जास्तीत जास्त वय हे 40 वर्ष असेल वर्ग निदाराने कमीत कमी वीस वर्ष या योजनेत रुपये भरले पाहिजेत. ठराविक रकमेच्या पेंशनची हमी सरकारने घेतली आहे.

प्रस्तावना

भारत सरकारला गरीब लोकांच्या वृद्धपकाळातील उत्पन्नाच्या बाबतीतील चिंता वाटते.म्हणूनच त्यांना राष्ट्रीय पेंशन पद्धती (NPS) सहभाग घेण्यास उद्युक्त करीत आहेत. असंघटीत कार्यक्षेत्रातील कामगारांच्या दीर्घायुषी आयुष्यात येणाऱ्या अनेक समस्यांवर उपाय म्हणून या असंघटीत कार्यक्षेत्रातील कामगारांना त्यांच्या निवृत्तीनंतरच्या आयुष्यासाठी बचत करण्यासाठी उद्युक्त करायचे आहे. 2011-12 च्या NSSO च्या 66 व्या फेरीत असे.निष्पन्न झाले आहे कि असंघटीत कार्यक्षेत्रातील कामगार हा संपूर्ण कामगारांच्या 88% आहे म्हणजे 47.29 करोड आहे. आणि त्यांना कोणतेही उत्पन्नाचे साधन नाही. सरकारने 2011 मध्ये स्वावलंबन योजना काढली होती.तरीही ही योजना अपूर्ण आहे कारण यात वय वर्ष 60 नंतर पेंशनची सुविधा नव्हती. 2015-16 च्या वार्षिक अर्थसंकल्पात, सरकारने सर्वांना सामाजिक सुरक्षा विमा आणि पेंशन सर्व भारतीयांसाठी जाहीर केली आहे.अटल पेंशन योजना ज्यात सर्वांना काळ आणि त्यांची वर्गणी नुसार पेंशन मिळणार आहे. अटल पेंशन या योजने अंतर्गत असंघटीत क्षेत्रातील सर्व नागरिकांना पेंशन देण्याचा भर असेल राष्ट्रीय पेंशन पद्धती द्वारे Pension Fund Regulatory and development uthority (PFRD) द्वारा संचालित ही योजना असेल .अटल पेंशन योजना 1 जून 2015 पासुन कार्यान्वीत आहे.याच दृष्टीकोनातुन अटल पेंशन योजनेची

बाटचाल आहे.भारत सरकारने राबवलेली अटल पेंशन योजनेचा फायदा जिल्ह्याला कसा घेता येईल या योजनेचा उद्देश चांगला आहे.तसेच असंघटीत क्षेत्रातील कामगार या योजनेचा किती प्रमाणात लाभ घेत आहेत, योजनेसंबंधी काही अडचणी आहेत का? इत्यादी अनेक बाबींचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने "अटल पेंशन योजनेचे आर्थिक दृष्टीकोनातून अध्ययन, एक चिकित्सक अभ्यास" या विषयाची निवड केली आहे

उद्दीष्टये

१. प्रस्तुत योजनेच्या संदर्भात शासनाच्या मूळ योजनेचा/धोरणांचा अभ्यास करणे.

२. शासकिय योजना राबविताना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.

३. अटल पेंशन योजनेमुळे असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचे उद्दीष्ट्ये साध्य झाले किंवा नाही याचा अभ्यास करणे.

४. अटल पेंशन योजनेचे लाभ आणि मर्यादा शोधण्यासाठी

संशोधन पद्धती

अटल पेंशन योजनेचे आर्थिक दृष्टीकोणातून अध्ययन, एक चिकित्सक अभ्यास प्रस्तुत विषयाचा संपूर्ण अभ्यास करण्यासाठी व त्यांचे मुल्यांकन आणि शिफारशी करण्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती खालील माध्यमाद्वारे संकलित करुन त्याचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात येईल. संशोधनासाठी अमरावती जिल्हा क्षेत्र निवडल्यामुळे तथ्य संकलनाच्या खालील दोन पद्धतीचा वापर करण्यात येईल. संशोधनासाठी अमरावती जिल्हा क्षेत्र निवडल्यामूळे तथ्य संकलनाच्या खालील दोन पद्धतीचा वापर करण्यात येईल.

१. प्राथमिक अथवा क्षेत्रिय स्त्रोत

२. व्दितीय अथवा प्रलेखिय स्त्रोत

1. प्राथमिक स्त्रोत

प्राथमिक माहिती नमुना पद्धती आणि सर्वेक्षणाचा वापर करून प्रश्नावली वापरून गोळा केली जातो.

2. व्दितीय स्त्रोत

व्दितीय स्त्रोतामध्ये वर्तमानपत्र, इंटरनेट संदर्भ पुस्तकामधील माहिती समाविष्ट आहे.

निरिक्षण

निरिक्षणांतुन असे दिसुन येते की, असंघटीत कामगारांचा आर्थिक व सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून भारत सरकारने अटल पेंशन योजना सुरु केलेली आहे. या संदर्भात कामगारांना/नागरिकांना प्रत्यक्षात होणारी फलश्रुती पाहणे व त्याचा अभ्यास करणे ही महत्त्वपूर्ण बाब आहे. भारत सरकारने असंघटीत क्षेत्रातील नागरिकांच्या दृष्टीने अटल पेंशन योजना तयार करताना व या योजनेला सुरुवात करताना कोणत्या कसोट्यांचा वापर केला आहे.अटल पेंशन योजनेचे महत्व नागरिकांना कळले आहे का?भारत सरकारने पेंशन योजनेवर कोट्यावधी रुपये खर्च केले.त्याप्रमाणात लोकांनी या पेंशन योजनेचा फायदा घेतला आहे काय?

भारत सरकारचे नियोजीत उद्दीष्ट पूर्ण होणार काय?प्रस्तुत योजना प्रभावीत ठरली आहे काय?प्रस्तुत पेंशन योजनेचा नागरिकांना किती प्रमाणात फायदा झाला आहे हे सुद्धा अभ्यासणे आवश्यक आहे. भारत सरकारने तयार केलेली अटल पेंशन योजना, वेळोवेळी केलेले बदल, प्रत्यक्षात राबविण्यात येत असलेली योजना यामध्ये कोणत्या तफावती आहेत या दृष्टीने संशोधनात्मक कार्य करुन काही भरीव योगदान या क्षेत्रासाठी करणे ही भूमिका नजरेसमोर ठेवून प्रस्तुत संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

साहित्यांचा आढावा

1. नम्रता शर्मा (2015)

"अटल पेंशन योजना " चा अभ्यास नम्रता शर्मा यांनी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुरु केलेल्या अटल निवृत्ती वेतन योजनेवरील अभ्यासाचा पेपरमध्ये समावेश आहे. एखादया व्यक्तींची बचत करण्याच्या सवयी विशेषता असंघटीत क्षेत्रातील उत्पन्न मिळविण्याच्या टप्यावर सुरक्षित ठेवण्यासाठी या अभ्यासानुसार ए.पी.वाय. मध्ये किती लोकांनी स्वत:ची नाव नोंदणी केली हे जाणुन घेण्यास मदत होते. ग्राहकांचे प्रेरक भांडवल मुल्य तिमाही चक्रवाढीव्दारे कसे मिळवले जाते आणि जोखीम मुक्त परताव्यानंतर एखादया व्यक्तींना 60 वर्षानंतर पेंशन म्हणुन कसे काम करते.

2. सुदीन्द्रा. व्ही. आर. (मार्च 2016)

भारत सरकारने सुरु केलेली एन.पी.एस. असंघटीत क्षेत्रातील कामगार आणि स्वेच्छा सेवानिवृत्तीसाठी प्रोत्साहित करते. मासिक योगदान योजनेतील वयावर अवलंबुन असते निवृत्ती योजनेची साधने म्हणुन निवृत्ती वेतन योजनेची व्यवहार्यता हे अभ्यासाचे उद्दिष्ट आहे माध्यमिक आकडेवारीनुसार योगदानाचे भविष्यातील मुल्य आणि 18,25,30,35,40 व्या वर्षाच्या अभ्यासाचे निवृत्तीवेतन लाभ प्राप्त करण्याचे सध्याचे मुल्य वापरुन मासिक पेंशननंतर 60 वर्ष रु. 1000 रु. 2000 च्या अभ्यासानुसार पेंशन लाभाच्या योगदानाच्या सध्याची मुल्याची तुलना केली जाते की ग्राहकांना योजनेचा फायदा मिळते की नाही याचा अभ्यास करण्याच्या आधारे असा निष्कर्ष काढता येतो की, भारत सरकारची अटल पेंशन योजना असंघटीत क्षेत्राच्या संरक्षणासाठी सुरु केली गेली आहे. असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना सरकारला या योजनेत सहकार्य करावे लागेल.

या सर्व संशोधन साहीत्याचा पुनरावलोकन केल्यानंतर असे लक्षात येते की, भारतात गरिब कामगार वृध्द लोकांचे प्रमाण जास्त आहे व या वर्गाला कुठल्याही प्रकारची पेंशन लागु नाही. म्हणुन भारत सरकारने मुख्यता असंघटीत क्षेत्रात काम करणाज्या लोकांसाठी तसेच गरिब वृध्दावस्थेत असणाज्या लोकांसाठी " अटल पेंशन योजना "सुरु केली आहे. असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना बचतीची सवय लागावी तसेच त्यांच्या वयाच्या 60 वर्षानंतर चांगले जीवन जगता यावे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

3. डॉ. शेफाली दानी व डॉ. स्वाती मोदी (21 एप्रिल 2016)

"अहमदाबादमधील जन धन योजना आणि अटल निवृत्ती वेतन योजनेच्या विशेष संदर्भातील वित्तीय अभ्यास" या प्रबंधात पेपरमध्ये डॉ. शेफाली दानी व डॉ. स्वाती मोदी यांनी हा पेपर वित्तीय संशोधनासाठी पर्याय ठरवितो ही योजना मायक्रोफायनास आणि विविध सरकारी योजनांचा भुमिका यावर आधारित आहे. मायक्रोफायनासच्या इतर योजना सरकारव्दारे जाहीर केल्या जातात. संशोधन आर्थिक प्रभावी अर्थपुर्ण व वैध बनविण्यासाठी काही शिफारसी देण्यात

आल्या आहेत. आकडेवारी तक्ता आणि ग्राफिकल स्वरुपात गेली होती तेव्हा अंमलबजावणीसाठी शासनाने काही पुढाकार घ्यावेत.

4. नीता हुडा व डॉ. कुलदिप सिंह छिकारा (27 मार्च 2019)

"अटल पेंशन योजनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास " ज्याचा विशेष संदर्भ आहे नीता हुडा व डॉ. सिंह यांनी एन.पी. एस.सुरुवातीला सरकारी कर्मचाऱ्यासाठी होते. आणि नंतर ते भारतातील सर्व नागरिकांपर्यंत वाढविण्यात आले. अल्प उत्पन्न मिळवणाऱ्यांना व समाजातील आर्थिक दृष्टया वंचित घटकांना मिळणारी सुरक्षा मिळवुन देण्याची गरज ओळखुन ए.पी. वाय. आणि एन.पी.एस. लाईट योजना या समाजातील अशा घटकांसाठी विशेषत: एक योजना सुरु केली आहे. कर्मचाऱ्यांना त्याच्या पगारामधुन काही रक्कम दयावी लागेल आणि सेवानिवृत्तीनंतर कर्मचाऱ्यांना त्याच्या योगदानामधुन नियमित उत्पन्न दिले जाईल नॅशनल पेंशन सिस्टीम हा भारत सरकारचा एक पुढाकार आहे. जो गुंतवणुकदारांना कमी किमतीत आणि सहजतेने आर्थिक बाजारात भाग घेण्याचा एक सोपा मार्ग आणि प्रभावी मार्ग बनला आहे. हा पेपर ए.पी.वाय. बदल अंतदृष्टी प्रदान करतो आणि या योजनेबद्दल जागरुकता पातळीवर निर्णय घेण्याचा प्रयत्न करतो.

निष्कर्ष

भारत सरकार असंघटित क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या कर्मचाऱ्याच्या वृद्पकाळाच्या उत्पन्नाच्या सुरक्षेबद्दल अत्यंत चिंतित आहे. या मोदी सरकारने त्या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी अटल पेंशन योजना सुरू केली आहे. ही योजना हमी पेंशन, करपात्र लाभ, निवृत्ती वेतन आणि नामांकित व्यक्तींना कॉर्पस असे विविध फायदे प्रदान करते. पण समस्या आहे की, बहुसंख्य व्यक्तींना APY योजनेच्या कार्याविषयी माहिती नसते अशा प्रकारे ते यासाठी सामील झाले नाहीत म्हणून सरकार आणि बँका मिळून गरीब लोकापर्यंत पोहोचण्यसाठी आणि त्यांच्यासाठी योजना अधिक पारदर्शक करण्यासाठी प्रयत्न करतात.

संदर्भसुची

ग्रंथ व पुस्तके

1. सुधीर बोधनकर (2006) सामाजिक संशोधन पद्धती
2. के. व्ही. राव संशोधन पद्धती वाणिज्य व्यवस्थापन दिल्ली
3. विनायक चांदगुडे (2017) अद्यावत शासकीय योजना.
4. डॉ. प्रदिप आगलावे, संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे.
5. प्रा क्षितिज पाटुकले - सर्व भारतीय नागरिकासाठी केंद्र सरकारच्या पेन्शन योजना
6. भारत सरकारच्या पैंशन योजना
7. पैंशन प्रत्येकासाठी - प्रा. क्षितीज पाटुकले
8. The birth of pension scheme
9. Muthuswamy brinda sanjeev- new pension scheme.
10. नम्रता शर्मा (2015) International Journal in Mangament and Socialscience vol. 3 issue-7

11. सुदिंद्र, व्ही. आर. इसीबीलीटी ॲनीलीस्सीस ऑफ अटल पेंशन योजना, इंटरनेशनल जनरल ऑफ ॲडव्हान्स रिसर्च 2016 व्हालूम 4, इस्यु 3

12. डॉ. शेफाली दानी व डॉ. स्वाती मोदी (21 एप्रिल 2016) A study of Financial Inclusion with Special reference to Jan Dhan ana atal Pension Yojana in Ahmedabad research Review International journal of Multidisciplinary Vol. 1, Issue -4

13. नीता हुडा व डॉ. कुलदिप सिंह छिकारा (27 मार्च 2019) :-An Analytical Study on Atal Pension Yojana with Special reference to NCR- A Hunk of NPS.Vol. 6, Issue - 2

वेबसाईट

१. अटल पेंशन योजना - विकासपीडीया

२. www.npscra.nsdl.co.in

३. sarkari yojnagyan.com

४. http://mrvikaspedia.in/social-welfare/gov_scheme

५. http://www.firstpost.com/business/modi-govts-atal-pension-yojana

Shri Shivaji Education Society Amravati's

Shri Shivaji Arts & Commerce College,

Amravati (Maharashtra)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

School of Management Studies

[Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon] Jointly Organises

ICSSR Sponsered

Certificate

International Conference on SUSTAINABLE DEVELOPMENTS IN COMMERCE AND MANAGEMENT (ICSDCAM - 2022)

(Blended)

This is to Certify that, Prof./Dr./Mr./Mrs. **Rashika S. Deshmukh** of **Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati** with Prof./Dr./Mr./Mrs **E. J. Helge** of **Jijamata Mahavidhyalya, Buldhana** has **Presented & Published** research paper entitled **A study on the use of ICT tools in agricultural development with a special reference to Amravati district** in ICSSR Sponsered Internationl Conference on ' SUSTAINABLE DEVELOPMENTS IN COMMERCE AND MANAGEMENT ' jointly Organised by Department of Commerce & Management , Shri Shivaji Arts & Commerce College , Amravati & Kaviyatri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon on Friday 29th April, 2022.

HOD
Prof.Manoj Jagtap
Shri Shivaji Arts & Commerce College,Amravati

Convenor
Prof. Dr. Baban Zare
Shri Shivaji Arts &Commerce College,Amravati

Convenor
Prof. Dr. Madhulika Sonawane
School of Management Studies
Kaviyatri Bahinabai ChaudhariNorth Maharashtra University,Jalgaon

Principal
Dr. R. M. Bhise
Shri Shivaji Arts & Commerce College,Amravati

5

A study on the use of ICT tools in agricultural development with a special reference to Amravati district

Rashika S. Deshmukh
Sant. Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dist. Amravati

Dr. E. J. Helge
Jijamata Mahavidyalaya, Buldhana, Dist. Buldhana

ABSTRACT

Agribusiness is perhaps the main areas in India, and could benefit immensely with the utilizations of ICTs particularly in carrying changes to financial states of poor in reversions. Agribusiness establishes a significant vocations area and the majority of the country poor rely upon downpour took care of horticulture and delicate woods for their vocations. Ranchers in provincial regions need to manage bombed crops furthermore, creature ailment every now and again and because of restricted correspondence offices, answers for their concerns stay far off (World Bank, 2009). The help job of ICTs can upgrade rustic networks' amazing open doors by working on their admittance to showcase data and lower exchange costs for poor ranchers and brokers. However, India has a solid and quick Developing IT industry, admittance to ICTs remains low. particularly in country regions. Various ICT tools explained studied which helps to improve performance of Agriculture sector. Many schemes are launched by government to motivates farmers.

This study analysed the "Information dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is adequate or not for rational decision making for farmers." The null hypothesis is failed to accept which shows that "Information dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is adequate for rational decision making for farmers." For study questions asked for the 175 farmers in Amravati district.

Keywords: Information & Communication Technology, Agriculture, ICT tools.

Introduction:

Effect of ICT Application in Agriculture It is to be referenced that the ICT offers an assortment ofprograms both for the social turn of events and the monetary turn of events. An

evaluation of the effect was felt fundamental in order to decide if there is any huge change with respect to the ranchers when their ICT application in Agriculture. It is to be noticed that a change which a rancher doesn't have before ICT application in Agriculture may occur in the ranchers after his ICT Application in Agriculture. The specialist, through his perceptions and cooperation with the ranchers, has distinguished eight monetary furthermore, social attributes which the ranchers could conceivably groups before their ICT application in Agriculture. As such, the monetary and social qualities with the end goal of the review incorporate efficiency improved, keeping away from purchasing using a loan, agreeable life, decrease in neediness, house adjusted, liberal spending, change in the way of life and upkeep of kids improved Job of IT in Agriculture With regards to agribusiness, the capability of data innovation (IT) can be assessed comprehensively under two heads: (a) as a device for direct commitment to horticultural efficiency and (b) as a circuitous apparatus for enabling ranchers to take educated and quality choices which will emphatically affect the way agribusiness and associated exercises are led. Accuracy cultivating, famous in created nations, broadly utilizes IT to make direct commitment to rural efficiency. The strategies of remote detecting utilizing satellite advances, topographical data frameworks, agronomy and soil sciences are used to build the rural result. This approach is capital concentrated and helpful where huge lots of land are involved. Thusly it is more appropriate for cultivating taken up on corporate lines. Its circuitous advantages in engaging Indian rancher are critical and still need to be taken advantage of The Indian rancher desperately requires convenient and dependable wellsprings of data inputs for taking choices. At present, the rancher relies upon streaming down of choice contributions from ordinary sources which are slow and questionable. The changing climate looked by Indian ranchers makes data not only valuable, however important to stay serious.

Review of Literatures:

1) Aayush Shrestha1, Sathvik V, Dr. Kubendran A, (2021), Role and Potential of Information and Communication Technologies in Agriculture for Rural Development

In this study author observed that, the agriculture is the essential type of revenue for rustic individuals in India and is the main area of the Indian economy. Because of the moderate systems in country cultivating, Indian provincial ranchers are currently moving towards the metropolitan regions looking for better positions and prospects as they don't help much from the ordinary techniques. Subsequently, it becomes important to acquire transformation the rustic cultivating techniques using Information and Communication Technology (ICT) as it gives globalization to the ranchers and interfaces them more with expected clients and markets.

2) Syed Ali Urooj AfshanJabeen Meela Nikhitha, (2016), IMPACT OF ICTs ON AGRICULTURAL PRODUCTIVITY,

the study was conducted in KapiriMposhi region of Central Province in Zambia during

June and August 2015. The study utilized various stage arbitrary inspecting procedure to choose the example ranchers. The goals of this study were to figure out the effect of ICTs on horticultural efficiency, net benefit per section of land and on wellsprings of money to the ranchers. The review uncovered that the effect of ICTs on farming efficiency was positive. The effect of TV on efficiency was positive and measurably huge.

3) Abdulrahman Saidu1, Abubakar Mohammed Clarkson2, Suleiman H. Adamu3& Mohammed Mohammed4, Idris Jibo5, (2017), Application of ICT in Agriculture: Opportunities and Challenges in Developing Countries,

in this study creator made sense of that Information and Communication Technology (ICT) assumes a significant part in creating horticultural development using different gadgets to accomplish monetary manageability and confidence. The paper looked into impact of ICT in agribusiness in regard of chances and difficulties.

Research Methodology:

For the purpose of the research, a descriptive method is used. As the area of the research is large so it is hard to collect the data so the survey method is adopted for doing this study. For test the hypothesis Structural Equation modelling (SEM) analysis was used. For hypothesis testing R-studio was used.

Sampling Method:

Sampling is the process of selecting units from the total population of interested people. Data is collected from farmers of different rural areas of Amravati district. For collecting data the "simple random sampling method" is used. In the study, we studied some issues which faced by farmers during the use of ICT tools.

Sample Size:

Respondents in Amravati District	Sample size
Farmers	175

Data Collection Techniques:

The present research was carried out through primary and secondary methods of data collection.

Primary Data:

The questionnaire which is the research instrument in this study was personally administered to collect the data from the respondents as well as Google Form also used to collect data. Respondents who were prepared to contribute were requested to complete the questionnaire and return it. They were assured that the information collected would be strictly use for research purpose. The R studio was used to analyze the data and test the relationships for the hypothesis.

Secondary Data:

Secondary data refers to those data, which are collected from internal and external

June and August 2015. The study utilized various stage arbitrary inspecting procedure to choose the example ranchers. The goals of this study were to figure out the effect of ICTs on horticultural efficiency, net benefit per section of land and on wellsprings of money to the ranchers. The review uncovered that the effect of ICTs on farming efficiency was positive. The effect of TV on efficiency was positive and measurably huge.

3) Abdulrahman Saidu1, Abubakar Mohammed Clarkson2, Suleiman H. Adamu3& Mohammed Mohammed4, Idris Jibo5, (2017), Application of ICT in Agriculture: Opportunities and Challenges in Developing Countries,

in this study creator made sense of that Information and Communication Technology (ICT) assumes a significant part in creating horticultural development using different gadgets to accomplish monetary manageability and confidence. The paper looked into impact of ICT in agribusiness in regard of chances and difficulties.

Research Methodology:

For the purpose of the research, a descriptive method is used. As the area of the research is large so it is hard to collect the data so the survey method is adopted for doing this study. For test the hypothesis Structural Equation modelling (SEM) analysis was used. For hypothesis testing R-studio was used.

Sampling Method:

Sampling is the process of selecting units from the total population of interested people. Data is collected from farmers of different rural areas of Amravati district. For collecting data the "simple random sampling method" is used. In the study, we studied some issues which faced by farmers during the use of ICT tools.

Sample Size:

Respondents in Amravati District	Sample size
Farmers	175

Data Collection Techniques:

The present research was carried out through primary and secondary methods of data collection.

Primary Data:

The questionnaire which is the research instrument in this study was personally administered to collect the data from the respondents as well as Google Form also used to collect data. Respondents who were prepared to contribute were requested to complete the questionnaire and return it. They were assured that the information collected would be strictly use for research purpose. The R studio was used to analyze the data and test the relationships for the hypothesis.

Secondary Data:

Secondary data refers to those data, which are collected from internal and external

sources. Secondary data is vital where comparative judgments could be made to answer study questions while tackling research objectives (Saunders et al, 1997).It has been collected from published Books, Reports, Periodicals, Journals, Annual Reports, Research papers, Newspapers, literature review, conversation with professionals, colleagues and websites. For the present study the secondary data will be collected from Newspaper, Magazines, Periodicals, Research Journals, Articles and Publications etc., Internet, Websites.

Scope of the study:

The scope has a wider scope. The study focused on the use of ICT tools in agriculture. This study can helpful for government to know the farmers opinions towards ICT tools and which problems they faced.

Limitations:

The current study is suffering from various limitations as the study will not cover the entire farmers, this study restricted to Amravati district only, due to limitations of both resources and time. The present study is based on a sample survey. So, it carries some limitations of sample survey too.

Objectives: 1) To study impact of ICT tools for rational decisions making.

2) To find out ICT devices are useful for farmers or not.

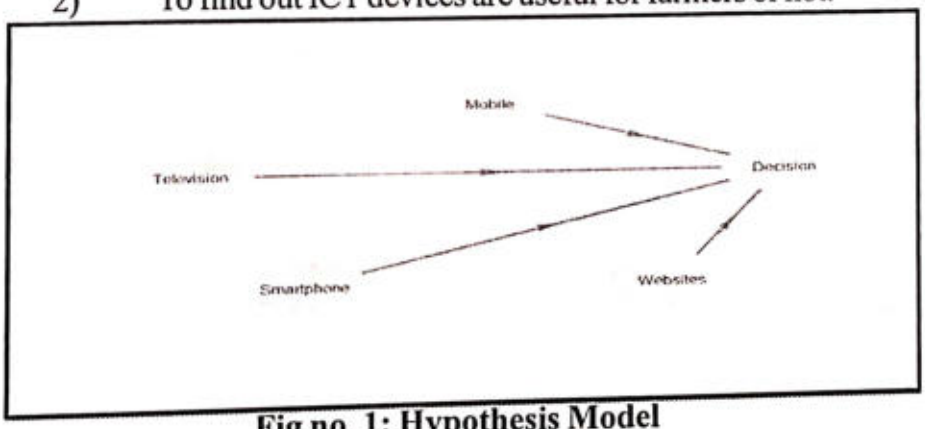

Fig no. 1: Hypothesis Model

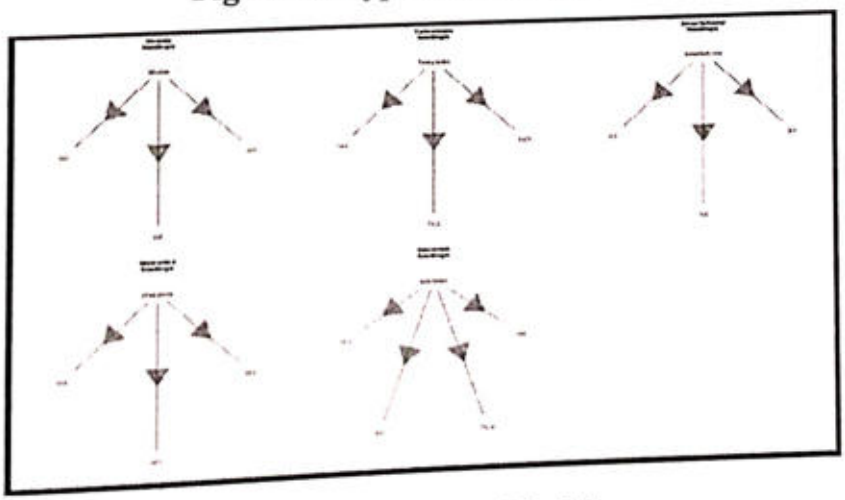

Fig no. 2: Hypothesis Model

Interpretation& Findings: -

To test various Hypothesis "SEM (Structural Equation Modelling)" was used.

Validity of the instrument:

Cronbach Alpha for the factor 'Mobile' was calculated to be 0.799. Cronbach Alph for the factor 'Television' was calculated to be 0.777.Cronbach Alpha for the factor 'Smartphone was calculated to be 0.782.Cronbach Alpha for the factor 'Websites' was calculated to b 0.710. Cronbach Alpha for the factor 'Decision Making' was calculated to be 0.819. Here al the items have Cronbach Alpha above 0.7; therefore, the acquired data have internal consistency The AVE (Average Variance Extracted) is the quantity of variance that is captured by the constru with relation to the quantity of variance due to measurement error. 'Mobile' has a R2 o 0.00'Television' has a R2 of 0.00'Smartphone' has a R2 of 0.00 'Website' has a R2 of 0.0 'Decision Making' has a R2 of 0.0228. R2 is always calculated on dependent variable, her Decision Making is dependent variable and remaining is independent variable. R2 always li between 0 to 1. In this study R2 is high therefore it indicates good model. Loading tells the % amount a particular construct has contributed towards the variable.

Table No. 2

Item	Constructs	Loading	Eigen Value
Mobile	M1	0.844	2.48
	M2	0.809	
	M3	0.878	
Television	T1	0.835	3.46
	T2	0.673	
	T3	0.921	
Smartphone apps	S1	0.842	2.78
	S2	0.666	
	S3	0.923	
Website	W1	0.803	2.72
	W2	0.644	
	W3	0.908	
Decision Making	M4	0.908	3.78
	TV4	0.873	
	S4	0.583	
	W4	0.732	

Hypothesis:

H0: Information dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is inadequate for rational decision making.

H1: Information dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is adequate for rational decision making.

Limitation:

1) This research is conducted by considering Amravati District as full-scale model.
2) This study is completed in short period.
3) Primary responseswere expected to be 200 but only 175 people responded.

Assessment of structural model (Inner model):

It is usually the case that the coefficient of determination (R2 value) measure is used to examine the structural model. How much variance is there is there in the endogenous constructs defended by all exogenous constructs alongside it can be determined through this coefficient, as it is the squared correlation between the variables' predicted and actual scoresAccording to table the model has a high predictive power, which supports almost 96% of the variance of Website.

Table No. 3

Construct	R^2	Results
Decision Making	0.955	Moderate

Table No. 4: Cross Loading Results

	M	T	S	W	Dm
M1	0.701	0.908	0.667	0.671	0.908
M2	0.772	0.685	0.881	0.749	0.908
M3	0.727	0.657	0.715	0.847	0.685
T1	0.701	0.908	0.667	0.671	0.685
T2	0.701	0.908	0.667	0.671	0.657
T3	0.772	0.685	0.881	0.749	0.347
S1	0.772	0.685	0.881	0.749	0.772
S2	0.727	0.657	0.715	0.847	0.727
S3	0.598	0.347	0.509	0.507	0.701
W1	0.727	0.657	0.715	0.847	0.598
W2	0.701	0.908	0.667	0.671	0.701
W3	0.772	0.685	0.881	0.749	0.772
Dm1	0.727	0.657	0.715	0.847	0.881
Dm2	0.598	0.347	0.509	0.507	0.715
Dm3	0.701	0.908	0.667	0.671	0.667

M:Mobile, **T:**Television,**S:** Smartphone Apps, **W:**Website, **Dm:** Decision Making

Research Model Hypothesis:

H0: Information dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is inadequate for rational decision making.

H1: Information dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is adequate for rational decision making.

If "0" lies between upper percentage and lower percentage then Null Hypothesis will be accepted. In the Hypothesis lower percentage is 0.3229 and higher percentage is 0.651."0" does not exist between higher and lower percentage. Therefore, Null Hypothesis fails to accept. Means the alternate hypothesis H1 is accepted. This proved thatInformation dissemited through ICT tools (Mobile, Television, Smartphone apps, Website) is adequate for rational decision making.

Conclusion:

The Indian rancher and the individuals who are working for their government assistance should be e-controlled to confront the arising situation of complete or fractional liberation and decrease in government assurance, opening up of horticultural business sectors, changes in farming climate and to take advantage of potential open doors for sends out. The nature of rustic life can likewise be worked on by quality data inputs which give better dynamic capacities. By this review, the creators' reasons that the Indian Govt. is being made an amazing accomplishment particularly in the space of agri business by giving different offices to the ranchers in which the ICT administrations is one among which is assisting the ranchers with understanding the advanced development techniques, accessibility of farming information sources, irrigational sources, accessibility of pesticide and manures for expanding the creation and efficiency of harvests.

Reference:-

1] Ansari SN and Iliyas S (2011). A Comparative Study of Protein Structure Visualization Tools for Various Display Capabilities. *Bioscience Discovery: An International Journal of Life Sciences* 2(2) 222-6.

2] Anwesha Banerjee (2011). The ICT in Agriculture: Bridging Bharat with India. *Students' Research Global Media Journal – Indian Edition* 2(2) 1-16.

3] Iliyas S and Badar KV (2010b) Estimation of Thiamine, Riboflavin and Pyridoxine from LPC of Some Plants. *Journal of Experimental Sciences* 1(2) 15-17.

4] Jacobsen C (1987). Principles and methods of extension work. Haigud, Society for Transfer of Technology 175.

5] Sukhpal Singh (2004). Leveraging ICT for Agricultural Development: A case study of e-Choupals of ITC. *Paradigm, Journal of IMT, Ghaziabad* VIII(1) 1-6.

CERTIFICATE

Shikshan Prasark Mandal's,

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya

Wani, Dist Yavatmal (MS), India, 445304

Re-accredited by NAAC with "B" Grade

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

International Conference on
Multidisciplinary Research and Innovations (ICMRI-2022)

Saturday 7th May 2022

This is to certify that, **Ms. Rashika S Deshmukh** of Jijamata Mahavidyalaya Buldhana has presented a paper titled as Impact of ICT tools during the cultivation of various crops in the Amravati Division.

Prof. Dnyaneshwar B. Khamankar Convenor (ICMRI-2022) Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani [Dist. Yavatmal]	Dr. Sau. Sunanda S. Aswale Organizing Secretary (ICMRI-2022) Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani [Dist. Yavatmal]	Prasad A. Khanzode Principal Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani [Dist. Yavatmal]

18. Impact of ICT Tools during the Cultivation of Various Crops in the Amravati Division

Rashika S. Deshmukh
Research Scholar, Sant Gadge Baba Amravati University.
Prof. Dr. E. J. Helge
Jijamata Mahavidyalaya Buldhana.

Abstract

Information and Communication Technology (ICT) can alter Indian cultivating areas and can help all ranchers including little landholders. Horticulture is the most significant area with most of the rustic populace in agricultural nations relying upon it. The customary methodologies of agribusiness being adjusted have various difficulties concerning creation, advertising, benefit, and so on. The difficulties of conventional farming are tended to essentially by utilizing Information and Correspondence Technologies (ICT) that play a significant job in inspiring the occupations of the provincial little landholder ranchers. ICT helps in developing interest in new methodologies. It likewise helps in enabling the rustic individuals by giving better admittance to regular assets, working on rural innovations, viable creation techniques, markets, banking, monetary administrations, and so on. This article investigates the job of ICT in the rural area. To test the hypothesis the Chi-square test is used.

Keywords: Information Technology, Amravati Division, ICT Tools.

Introduction

Agriculture is broadest term by which crop plants and domestication are used to refer to the many ways in which they sustain the global human population by providing food and other products. The English word agriculture comes from the latin agar (field) and kolo (agriculture), which, when combined, refers to Latin agriculture: farm or land cultivation. But the term comes to cover a wide spectrum of activities that are integral to agriculture and have their own descriptive terms, such as cultivation, domestication, horticulture, arboriculture, and vegculture, as well as forms of livestock management such as mixed crops- livestock farming & animal husbandry.

Agriculture is the main source of livelihood for about 58% of the population of India. The total value added by agriculture, forestry and fishing is approximately Rs. 19.48 lakh crore in

FY20 (US$ 276.37 billion). The share of agriculture and allied sectors in India's Gross Value Added (GVA) at current prices was 17.8% in FY20. Consumer spending in India will rise to 6.6% in 2021 after the pandemic shrunk. The Indian food industry expects great growth, especially with its contribution to the growth of the global food industry every year due to its tremendous potential for value addition in the food processing industry.

The general understanding among stakeholders in India suggests that agricultural extension means the application of scientific research and knowledge in agricultural practices through farmer education. In general, agricultural expansion can be defined as "disseminating information to farmers". The role of extension services is very important in educating farmers on how to grow their produce. An expansion is also important to ensure a return on investment in research by moving research from the laboratory to the field and translating new knowledge into innovative methods. However, the current global perception of agricultural extension has changed significantly and, therefore, in 2015 the Global Forum for Rural Advisory Services (GFRAS) defined Agricultural Extension and Advisory Services (AEAS) as a system and mechanism designed to build and strengthen the capacity of rural farmers and others. Is done. Stakeholders are accomplished by providing access to information and technology, but also by addressing various rural development challenges through agricultural skills and methods, the ability to innovate and training programs, improved management and organizational techniques. Research and relationships with other artists (PO, NGO, public-private, etc.)

Review of Literature

1. Sami Patel and Sayyed I.U. (2014) IMPACT OF INFORMATION TECHNOLOGY IN AGRICULTURE SECTOR, There are numerous manners by which Information Technology can be utilized to trade the data rather compelling correspondence like data booths which give not just the fundamental administrations like email, helps in schooling, wellbeing administrations, Agriculture and Irrigation, web based exchanging, local area administrations and so on, master frameworks which help in deciding advertising choices and ideal techniques for makers, coordinated crop the executive's frameworks for various harvests, Farm-level Intelligent Decision Support framework created to help with deciding ideal apparatus the board rehearses for ranch level framework.

2. A.S. DAREKAR[1], S.B. DATARKAR[2], R.B. HILE, AND K.H. PARSHURAMKAR[4], (2014) Trends in agricultural growth in Amravati division of

Maharashtra, in this study creator saw that Agriculture is the spine of Indian economy. This study was directed in the Amravati division. The information was gathered from various freely available reports of State Governments, Coagents, and Private foundations. To accumulate the development pace the of region, the creation and efficiency of significant harvests were determined at various periods. According to ly, the present review demeaned whether the pace of improvement had been uninformed or whether there was any irregularity in the Amravati division. There was a decrease in region and creation under all our cereals and cotton in the Amravati locale. A decrease in the n region under complete oats was likewise seen in Buldhana, Akola, and Yavatmal areas.

3. Manoj Sharma, Gagandeep Kaur, and M S Gill, (2020), Use of Information and Communication Technology in Agriculture by Farmers of Division Kapurthala, The Information and Communication Technologies (Its) are presently viewed as a significant apparatus for advancement in farming.. This study was led utilizing a test overview strategy and ranchers were consulted to gather information. It was found that 41% of ranchers had landline telephone yet just 47% of them involved it for farming purposes. Additionally, 98% of ranchers had TV, 49% of them utilized it for watching the farming-related programs. The cell phone possession among ranchers was more than 98% which are generally utilized by them as a social specialized apparatus, though, 78% of ranchers said that once in a while they utilize their cell phone for horticulture warning loving calling agribusiness divisions or family members or commission specialists to enquire about the pace of production. Cell phones were viewed as the most remarkable method for correspondence among ranchers for trading farming data.

4. K. LOKESWARI, (2016) A STUDY OF THE USE OF ICT AMONG RURAL FARMERS, creator saw that the Information and Communication Technology (ICT) can reform Indian cultivating area and can help all ranchers, including little landholders. Horticulture is the main area, with most of the provincial populace in non-industrial nations relying upon it. The difficulties of the conventional agribusiness are tended to altogether by utilizing Information and Communication Technologies (ICT) that assume a significant part in elevating the occupations of the rustic little landholder ranchers. ICT helps in developing interest in new methodologies. It additionally helps in enabling the country's individuals by giving better admittance to normal assets, working on farming advances, successful creation procedures, markets, banking and

monetary administrations, and so on. This article investigates the job of ICT in the horticultural area.

Objectives

1. To check the adoption of ICT tools during the cultivation of various crops in Amravati Division by farmers.

Research Methodology

Research Method

For the purpose of the research, the descriptive method is used. As the area of the research is large so it is hard to collect the data so the survey method is adopted for the study. Data analysis is the process in which raw data is ordered and organized so that important information can be extracted from it. For data analysis, the Chi-square non-parametric test is used.

Sampling Method

It is not possible to survey (census) all population. It may be time-consuming. Sampling is the process of selecting units from a population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the population from which they were chosen.

Data is collected from Farmers of different rural of the Amravati Division. For collecting data, the simple random sampling method is used. In the study, the opinions of the farmer are studied which collect different rural areas of the Amravati division.

Sample Size

Respondents	Frequency
Farmers	127

Data Collection Techniques

Present research was carried out through primary method of data collection.

Primary Data

Primary data is that data which is not existed. It is fresh and newly collected data. In this study primary data is collected from the 127 Farmers. For this study observation as well as questionnaire is used to collect data.

Scope of the Study

An attempt has been made to study the contribution of ICT tools in development of Agriculture Sector of Amravati Division. The scope of this study is restricted only to a study of

Amravati Division. Only Farmers have taken for the present study. The study focused on impacts, causes and awareness of ICT tools on development of Agriculture Sector.

Limitation

Despite the researcher's best effort the present study is suffering from various limitations as the study will not cover the entire population of Amravati Division due to limitation of both resources and time. The research is conducted only for Amravati Division it covers only sample farmers. The present study is based on sample survey. So, it carries some limitations of sample survey too. The reliability of the study may depend on the authenticity of the information supplied by the respondents.

Hypothesis

H0 = There is no significant association between adoption of ICT and various crops.

H1 = There is significant association between adoption of ICT and various crops.

2962.51	chi-square
40	df
0.00E+00	p-value
.580	Phi coefficient
.290	Cramér's V

Conclusion

To check association between adoption of ICT and various crops Chi – Square test was applied in Mega Stat. Software. Chi – square value is 2962.52, df 40 and P value is 0.00, which is less than significant level i.e., 0.05. Therefore, null hypothesis failed to accept. It can be concluded that There is significant association between adoption of ICT and various crops.

Conclusion

The utilization of ICT in agribusiness has arisen as a significant mainstay of horticulture augmentation zeroing in on the improvement of horticultural and country improvement through further developed data and correspondence processes. Viable use of ICT has the potential to make the rustic networks prosperous as it empowers the scattering of essential data in an easy-to-use structure, simple to get to, savvy ways with impeccable timing. ICT introduced remarkable open doors to enable little landholder's ranchers by reinforcing their abilities in advertising their items and every farming work. Regardless of these valuable open doors when it comes to building trust and coordinated effort, face–to–face correspondence stays hard to beat. For the country, ranchers' correspondence is still about building an individual relationship just, not

passing on the data. Utilizing ICT administrations, showing that all ranchers, independent of their landholding size, were utilizing them. It actually intends that ranchers' landholding size doesn't matter to their recurrence of the purpose of ICT administrations. From these results, it is critical to support the utilization of ICT devices at the provincial level, by certain actions such as ICT framework improvement, and preparation of ICT devices use towards ranchers, particularly smallholder for setting market data.

Reference

1. Sami Patel and Sayyed I.U., (2014) IMPACT OF INFORMATION TECHNOLOGY IN AGRICULTURE SECTOR, International Journal of Food, Agriculture and Veterinary Sciences ISSN: 2277-209X, http://www.cibtech.org/jfav.htm 2014 Vol. 4 (2) May-August, pp. 17-22.
2. A.S. DAREKAR, S.B. DATARKAR, R.B. HILE AND K.H. PARSHURAMKAR, Trends in agricultural growth in Amravati division of Maharashtra, Volume 9 | Issue 3 | August, 2014 | 435-438 | HIND AGRICULTURAL RESEARCH AND TRAINING INSTITUTE.
3. Manoj Sharma, Gagandeep Kaur and M S Gill, Use of Information and Communication Technology in Agriculture by Farmers of District Kapurthala, Journal of Krishi Vigyan, www.IndianJournals.com
4. K. LOKESWARI, A STUDY OF THE USE OF ICT AMONG RURAL FARMERS, International Journal of Communication Research, Volume 6 • Issue 3, July / September 2016
5. www.researchgate.net

15

Sustainable development in Mobile handsets marketing and its Impact on consumers buying decision

Dr. Mohd. Masarrat Saher Kazi

Dept of Commerce,
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati, Dist. Amravati

ABSTRACT

The first mobile phone was launched in India during 1990s. Samsung, Nokia, Motorola, Sony, and other multinational Mobile handsets manufacturing company plans to sustainable development the excitement in the market place through new product introductions across different mobile phone segments coupled with innovative advertising company and consumer outreach programs. The manufacturer, wholesaler and retailer adopted sustainable development marketing activities for successful selling of mobile handsets and awareness about their products, qualities, features, brand, price etc. to the consumers.After data collection the raw data are tabulated from various tools such as percentage and calculation. In the study it is found that most of the consumers influenced by reduction in price, brand name and featuresamong various medium of advertisement, electronic media is mostly influenced on buying decisionbecause of sustainable development in Mobile handsets marketinghas Impact on consumers buying decision Consumer know everything about mobile handsets because of marketing like that about its price, quality, brand name, durability, features, offers, discount, which has influenced on buying behavior.

Keywords *- Sustainable development, Mobile, Handsets, Marketing, .*

Introduction:

Mobile handset also known as cellular phone, cell phone, and mobile phone. The first mobile telephone call made from a car occurred in St. Louis, Missouri, U.S.A on June 17/06/ 1946 using bell systems mobile telephone service. Invention of mobile handset that closely resembles today's mobile phone credited to martin cooper, employer and researcher of Motorola. He initially developed cellular phone named Motorola in 1973. Today mobile phone supports a variety of other services such as MMS, E-mail, Internet access, Bluetooth, business application,

video games, which is motivated to consumers. Marketing vital role playing for selling mobile handset. Wholesaler and retailer adopted marketing activities for selling of mobile handset. Consumers know everything about mobile handset because of marketing like that about its price, quality, brand name, durability, benefit, features, offers, discount, which has influenced on buying behavior of consumers. Wholesaler and retailer giving advertisement in print media such like as in banner, flex, pamphlet as well as electronic media for publicity of their mobile handsets, thereby consumer fascinated towards mobile handsets and it has influenced on buying behavior. all above thing are involved in mobile handset as a point of view of consumers, which is shown at time of advertising and sales promotion, then consumers take a decision for purchasing of mobile handset.

The first mobile telephone call made from a car occurred in St. Louis, Missouri, U.S.A on June 17,1946 using bell systems mobile telephone service. In 1956 the world first partly automatic mobile system Martin cooper, a Motorola researcher and executive is considered to be the inventor of the first practical mobile phone for handheld use in a non-vehicle setting after a long race again the bell labs for the first portables mobile handsets using a modern it somewhat heavy portable handset, cooper made the call on handheld.

Review of literature:

Gemma Roach, consumer perception of mobile phone marketing a direct innovation 2009: The purpose of this paper is to present the finding of recent study which explores consumer perception of the relative advantages compatibility and complexity associated with mobile handsets marketing and influenced their intention to accept marketing communication sent via this channel.

Sheetal Singh, mobile phone usage patterns among Indian consumers 2010: In recent years the adoption of mobile handsets has been repaid so fast not only in India but also in the whole world owning a mobile phone was considered a luxury in India till the late 1990's. However, with the reduction on service charges and the cost of handsets the number of mobile users have become a need than fashion accessary. The aim of the study is to investigate and understand the behaviour of consumers in Ludhiana district. And further capture their satisfaction level that is influenced various technical and non-technical factor. The study indicates that while price and features are most influential factors affecting the purchase of a new mobile handsets, its price network accessibility are also regard as the most important in the choice of mobile handsets.

Dr. SathyaSwaroopDebashish& Dr. NabaghanMallick, (2015):

Consumer buying behavior towards mobile phone handsets-A study in Odisha: In the study researcher indicates that there is no significant difference of price and style consciousness for purchase of mobile phone between rural and urban consumer but there is significant difference of quality, functions and brand consciousness for purchasing of mobile phone between rural and

urban consumers. The researcher indicated that rural consumer mostly depend on friends, T.V and retailer of mobile phone as the source of information.

K. PrabhaKumari, (2017) :

A study on buying behavior in selecting mobile phones with reference to Tirupur city: The researcher indicated their studies in recent years the adoption of mobile phones has been rapid and so fast not only in India but also in the whole world. The study is conducted in Tirupur city and it is decided to consider different mobile phones like Microsoft, Sony Ericson, Samsung, LG and HTC. The researcher indicated their study the buying behavior while choosing mobile phones to know the consumer satisfaction level towards different branded mobile phones and to know the reason for the dissatisfaction of the consumer.

Vishesh, Prof. Sanjiv Mittal & Dr. Shivani Bali, (2018):

Factor affecting consumer buying behavior towards mobile phones: Mobile phone have become basic element of communication. Indian mobile market has witnessed a paradigm shift and emerged as the fastest growing market for mobile handsets globally consumers are showing performance towards smartphones as it is being used for a variety of purposes.

Research Methodology:

Selection of problem:

Sustainable development vital role playing for technical and scientific development of Mobile handsets marketing. which kind of marketing strategy opted by wholesalers and retailers to selling mobile handsets, which promotional schemes adopted by sellers, wholesalers to convenience consumers. Marketing has positive impact on consumers for decision making to buying mobile handsets advertising and sales promotion playing vital role for selling of mobile handsets. The wholesalers and retailers opting marketing activities for entice consumers towards mobile handsets purchasing. How to know consumers about mobile handsets price, features, quality, durability, brand, offers and discount.

Objective of Research:

Marketing of mobile handsets growing day by day and its impact on consumers buying decision because of sustainable development. Wholesalers and retailers achieving their objectives through advertising and sales promotion schemes because it has giving commercial publicity of mobile handset. Marketing of mobile handsets are growing because of Sustainable development in Mobile handsets marketing has way of success to achieve the target of selling, promotion and motivated consumer to take a decision for buying mobile handsets. In marketing activities consumers getting information about mobile handsets company, what is price of mobile handsets, which new mobile handsets launched in market,which is possible only for Sustainable development

Research Design:

Descriptive research studies are chosen for research which is concerned with describing

the characteristics of especially persons or group. The data collected from consumer.

Sampling Design :

The population of this research study comprises who bought mobile handset in Amravati city. The population from which was collecting data large and thus, random sampling method was chosen for research study.

CONCLUSION:

It is found that Sustainable development in Mobile handsets marketing, consumer purchase mobile handsets during promotional schemes. They believe that such scheme brings out the reduction in the price of mobile handsets. It is observed that most of consumers know about brand, price and features of mobile handsets because of Sustainable development in Mobile handsets marketing and It is found that price and discount are good impact on buying decision of mobile handsets on consumers too. In the study, it is found thatsustainable development influenced consumers; while they are buying mobile handsets, brand name and features in mobile handsets are influenced consumer's buying behavior. Among various medium of advertisement, electronic media is a mostly influenced one and then display and pamphlets advertisement are influenced consumer's buying behavior.

Reference:-

1] Prabha K. K. (2017): A study on buying behavior in selecting mobile phones with reference to Tirupur city. International Journal for Innovative research in Multidisciplinary Field, 3(11), 75-82. Retrieved from http://www.ijirmf.com/wp-content/uploads/201711011.pdf

2] Sata, M. (2013): Factor affecting consumer buying behavior of mobile phone devices. Mediterrean Journal of Social Sciences, 4(12), 103-112. Retrieved from https://pdfs.semanticscholar.org/58fc/204de9480079b7cccfcdeafeeb21ffd47d97.pdf

3] Sherlekar, S.A. & Krishnamoorthy, R. (2013): Marketing Management- Concepts and Cases, (13thEdition), Himalaya Publishing House Pvt., Ltd, Mumbai.

4] Vishesh, Prof. Mittal, S., & Dr. Bali, S. (2018): Factor affecting consumer buying behavior towards mobile phones. Journal of Management (JOM), 5(4), 465-480. Retrieved from https://www.iaeme.com/MasterAdmin/uploadfolder/JOM_05_04_050/JOM_05_04_050.pdf

5] Kapoor, D.C. (2004). Marketing and Sales Management. New Delhi: S. Chand of Company Ltd.

6] Kothari, C.R. (2004). Research Methodology. New Delhi: New Age International Publisher.